

અધિકારીઓને મુક્તિ આપનારા ખરડા વિરૂદ્ધ
પંડિત માલવિયાનું ભાષણ.

હોમર ફાલ લીગ.
૨૪૧, હોનૅબી ૨૦૦ ૨૦૦
મુંબઇ.

Printed by M. N. Kulkarni, Karnatak Press,
434 Thakurdwar, Bombay

and

Published by K. M. Munshi, Secretary, Home Rule
League, 231 Hornby Road, Bombay.

ઇન્ડોમનીટી બીલ વિષ્ણુજી પંડિત માલવીયાનું ભાષણ.

ઇન્ડોમનીટી બીલ વિષ્ણુ વડી ધારાસભામાં ડીસેમ્બરની તારીખ ૧૮ તેમજ ૧૯ ને દિવસે પંડિત મદન મોહન માલવીયાએ નીચેનું યાદગાર ભાષણ કીધું હતું:—

માન્યવર પ્રમુખ,

માનવતા હોમ મેમ્બર જે બીલ દાખલ કરવાની રજા માંગી છે તે આ દેશમાં બ્રિટિશ સરકારે અત્યાર સુધી રજુ કરેલાં સર્વ કાયદાઓમાં સૌથી અગત્યનું છે અને તેથી તે ઉપર સંભાળપૂર્વક લક્ષ આપવું જોઈએ. નામદાર, હોમ મેમ્બરે જણાવ્યું છે કે કેટલીક જગ્યાએ થયેલા રમખાણોને લીધે માર્શિઅલ લો જાહેર કરવો પડ્યો હતો અને ન્યાયની રીતે કાયદેસર નહિ ગણાય એવા પગલાં ભરવા પડ્યાં હતાં પરંતુ નીતિ-નિયમાનુસાર તે આવશ્યક હોય ઇન્ડોમનીટીનો કાયદો તેના પરિણામ રૂપે સ્વાભાવિક રીતે અમલમાં આવેલો હતો. હવે નામદાર, માર્શિઅલ લો કયા સંજોગોમાં દાખલ કરી શકાય અને કયા સંજોગોમાં ઇન્ડોમનીટી એક્ટ ન્યાયની રીતે રજુ કરી શકાય એ પ્રશ્ન હોમ મેમ્બરે પોતાની ફરજ સમજી ઉપરિચિત કર્યો છે અને તેથી એ સવાલ ઉપર આપણે લક્ષ આપવાની આવશ્યકતા છે. ઘણો પ્રાચીન ઇતિહાસ ન લેતાં એાન. હોમ મેમ્બરે ૧૭૧૫ ના વર્ષની વાત કરી છે ત્યાંથી હું શરૂઆત કરીશ. આ ક્રાઉન્સીલના સભાસભોને એ તો યાદ હશે કે એજ વર્ષમાં 'જેઈમ્સ ધી પ્રીટેન્ડર' ઇંગ્લાંડની ગાદી ખુંચવી લેવા માટે ઇંગ્લાંડ પર ચડી આવ્યો હતો. રૅકૉટલેન્ડના ૬૦૦૦ સૈનિકો એના લશ્કરમાં જોડાઈ ગયા. એ નિયમસર લડાઈ જાગી; તોફાનો અને દુસ્લોકો થયાં એટલું જ નહિ પરંતુ ઇંગ્લાંડના રાજા સામું મુઠ્ઠા મળ્યું. જેઈમ્સ ધી

૬૪૨ પામ્યો અને એ બળવો દાખી દેવા માટે ભરવામાં આવેલા સખ્ત
 પગલાંઓની જવાબદારીઓમાંથી મુક્ત કરવા માટે ૧૭૧૫ નો મુક્તિ
 આપનારો કાયદો પાલમિન્ટે પસાર કીધો. એ કાયદાની પ્રસ્તાવનામાં જ-
 હાવવામાં આવ્યું છે કે “આ કાયદો સમ્રાટની તેમજ સરકારના સર-
 ક્ષણ માટે અને જાહેર શાંતિ માટે જે કોઈ શખસોએ રાજ્યના બચાવ
 અર્થે કોઈ પણ પગલાં લીધા હોય તેમાંથી મુક્તિ આપવા માટે છે.”
 ૧૭૧૫ ની સાલના સપ્ટેમ્બર અથવા અક્ટોબર મહિનામાં થયેલા અસ્વા-
 ભાષિક બળવા વખતે લોડ લેફ્ટનન્ટો, જર્ટીસ ઓફ ધી પીસ, મેયરો
 કોરપોરેશનના કેલીફોર્નિયા, કોન્સ્ટેબલો, અને રાજ્યની સાથે મિત્રતા ધરાવનાર
 બીજા અમલદારોએ રાજ્યમાં શાંતિ પ્રસરાવવા માટે અને બળવો શમા-
 વવાને અર્થે સરકાર સાથે મર્યાદા રચી બળવો કરવા માટે શંકા પડવાથી
 કેટલાકેને જેલમાં કેદ કર્યા હોય, અથવા કેટલાકેના મકાનો કબ્જે કર્યા
 હોય, કોર્ટના હથિયારો લીધાં હોય અને જાહેર પ્રજાના રક્ષણ માટે ઘોડાઓ,
 ગોડાઓ, માડીઓ દબાણ પૂર્વક લીધાં હોય, અને જે ઘરોમાં કાયદો
 પ્રમાણે દાખલ નહિ થઈ શકાય તેમાં સિપાઈ વગેરેને રાખ્યા હોય અથવા
 તે જે કામ કાયદેસર નહિ હોય પણ જાહેર પ્રજાની સુલેહ શાંતિ માટે
 આવશ્યક હોય એવા પગલાં ભર્યાં હોય—તો તેઓના સર્વ કામોને પાલાં-
 મેન્ટના કાયદાની રૂયે ન્યાયી ઠરાવવા જોઈએ અને જેઓએ આ પગલાં
 ભર્યાં હોય તેને એ જોખમદારીમાંથી મુક્ત કરવા માટે આ કાયદો ધડી
 કાઢવામાં આવ્યો છે વગેરે.” આ ઉપરથી આપ માન્યવર તેમજ કાઉ-
 નિસલ જોઇ શકશે કે પ્રસ્તાવનાની મુખ્ય વાતો એ છે કે આ બાબતમાં
 બળવો થયો હતો અને તે દબાવી દેવાનો હતો અને ખીલ વાત એ છે કે
 પાલમિન્ટની ખાત્રી થઈ હતી કે બળવો સમાવવા માટે જે પગલાં ભરવામાં
 આવ્યા હતા તે જો કે કાયદાની રૂયે વ્યાજખી ગણાય નહિ તોપણ તે
 અત્યંત આવશ્યક હતા. જાહેર શાંતિ તેમજ સુલેહને માટે તે કાયદો
 જરૂરી હતા અને તેથી પાલમિન્ટે તે કાયદેસર ઠેરવ્યા હતા અને જેઓએ
 એ પગલાં ભર્યાં હતા તેઓને મુક્તિ આપવાની હતી. આ ઉપરથી
 કાઉનિસલ આગળ રજૂ કરવામાં આવેલા બીજાના મુખ્ય મુદ્દાઓ
 આપણને માલમ પડે છે. આ મુદ્દો ફરીથી ૧૭૪૫ માં ધડી કાઢવામાં
 આવ્યો હતો.

બીજો પ્રસંગ.

પટેલા પ્રીટેન્ડરનો છોકરો ચાલ્સ એડવર્ડ ૧૭૪૫ માં ઇંગ્લાંડ ઉપર ચઢી આવ્યો. આ પ્રસંગે પણ ૬૦૦૦ હાઇલેન્ડરો એની સાથે જોડાયા. આ આંકડો વધીને ૬૦૦૦ નો થયો. આ વખતે પણ સામસામી યુધ્ધો જામ્યા. સ્કોટલેન્ડના કેટલાક અમીરો તથા અન્ય પુરૂષો પણ આ યુધ્ધમાં સામેલ થયા. આ પ્રકારે મોટું યુધ્ધ થયું અને રાજ્યની વફાદાર પ્રજાએ શહેનશાહના શત્રુઓ સાથે લડીને તેમનો પરાજય કર્યો. આ બનાવ ૧૭૪૫ માં બન્યો. બળવો શમાઈ ગયા પછી મુક્ત બીજ પસાર કરવાનું આવશ્યક થઈ પડ્યું. આ કાયદો નીચે પ્રમાણે હતો:—

“સરકાર તેમજ જાહેર પ્રજાના બચાવ તેમજ સુલેહ શાંતિ જાળવવા માટે રાજ્યમાં હિંત્રુ થયેલા બર્ણવા સામે જે શખસોએ દાખી દેનારા પગલાં ભર્યા હોય તેઓને અલગ વચન આપવા માટે આ કાયદો છે. ૧૭૪૫ ની સાલના જુલાઈ અથવા ઓગસ્ટ મહિનામાં થયેલા અસ્વાભાવિક બળવા વખતે લેફ્ટનન્ટો, કેપ્ટન લેફ્ટનન્ટો, સુલેહના અમલદારો, મેયરો, ખેતીફા, કારપોરેટરો કોન્સ્ટેબલો અને રાજ્યની સાથે મિત્રતા ધરાવનાર બીજા અમલદારોએ રાજ્યમાં શાંતિ પ્રસરાવવા ને બળવો શમાવવા જે પગલાં ભર્યા હોય, સરકાર સામું પ્રખંડ રચનારાઓને શંકાથી પકડી જલમાં નાંખ્યા હોય, મકાનો કબજે કર્યા હોય, કોઈના હથિયારો લીધાં હોય, જાહેર પ્રજાના સંરક્ષણ અર્થે ઘોડાઓ, ગાડાંઓ, ગાડીઓ વગેરે દબાણ પૂર્વક લીધાં હોય, અને જે ઘરોમાં કાયદા પ્રમાણે દાખલ નહિ થઈ શકાય તેમાં સિપાઈ વગેરેને રાખ્યા હોય અથવા તેા જે કામ કાયદેસર નહિ હોય પણ જાહેર પ્રજાની સુલેહ શાંતિ માટે આવશ્યક હોય એવા પગલાં ભર્યા હોય—તેા તેવાઓના સર્વ કામોને પાલ્લભિન્દના કાયદાની રૂયે ન્યાયી ઠરાવવા જોઈએ. અને જેઓએ આવા પગલાં ભર્યાં હોય તેઓને એ જોખમદારીમાંથી મુક્ત કરવા જોઈએ.”

બળવો કરનાર તોફાનીઓએ છોડી મુકેલા કેદીઓને લીધે જે શેરીફ, જેલરો પોતાની સામું કામ ચલાવવામાં આવશે એવો ભય રાખના હોય તેઓને ભયમાયી મુક્ત કરવાને માટે આ કાયદો ઘડી શકવામાં આવ્યો છે. આ વાતમાં પણ કાઉન્સિલ યાદ રાખશે કે

લશ્કરી સત્તાવાળાના અધિકારનો પણ અંત આવે છે અને સાધારણ કોર્ટોની સત્તા એકવાર ફરીથી શરૂ થાય છે.”

માર્શીઅલ લૉનો અમલ ક્યારે થવો જોઈએ?

મારા નામદાર, હું જે બાબત ઉપર ભાર દેવા માંગું છું તે એ છે કે માર્શીઅલ લૉનો આશ્રય લેવા માટે પ્રથમ તો યુદ્ધ જેવો બળવો અથવા તોફાન અથવા હુલ્લડ થવું જોઈએ. ઇંગ્લાંડના કાયદા કાનુનોએ ઠરાવેલો મુખ્ય મુદ્દો પણ એજ છે. હિન્દુસ્થાનના સંબંધમાં તો આ બાબત વધારે નિશ્ચિત પાયા પર આધાર રાખે છે. ૧૮૦૪ ના ૧૦ માં કાનુન પ્રમાણે કેટલાક સંજોગો વચ્ચે ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલને લશ્કરી કાયદો સ્થાપવાનો હક્ક છે. પંજાબમાં આપ નામદારે લશ્કરી કાયદો એ સત્તાને આધારે જાહેર કીધો હતો તેથી હવે એ કાનુનની ભાષા તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચવા માંગું છું. નામદાર, એ કાનુન ૧૮૦૪ માં પસાર થયો અને એ પસાર થયો ત્યારે આ દેશમાં બ્રિટિશ સરકાર પોતાની સત્તા જમાવતી હતી અને તે વખતે કેટલાક નહાના રાજ્યો આ દેશમાં એ સત્તાના સ્થાપન સામુઅલકાવ કરતા હતા એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ. એ વખત દરમિયાનજ આ કાયદો પસાર થયો. મારા નામદાર, હું છાતી ઠોકીને કહું છું કે આ કાયદો ઇંગ્લાંડના રાજ્યોને સ્વયં પણ ખ્યાલ ન હશે કે મહાન વિગ્રહના વિન્યા પછી ૧૯૧૯ ના સુલેહના વખતમાં આ કાયદાનો આશ્રય લેવો પડશે. આ કાયદો નીચે પ્રમાણે છે:—

“બ્રિટિશ સરકાર સામે કેટલાક દેશી રાજ્યોએ ચલાવેલી લડાઈ દરમિયાન બ્રિટિશ સરકારના કેટલાક વફાદાર શખસોએ સરકારની સત્તા સામુ ખુલ્લી રીતે હથિયાર ઉચ્કાર્યાથી સરકારના શત્રુઓને તેઓએ મદદ કરી છે અને એ સરકારની પ્રજા તેમજ તેઓની માલમિલકત ઉપર અભ્યાસ કરના કર્મો કર્યા છે. અને વળી જ્યારે પણ હિન્દી સરકાર કોઈ પણ સત્તાની સામે યુદ્ધમાં ઉતરી હોય અથવા કોઈ પણ બ્રિટિશ મુલકની હદમાં ગિરિમિત્ર અથવા વલણ હોય ત્યારે ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલે શ મુલકની સલામતી માટે, તેમજ જાહેર પ્રજાની સુલેહશાંતિ માટે લશ્કરી કાયદો આવશ્યક છે તેથી તે જાહેર કરી બ્રિટિશ સત્તા સામે હથિયાર પકડનારાઓને તેમજ તેમાં મદદ કરનારાઓને તાત્કાલિક સજાઓ

કરી નાંખવી. 'આ કાયદો જાહેર થયાથી ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલે તરતજ તેનો બ્રિટિશ હકની અંદર અમલ કરવા માંડવો.

લડાઈ અથવા ખુલ્લા બળવાની આવશ્યકતા.

મારા નામદાર, હવે તો એ સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડે છે કે સરકારની સત્તા સામે ક્યાં તો લડાઈ કરવામાં આવી હોય અગર ખુલ્લી રીતે બળવો કરવામાં આવ્યો હોય ત્યારેજ કાયદેસર રીતે આ કાનુન અમલમાં મુકી શકાય. લાહોર અને અમૃતસરમાં લશ્કરી કાયદો જાહેર કરતી વખતે આપે સીમલ થી ૧૪ મી એપ્રિલ ૧૯૧૯ ની યાદીમાં જણાવ્યું છે કે "પંજાબના અમુક વિસ્તારમાં સરકાર સામે ખુલ્લો બળવો થાય એવી સ્થિતિ હિતપન્ન થઈ છે એવી ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલની ખાત્રી થઈ છે. અને તેથી લાહોર તેમજ અમૃતસરની સાધારણ અદાલતોએ ગુન્હાઓ સામે કામ ચલાવવાનું મોકુફ રાખ્યું છે અને એ વિસ્તારમાં લશ્કરી કાયદો જાહેર કર્યો છે. તેથી હવે ૧૯૧૫ ના ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટની ૭૨ મી કલમની કચે ૧૯૧૯ નો લશ્કરી કાયદાનો ઓર્ડીનન્સ નં. ૧ જાહેર કરવામાં આવે છે.

હવે મારા નામદાર, બેંગાલ સ્ટેટ ડેપુલેશનની ૨ ૭ કલમ મુજબ જ્યારે ગવર્નર જનરલની ખાત્રી થાય કે સરકારની સત્તા સામે બંડ ઉઠાવવામાં આવ્યું છે અને સરકારના યત્નો સામે તાત્કાલિક પગલાં લેવા યોગ્ય છે ત્યારેજ લશ્કરી કાયદો અમલમાં મુકી શકાય. ૧૯૧૯ ની ૧૪ મી એપ્રિલની યાદીમાં આપે જણાવ્યું છે કે પંજાબના કેટલાક ભાગોમાં સરકારની સત્તા સામે ખુલ્લો બળવો કરવામાં આવ્યો છે એમ આપની ખાત્રી થઈ છે પરંતુ મારા નામદાર, લાહોરમાં ક્યા સંયોગોમાં ખુલ્લો બળવો સળગ્યો તે જાહેર પ્રજાને દહેવામાં આવ્યું નથી. ક્યા સંયોગોમાં બળવો થયો એ સંબંધનાં કેટલાક પ્રશ્નો વિશે મેં ખચર કાઢી પરંતુ હમનસીમે સરકારે જવાબ આપ્યો કે એ સંબંધમાં તપાસ ચાલુ છે અને જાહેર દિલને મારે એ પ્રશ્નો હિતર આપી શકાશે નહિ. મારે જણાવવું જોઈએ કે જ્યારે કારોબારી મંડળ ધારામંડળ પાસે ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલના હરમાન પ્રમાણે ધારામંડળનો ટેકો માંગવા આવે ત્યારે ક્યા સંયોગોમાં લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવામાં આવ્યો છે તે જણાવવા ખાસ

હતા. નામદાર, પંજળના ઘોંટાળા ઉઘાડા પાડવા માટે અમુક વ્યક્તિઓને તેમાં દાખલ કરવામાં ન આવે એટલું જ નહિ પણ સી. એફ. એન્ડ્રુસ જેવા એક અતિ પ્રતિષ્ઠિત વર્તમાન પત્રોના પ્રતિનિધિ કે જે શાંતિને આદરનારા અને નમ્ર ગૃહસ્થ છે તેમને પણ પંજળમાં પગે મુકવાની મના કરવામાં આવી (હસવાનો અવાજ). નામદાર, હું જરા હસવાનો અવાજ સાંભળું છું પરંતુ હસવાનું કારણ શું છે તે હું સમજી શકતો નથી. જો એનો અર્થ એવો હોય કે મી. એન્ડ્રુસ શાંતિપ્રિય નથી તો હું જણાવીશ કે એ પ્રમાણે ધારનારાઓ માટે મને ખેદ થાય છે। મી. હ્યુમના જેવા શુદ્ધ ચરિત્રવાળા મી. એન્ડ્રુસ કે જેઓ જનસમાજની સેવા માટે દુર દેશમાં પ્રયાણ કરતા હતા તેઓને સીમલાની મુલાકાત પછી લાહોર તરફ જતા અમૃતસર આગળ અટકાવવામાં આવ્યા, તેમની તરફ ખેડરમ પૂર્વક વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું અને પંજળમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. અન્ય પત્રોના પ્રતિનિધિઓને તેમજ જાહેર પુરોષોને પંજળમાં પગ મુકવાની મનાઈ કરવામાં આવી. પરિણામ એ આવ્યું છે કે પંજળમાં શું બને છે તે જોવાની તક જાહેર પ્રજાને મળી શકી નહિ. પરંતુ જે કંઈ ઉપલક્ષ્ય ખબર મળી શકી તેને આધારે હિન્દ કોન્ગ્રેસ કમિટિએ હિન્દી વજરને એક લાંબો તાર મોકલ્યો તે વસ્તુ સ્થિતિની ગંભીરતાનું સ્પષ્ટ કરાવ્યું. આલ ઇન્ડિયા કોન્ગ્રેસ કમિટિએ ૨૦ મીએ અને ૨૧ મીએ એપ્રિલે મુંબઈમાં મળીને નીચે પ્રમાણે ઠરાવ પસાર કરીધા હતા:—

“આલ ઇન્ડિયા કોન્ગ્રેસ કમિટિ અમૃતસર, અમદાવાદ અને વિરમગામ વગેરે સ્થળો પર ચપલા અત્યાચારનાં કાર્યો માટે અત્યંત દલગીરી દર્શાવે છે અને કાયદાનો નિયમસર અમલ થાય તેમ પ્રજામાં શાંતિ પ્રસ્થાવવા માટે જાહેર પ્રજાને વિનવે છે; વળી સરકારને પણ દાખી દેનારી સખ્ત રીતિ ન વાપરવા તેમજ સહાનુભાવ અને સમોપચારની રીતીએ કામ લેવા બલામણુ કરે છે.”

“આલ ઇન્ડિયા કોન્ગ્રેસ કમિટિ પંજળની તેમજ દિલ્હી અને હિન્દી સરકારે હિન્દુ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટની રૂપે મહાત્મા ગાંધી જેવા ઉમદા સજ્જન સામુ જે હુકમો કાઢ્યા છે તે સામે મળયુતે રીતે તિરસ્કારની સામળી પ્રદર્શિત કરે છે. કમિટિ ધારે છે કે જે આ હુકમો કાઢવામાં આવ્યા ન હોત તો જે બનાવો બન્યા છે તે કદાપિ બનવા પામત નહિ.

આ કમિટિ હિન્દી સરકારને પોતાનો હુકમ જેથી લેવા તેમજ સ્થાનિક સરકારોને પણ તે પ્રમાણે વર્તવા માંગણી કરે છે.”

આ ઠરાવો પ્રમાણે વડા પ્રધાનને અને હિન્દી વજરને તારો મોકલવામાં આવ્યા. હું તે આપને વાંચી સંભળાવીશ.

“ ઝાંલ પ્રિન્ડિયા કાન્ગ્રેસ કમિટિ હિન્દના હાલના મામલા તરફ સત્રાટનું ધ્યાન ખેંચે છે ને આતુરતાથી ઇચ્છે છે કે ચાલુ રાજ્યનીતિમાં યોગ્ય પરિવર્તન કરવામાં આવે. દેશનાં કેટલાક ભાગોમાં થયેલા અત્યાચાર તરફ તિરસ્કાર દર્શાવતા આ સભા જે કારણોને લીધે આ તોફાનો થયા હોય તે તરફ નિષ્પક્ષપાતે ધ્યાન આપવાની બલામણુ કરે છે. ૧૪ મી તારીખનો સરકારનો ઠરાવ જણાવે છે કે આ મામલો ઉભો થવાનું કારણ રાઉલેટ એક્ટની ચળવળને આભારી છે પણ ખરી રીતે તો આ ઘણા કારણોમાંનું એકજ કારણ છે. એ તો નિઃશંક છે કે ધારા સભામાં બિન સરકારી સભ્યો સામે સરકારી સભાસદોએ રાઉલેટ એક્ટ બહુમતથી પસાર કરીધો. તેથી કડવાસની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ ને દેશમાં શાંતિનો ભંગ થયો પરંતુ ત્યાર બાદ જે અત્યાચારો કરવામાં આવ્યા તેનું કારણ તો માનનીય મહાત્મા ગાંધી તેમજ દેશના અન્ય નેતાઓ સામે બીન જરૂરી રીતે હિન્દી, પંજાબ અને દિલ્લી સરકારનાં પગલાંને આભારી હવું. આ વખતે ઉત્પન્ન થયેલા અસંતોષના કારણો સમજવા માટે બીજી કેટલીક બીનાઓ ઉપર પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ.”

અર્થનો અનર્થ.

ત્યાર પછી નામવર! આ મામલાના કારણો કે જેમાં હિન્દે વિમલ વખતે બળવેશી સેવા, યુરોપીઅનો તેમજ એંગ્લો ઇન્ડિઅન સભાસદોની સુધારાઓ તરફ વલણ, વૃક્ષીના સંગ્રહમાં મુસલમાનોની લાગણી વગેરે દર્શાવ્યા બાદ કમીટી નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.—

આવા સંયોગોમાં કાઉન્સિલની બેઠક વખતે જે રાઉલેટ બીલો દાખલ કરવામાં આવ્યા. તેમાંના એક સામે સર્વ હિન્દી સભાસદોએ એકમતે વિરોધ બતાવી એ બીજા મુલતવી રાખવાની સૂચના કરીધી. આ સૂચના તરફ સરકારે દુર્લક્ષ બતાવ્યાથી આ દેશમાં કદાપિ નહિ ધારેલી એવી ચળવળ ઉભી થઈ. આ એકદને કાપદાના રૂપમાં ફેરવી નાંખવાથી,

ઉત્પન્ન થયલા ભયનું સવિસ્તર વર્ણન આ કમિટિ કરી શકતી નથી. ફક્ત એટલું જ કહેવું બસ થશે કે સુલેહના વખતમાં આવા કાનુનને ધારાપોથીમાં દાખલ કરવાથી અને તેની રૂયે ગુન્હેગારો સાથે ખુલ્લી કેટોમાં કામ નહિ ચલાવતાં તેઓના સ્વતંત્રતા ઉપર દબાણ મુકવામાં આવ્યાથી જે અસાધારણ ચળવળ રાજ્યદ્વારી પુરખોએ પોતાના સ્વાર્થને માટે ઉભી કરેલી કહેવામાં આવે છે તે અર્થનો અનર્થ કરવા બરોબર છે.

મહાત્મા ગાંધીએ સત્યાગ્રહની ચળવળ શરૂ કરી તે કાયદેસર છે કે નહિ તે તપાસવાનું કામ આ કમીટી કરવા માંગતી નથી. પરંતુ એટલું તો આ કમિટિ બાર મુકીને જણાવે છે કે આ કાયદો પસાર કરવામાં જે અન્યાય થયેલો છે તેને લીધેજ મહાત્મા જેવા ગાંધીએ આ ચળવળ શરૂ કરી. જાહેર પ્રજાની જાણ પ્રમાણે તો મહાત્મા ગાંધીને દિલ્હી જતા અટકાવવામાં આવ્યા અને તેમને પકડીને કોઈ અણુજાણી જગ્યાએ લઈ જવામાં આવ્યા ત્યાંસુધી કોઈ પણ પ્રકારનું હુલ્લડ કરવામાં આવ્યું નહતું. દિલ્હીમાં સત્તાવાળાઓએ ટોળાંઓ ઉપર વિના કારણે ગોળીબાર કરી કેટલાકોના જાન લીધા એ ખીના બહાર પડી છે. હિન્દી સરકારે યોગ્ય તપાસ ન કરતાં આંખ આડા કાન કરીયા અને ખીન પાયાદાર નિવેદનો પર સ્થાનિક સરકારોને જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરીયા. જે મહાત્મા ગાંધીને દિલ્હી જવા દેવામાં આવ્યા હોત તો કમિટિ ધારે છે કે એકવાર પુનઃ ત્યાં શાંતિ ફેલાત. તેમ કરવાને બદલે સરકારે મહાત્માને પકડીને દેશપાર કયાથી અમદાવાદ અને વિરમગામમાં તોડીને થયા. મુબઈમાં પણ તોડાન થરાની વડી હતી પરંતુ સત્તાવાળાએ સિપાઈઓને તેમજ લસ્કરને આડે નહિ આવવા દેવાનાં શુભ પગલાંને લીધે તેમજ મહાત્મા ગાંધી અને ખીન નેતાઓએ શાંતિ જાળવવા માટે કરેલા પ્રયાશોને લીધે કાંઈ બનવા પામ્યું નહિ.

દાખી દેનારી સખ્તાઈની રીતિ.

મહાત્મા ગાંધીની હાજરીથી અમદાવાદમાં એકદમ ફેલાયલી શાંતિ તરફ તેમજ પંજાબમાં લસ્કરી કાયદાને લીધે વાપરેલી સખ્તાઈની રીતિ જેવી કે રસ્તામાં પ્રજાને ફટકા મારવા, એરોપ્લેનમાંથી બોમ્બ ફેંકવા, રસ્તામાં મળેલા લોકો પર ગોળીબાર કરવો વગેરે તરફ આ કમિટિ

આપનું ધ્યાન ખેંચે છે. દાખી દેનારી સખ્તાઈની આ રીતિથી આખા દેશમાં ખળભળાટ ને ક્રોધની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ છે. પ્રજાના નેતાઓ સરકાર સાથે મળીને અસાધ્યારના કામો અટકાવવા તૈયાર છે પરંતુ જે રીતો પંજબમાં શરૂ કરવામાં આવી છે તેથી કડવાસની અને અવિશ્વાસની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ છે.

આ કમિટિ સમ્રાટને વચમાં પડી આ રીતિ અટકાવી અસંતોષના કારણો શોધવા માટે અમલદાર તેમજ બિન અમલદાર સમયોનું એકત્ર કમિશન નિમવાની અરજ કરે છે.

“ઉપલા કારણોને લીધે અસંતોષની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ છે તે તરફ સમ્રાટનું આ કમિટિ ધ્યાન ખેંચે છે. અમૃતસરમાં ડૉ. કીચલુ અને ડૉ. સત્યપાલને દેશનિકાલ કરવાના સર માઈકલના પગલાથી તોફાનો થયા. કમિટિ આતુરતાથી લલામણુ કરે છે કે સ્થાનિક સરકારોને જામે તેમ સત્તા આપવાથી તેમજ દાખી દેનારી રીતિ વાપરવાથી આ મામલો શાંત થશે નહિ. સરકારે દાખી દેનારી સખ્તાઈ ન વાપરતાં જાહેર પ્રજા સાંત થાય અને રાજ્યદ્વારી પુરૂપને છાને એવું શુભ પગલું લેવું જોઈએ.

“કોન્ગ્રેસ કમિટિને આશા છે કે સમ્રાટના મીનીસ્ટરોએ આ બાબત ઉપર ધ્યાનપૂર્વક લક્ષ આપી, સખ્તાઈની રીતોનું ઉલ્લંઘન કરી, રાહિલેટ એક્ટ ૨૬ કરવાની સહાનુભૂતિ દર્શાવશે. આ કમિટિ માન પૂર્વક જાહેર કરે છે કે એવા એકજ પગલાથી આખા દેશમાં જરૂર સુલેહ શાંતિ ફેલાશે.”

નામદાર ! આ તાર ૨૮ મી એપ્રિલે કરવામાં આવ્યો હતો અને બનતી ત્વરાએ આ બાબતમાં તપાસ કરવા માટે કમિશન નિમવા લલામણુ કરવામાં આવી હતી.

ધારાસભા ઉઠી તે વખતે મારા નામદાર, અમૃતસર, લાહોર અને પંજબના કેટલાક ભાગોમાં ખુલ્લો બળવો જાહેર થયો હતો એ ઉપર હું આપનું ધ્યાન ખેંચતો હતો કારણ કે બીલની સરખાતમાં જ જલાવવામાં આવ્યું છે કે બળવો થયો હતો એમ ધારી લઈનેજ સર્વ પગલાં લારખાદ હરવામાં આવ્યા હતા. એ પ્રમાણે જાહેર થતી વખતે પંજબની સ્થિતિ શું હતી એ ઉપર પણ મેં આપનું લક્ષ ખેંચ્યું છે. સાંની આખી

ને શોક પ્રદર્શિત કરવા મોટી ખોટા ખર્ચા તે એવી આશા રાખીને કે આથી સરકાર એ પ્રજા ઉપર ફરીથી વિચાર ચલાવે. એ દિવસ સારી રીતે ઉજવાયો ને પંચમ સરકાર સિવાય બીજી કોઈ સરકારને સખ્તાઈની રીતિ વાપરવાની જરૂર પડી નહિ. તા. ૩ જી તેમજ પાંચમીએ ડૉ. સત્યપાલ અને ડૉ. કિચનુ સામે જાહેર ભાષણની મનાઈ કરનારા હુકમો બહાર પાડ્યા. આ બે સદ્ગૃહસ્થોએ હુકમનો આદર કીધો ને તેથી અમૃતસરમાં કાંઈ પણ અયોગ્ય બનાવ બન્યો નહિ, ૬ ફી એપ્રિલનો સત્યાગ્રહ દિવસ અમૃતસરમાં પાળવામાં આવ્યો અને ત્યાં બીજી જગ્યાની માફક એ દિવસ શાંતિમાં પસાર થયો. ત્રણ દિવસ પછી અમૃતસરમાં રામનવમીનો તહેવાર આવ્યો કે જે પ્રસંગે રામના જન્મ દિવસ તરીકે ઉજવવામાં આવે છે. આ તહેવાર હિન્દુઓનો હતો પરંતુ મુસલમાનોએ પણ આ વખત આ ઉત્સવમાં ભાગ લીધો. તે એટલે સુધી કે મુસલમાનો પોતાનો ભાતુભાવ બતાવવા માટે એ પ્રસંગે બહાર પડ્યા. અમૃતસરમાં એક જગી સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું. અમૃતસરના ડેપુટી કમીશનરે આ સરઘસ મને કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે અલ્હાબાદ બેંકમાંથી જોડું. એ સરઘસમાં સરકારની વિરુદ્ધ કાંઈ પણ કરવામાં આવ્યું ન હતું. મેં સાંભળ્યું છે કે લોકો 'હિન્દુ મુસલમાનકી જય' એમ પણ ઘોષણ કરતા હતા. આ એક તદ્દન શાંત વહાવાર દેખાવ હતો અને એમાં રાજ્યદ્વારી વલણનો લેશમાત્ર પણ અંશ ન હતો.

૩૦ કિચનુ અને સત્યપાલને દેશનિકાલ.

પણ એ દિવસે એક અગાધ જોશ બનાવ બન્યો; તે એ હતો કે અમૃતસરના ઇતિહાસમાં કદાપિ નહિ બનેલી એવી બ્રાતુભાવની લાગણી હિન્દુઓ અને મુસલમાનોએ અરરપરસ બતાવવા માડી. આ લાગણી એટલે સુધી હદ થઈ કે ધાર્મિક બંધનોને પણ બાજુએ મુકવામાં આવ્યા. હિન્દુ મુસલમાનોની મિત્રાચારી એ એક એવો બનાવ છે કે જેથી દરેક માણસ રાજ થાય. પણ બીજે દિવસે ૧૦મી વાગે ડૉ. સત્યપાલ અને કિચનુને દેશપાર કરી દેવામાં આવ્યા. લોકોની જાણ પ્રમાણે આ એકર અમલમાં મુકવાનું કાંઈ પણ કારણ હતું નહિ. એ લોકોને યોગ્યતાની નાંધ કરવામાં આવી હતી કે જેને તેઓ તાબે થયા હતા. નહિ

મચ્છવા યોગ્ય કાંઈ પણ બન્યું ન હતું; અને અમૃતસરમાં જાહેર શાંતિનો ભંગ થાય એવી ચળવળ પણ નહોતી; તે છતાં પ્રજાની આંખે તે વખતે દેવતા રૂપ ગણતા આ એ ગૃહસ્થો સામે પંચાંગ સરકારે દેશપારના હુકમ કાઢ્યા અને આ પ્રમાણિક અને માનનીય ગૃહસ્થો સામે ડીફેન્સ ઓફ મનિઆની રૂયે જે કામ લેવામાં આવ્યું તે પ્રજાને અન્યાયી માલમ પડ્યું. અમૃતસરમાં આ બીજી જુલ કરવામાં આવી. આ જુલના પડદા પાછળ પણ સરકારનું કેવું વલણ હતું? બીજી રથાનિક સરકારોએ રાઉલેટ એક્ટ સંબંધી લોકોની દુઃખિત લાગણી જાણી અને તેઓએ પ્રજાના વિરોધને જાહેર થવા દીધો. પરંતુ પંચાંગના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરને તો લાગ્યું કે રાઉલેટ એક્ટ વિરુદ્ધ ચળવળ કરનારને બરોબર ઠોકણે લાવવા જોઈએ. ૭ મી એપ્રિલે ધારાસભામાં કરેલા ભાષણમાં સર માઇકલે રાઉલેટ એક્ટ વિરુદ્ધ ચળવળ કરનારાઓને ધમકી બતાવી અને તે ૩૦ સત્યપાલને કિચલુ સામું હુકમો કાઢીને ધમકીનો અમલ કરવો શરૂ પણ કર્યો. ત્યાર બાદ શું બન્યું? દેશપારના હુકમની ખબર પડ્યા પહેલા અમૃતસરમાં વેપાર/ધંધો ચાલતો હતો, એકા ઉધાડી હતી, જાહેર કચેરીઓ ખુલ્લી હતી ને લોકો રોજના નિયમ પ્રમાણે ધંધે લાગ્યા હતા. પરંતુ આ હુકમની ખબર પડતાંજ દેશમાં શોક અને ક્રોધની લાગણી ફેલાઈ ગઈ. એક મિનિટમાં તો દુકાનો ફડફડ બંધ થઈ ગઈ. એ વખતે મ્યુનીસીપલ એન્જનીયર મી. પી. ઇ. ટરમને શહેરમાં સાઈકલ ઉપર ફરવા માંડ્યું; તેને માલમ પડ્યું કે વેપાર ધંધો બંધ કરી દેવામાં આવ્યો છે પરંતુ તોફાનની કાંઈ પણ વલણ તેને જણાઈ નહિ. એક ટોળું હાલ ગેઝટ તરફ જતું હતું પરંતુ તે ટોળાએ ટરમન ઉપર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. ટોળાઓ ડેપુટી કમિશનરના બંગલા તરફ જતા હતા. તેઓનો હેતુ એવો હતો કે ૩૦ કમિશનરને બંગલે જઈ ૩૦ સત્યપાલ અને કિચલુને છુટા કરવા માટે માંગણી કરવી. અત્યાર સુધી તોફાનનું કાંઈ પણ ચિન્હ નહતું અને લોકોના ટોળાઓ કેટલાક જાહેર મકાનો અગાડી થઈને નુકશાન કર્યા સિવાય ત્યાંથી પસાર થયા.

[નઃશસ્ત્ર સરઘસ ઉપર બે વખત ગોળીબાર.

જ્યારે તેઓ પુલ નજદીક પહોંચ્યા ત્યારે તેઓને માલમ પડ્યું કે સીવીલ સ્ટેશન ઉપર તેઓને જવા દેવામાં આવશે નહિ. એ

લોકો ઉપર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો; તેઓ પાસે હથિયાર ન હતા; તેઓના હાથમાં લાકડીઓ પણ ન હતી; વળી મને કહેવામાં આવ્યું છે કે હુલ્લની કે સામું થવાની તેઓની જરા પણ ઈચ્છા ન હતી અને જે સમજાવીને કામ લીધું હોત તો તેઓ કદાચ પાછા પણ વળતે. પરંતુ ગોળીબાર ચાલુ રહ્યા અને ટોળામાંના કેટલાકો ધાયલ થઈ રામશરણ થયા. આથી લોકોમાં અણુગમો ઉત્પન્ન થયો. આ વાત શહેરમાં પ્રસરી ને લોકો વધારે ગુસ્સે થયા. આ પુલ આગળ ફરીથી ગોળીબાર કરવામાં આવ્યા અને વધારે જનોની ખુવારી થઈ. અમૃતસરના ડૉ. કમિશનરે માર્શિઅલ લો કમિશન આગાડી નિવેદન કરતાં જણાવ્યું છે કે ટોળાંઓએ કોઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર કીધો ન હતો. એના પોતાના જ શબ્દોમાં કહીએ તો “ગોળીબાર થવા પહેલાં અત્યાચાર થવાનો કંઈ પણ પુરાવો નથી.” હવે નામદાર! ડૉ. કમિશનર માર્શિસ ઈર્વીન્સને પોતાના ધર આગળ તોફાન ચાલ એવો ભય લાગ્યો. લોકો તરફથી કહેવામાં આવ્યું કે જે ગોળીબાર કરવામાં આવતે નહિ અને જરા અંકુશ રાખવામાં આવતે તો આ કમનસીબ બનાવ બનવા ચામતેજ નહિ. મારા નામદાર! જે બન્યું છે તે તો ખેદજનક છે. ટોળાંમાંના કેટલાક ધાયલ થવાથી તેઓ ગુસ્સે થઈ શહેર તરફ વળ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે “આપણામાંના ઘણાને તેઓએ મારી નાંખ્યા છે મારે લાકડી લઈને ચાલો.” અત્યાર સુધી પુરાવા પ્રમાણે કંઈ પણ ઇજા કરવામાં આવી ન હતી અને તે ટોળું એક લાકડા સિંચવાની જગ્યા તરફ ધસી ગયું. મેં પોતે એ જગ્યા જોઈ છે. તેઓએ લાકડાઓ લીધા ને ગુસ્સાની લાગણીથી ઉશ્કેરાઈ ખુનો કરવા શરૂ કર્યા. મારે કહેવું જોઈએ કે જે બન્યું છે તે તો ખેદજનક ખીના છે. જે નિર્દોષ જનોની હાનિ થઈ છે તે મારે મારે શોકની લાગણી દર્શાવવી કંઈ જરૂરી નથી મી. રટ્ઝર્ટ, મી. રકોટ, મી. રાખીન્સન અને રેલ્વે સ્ટેશન પરના બીજા બે યુરોપીઓને મારી નાંખવામાં આવ્યા તેથી દરેક પ્રમાણિક માણસ દિલથીર થશે. આ સંબંધે ખેદજનક મામલો બે કલાકમાં તો ખલાસ થઈ ગયો. સીવીલ અને મીલીટરી ગેઝેટમાં જણાવવામાં આવે છે કે પા. વાગે સર્વે શાંતિ હતી. પુલ આગળ ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો તે કાયદેસર હતો કે નહિ એ વિષયમાં હું ઉતરવા માંગતો નથી પરંતુ એક બાબત ઉપર આપનું ધ્યાન

એવું છું અને તે એ છે કે પહેલી વખત ગોળીયાર થયા પછીજ લોકોમાં
ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો અને તેથી તેઓએ શહેર તરફ પાછા વળી આપણા
પાંચ યુરોપીયન બંધુના જીવ લીધા. એ કલાકમાં તો અમૃતસર પાંચ
શાત થઈ ગયું. ૧૧ મીએ એમાનુ કાંઈ પણ ન હતું. રેલ્વે પુનઃ આગળ
જેઓ મરણ પામ્યા હતા તેઓના મુઠ્ઠા લાવવામાં આ-આ અને હિન્દુ અને
મુસલમાનોએ વિચાર કર્યો કે મરી ગયનાના માન માટે તેઓએ એકત્ર
થઈને જવું અને સાંસાના રિવાજ પ્રમાણે લાશોને ઠેકાણે પાડવી. આ
ખેદજનક કાર્ય તેઓએ એક વાગા પહેલા ખનાસ કીધું. કમનસીબ
માણસોની લાશો લઈ જતી વખતે હજારો માણસો તેમાં સામેલ થયા
અને તેમ છતાં પણ તેને પરિણામે અમૃતસરમાં કાંઈ પણ નહિ ઇચ્છવા
થોડા બનાવ બન્યો નહિ. મુઠ્ઠાને ઠેકાણે પાડ્યા બાદ લોકો શહેર તરફ
ચલ્યા અને સર્વ જગ્યાએ શાંતિ પ્રસરી. ૧૨ મીએ પણ અમૃતસરમાં
સર્વ શાંતિજ હતી. ૧૩ મીએ સીડીશન મીર્ગેજ એકટ અમૃતસરમાં જાહેર
કરવામાં આયો, તે વખતે પણ સઘળે શાંતિ હતી. ૧૦ મી એપ્રિલે
પાંચ વાગા પછી ખુલ્લા બજવાનું નામ આપી શકાય એવો એક પણ બનાવ
અમૃતસરમાં બન્યો હતો એમ સરકાર તરફથી એક પણ સભ્ય કહી
શકશે ખરો કે ?

જલ્દયાનવાળા બાગના ત્રાસજનક બનાવ.

મારા નામદાર, ૧૩ મીએ શુ બન્યું તેનો વિચાર કરવો પણ દુઃખદાયક
છે. ૧૨ મીએ કેટલાક લોકોએ શહેરના એક ભાગમાં સભા ભરવાનું
નક્કી કર્યું ને તેમાં હાજરી થોડી થવાથી સભામાં જાહેર કરવામાં
આવ્યું કે આવતી કાલે જનીઅનવાળા બાગમાં સભા ભરવામાં આવશે
આ એક ખુદ્દની જગ્યા છે અને એની ચારે બાજુએ ધરો આવેલા છે
એમાંથી બહાર નિકળનાના ત્રણ ચાર રસ્તા છે, એક બાજુએ બહાર
નિકળવાનો સાથી મોટો રસ્તો છે બહાર નિકળવાના નાના રસ્તાઓ
સાધારણ દરવાજા કરતા મોટા ન હતા. ૧૩ મીએ મને કહેવામાં આયું
છે તે મુજબ ૧૬ થી ૨૦ હજાર અદમીનો ત્યાં જમાન થયો. એવું
જાહેર કરવામાં આયું હતું કે અમૃતસરના જુના અને માનવતા વડીલ
લાલા કનૈયાલાલ પ્રમુખપદ લેશે. લાલાજીએ મને કહ્યું કે મારી પાંચ
કાંઈ બાન્યુએ નથી અને મેં પ્રમુખપદ લેવાની હા પણ પાડી નથી.

આ વાત તદ્દન ખોટી બહાર પાડવામાં આવી છે. લોકોને મારીંગમાં બોલાવવા માટે આ ચલાકી કરવામાં આવી હતી. લાલાજીની સ્થિતિના માનવંતા પુરુષ સભામાં પધારે એમ સમજી ધણા લોકોએ સભામાં હાજરી આપી. એ દિવસ વૈશાખી દિવસ હતો કે જે દિને અમૃતસરમાં સૌથી મોટો મેળો ભરવામાં આવે છે. રાવલપીંડી, પેશાવર તેમજ બીજે ઘણે રથી લોકો અમૃતસર આવ્યા. આ પ્રમાણે ધણા શીખ તેમજ જ લોકો પણ આવ્યા હતા. સભા ભરવાની મનાઇની ખચર ન હોવાથી જીવનવાલા બાગમાં મને કહેવામાં આવ્યું તેમ લગભગ ૨૦૦૦ આદમી ભેગું થયું. સીવીલ અને મીલીટરી ગેઝેટ ૬૦૦૦ નો આંકડો જણાવે છે. સંખ્યા ગમે તેટલી હશે પરંતુ આ એક જગી સભા મળી હતી. જ્યારે આ સભા મળી હતી ત્યારે તે ઉપરથી એક એરોપ્લેન પસાર થયું, અને અડધા કલાકમાં તો લશ્કર આવી પહોંચ્યું ને બાપણુ સંભળતા લોકોને ચેતવણી આપ્યા સિવાય તેમજ નાસવાની તક આપ્યા સિવાય તેઓ પર ગોળીઓ છોડવામાં આવી. હવે નામદાર એન. હોમ મેમ્બરે તો જણાવ્યું કે “અંદ, મરણ પામેલાઓની સંખ્યા તો ફક્ત ૨૬૧ નીજ છે.” પરંતુ મને આજે સવારે એક કાગળ મળ્યો છે તે પ્રમાણે તો મરણ પામેલાઓની સંખ્યા ૫૩૦ ની ને ધાવલ થયલાની ૧૬૨ ની છે. આમાં ૪૨ તો છોકરા હતા કે જેની ઉંમર નીચે પ્રમાણે હતી. એક તો સાત મહિનાનું બાલક હતું કે જે તેના બાપના ખોળામાં હતું; ૧૨ વર્ષની ઉંમરના છોકરા એક કરતા વિશેષ હતા; કેટલાક ૧૪, ૧૫, ૧૭ ને ૧૮ વર્ષની ઉંમરના હતા. હજી તો કેટલાક બીજાઓના નામે આવશે પણ ધારે કે આ લીસ્ટ સંપૂર્ણ હોય અને હું આશા રાખી છું કે એ સંપૂર્ણ છે તો પણ આ આંકડો ત્રાસજનક છે. એક સભામાં લોકો બાપણુ સંભળવા એક હોમ તે વખતે લશ્કરી સિપાઇઓ તેમના પર ગોળીઓ છોડે એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાના જન માટે નાસના માણસો પર ગોળી છોડી ઘોડીક મિનિટમાં તેઓને યમદાર પહોંચાડવામાં આવે એ કેવું ત્રાસદાયક ચિત્ર ! મારા નામદાર, ઇતિહાસમાંથી એવો એક પણ દાખલો હોમ મેમ્બર આપી શકશે કે જે જીવનવાળા બાગના જેવો બપ. કારક હોય ને વળી તેમાં કરવામાં આવેલા કાચા કૃત્યોનો દાંક પિછોડો કરવા કોઇ પણ સરકાર સુકિત બીજ પસાર કરવાનો પ્રયાન કરે ?

ખુદ્દા બળવાનું જાહેરનામું.

મારા નામદાર, હવે જરા લાહોરનો વિચાર કરીએ. ત્યાર પછી અમૃતસરમાં શું બન્યું તેનું હું વિવેચન કરીશ. પણ આ જગ્યાએ એ વાત તો મારે જણાવવી જોઈએ કે જાલીઆનવાળા બાગમાં આ કતલ થયા પછી એ બાગને ખુનરેજના બાગથી હવે ઓળખવામાં આવે છે જે કે ત્યાર બાદ લોકોએ અત્યાચારના સહેજ પણ ચિન્હ બતાવ્યા ન હતા. જે ત્રાસ વર્તાવવામાં આવ્યો હતો તે લોકોએ સુંચ્યાં કર્યાં વિના સહન કર્યો અને ત્યાર બાદ એવો એક પણ બનાવ બન્યો નથી કે જેને આધકારીઓ ખુદ્દો બળવો કહી શકે. આ દિવસ ૧૩ મી એપ્રિલનો હતો, અને તેજ દિવસે એક સરકારી યાદી મારફત જાહેર કરવામાં આવ્યું કે પંજાબ, અમૃતસર અને લાહોરના કેટલાક ભાગોમાં સરકાર સામે બળવો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે. હવે નામદાર, હું માનપૂર્વક જણાવીશ કે અમૃતસરમાં જે દિવસે આ જાહેરનામું કાઢવામાં આવ્યું તે દિવસે એવો કોઈ પણ બનાવ મારી જણ્યું અને માન્યતા પ્રમાણે બન્યો ન હતો કે જેથી આપ નામદારને આ જાહેરનામું કાઢવાની દરજ ખડે.

મહાત્મા ગાંધી સામે હુકમ.

એકવાર ફરીથી લાહોરનો વિચાર કરીએ. તા. ૬ ઠીનો દિવસ લાહોરમાં સત્યાગ્રહના દિવસ તરીકે ઉજવવામાં આવ્યો હતો; દિવસ શાંતિમાં પસાર થયો. ૧૦ મી તારીખ સુધી નહિ ઇચ્છવા લાયક બનાવો બન્યા ન હતા. ડૉ. સત્યપાલ અને કિચલુના દેશપાર થવાથી ૧૦ મીએ અમૃતસરમાં તોફાન થયું હતું. તેજ દિવસે લાહોરમાં એવી ખબર મળી કે મી. ગાંધીને પકડવામાં આવ્યા છે તે કોઈ અણગમણે સ્થળે લઈ જવામાં આવ્યા છે. હું એમ કહેવા માગું છું કે જે સ્થળે તેમને લઈ જવામાં આવ્યા તે સ્થળ લોકોને જાણુવા દેવામાં આવ્યું નહિ. હવે નામદાર, મારે જણાવવું જોઈએ કે મી. ગાંધી હિન્દી મિત્રોમાં જાણીતા છે એટલુંજ નહિ પરંતુ દરેક ગૃહસ્થ તેની તરફ અખડ માન અને પૂજ્યભાવની લાગણીથી જુએ છે. સંન પૂરપના ચારિત્રવાળા કોઈ પણ બંધુને હાનિ ન કરનારા, સત્ય, ન્યાય અને, મનુષ્યત્વને માટે પ્રાણ અર્પણ કરનારા મહાત્મા ગાંધીએ લોકોના હૃદય એટલે સુધી તો જીતી લીધા છે કે એના

જેટલું માન આ દેશનો બીજો કોઈ આદમી લાગ્યેજ ધરાવતો હશે. પરંતુ ઉપર જણાવ્યા છે તેવા દુઃખી બનાવો દિલ્હીમાં બનવાથી જાહેર લાગણી ઉછળી આવી ને તેથી મહાત્મા ગાંધીએ લોકોને શાંત પાડવા અને જાહેર લાગણી દબાવી દેવા દિલ્હી તરફ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. પરંતુ દિલ્હી-જતાં હિન્દી સરકારે એવો હુકમ કાઢ્યો કે તેઓએ મુંબઈમાંજ રહેવું. આ સાથે વંળી પંજાબ અને દિલ્હીની સરકારે પણ એવા હુકમો બહાર પાડ્યા કે મી. ગાંધીએ પંજાબ અને દિલ્હીમાં દાખલ થવું નહિ. નામદાર, મહાત્મા ગાંધીનું આ ખુલ્લું ખુલ્લું અપમાન હતું. અમુક પ્રાંતની હકુમતમાં મહાત્મા ગાંધી પધારે તો ત્યાંની સરકારે ખુશ થવા જેવું હતું. તેને બદલે દિલ્હી અને પંજાબમાંથી તેમને બહાર રહેવાનું ફરમાન કરવામાં આવ્યું અને આ રીતે તે જગ્યાના કારોબારી સત્તાવાળાઓએ યોગ્ય વળણ લીધી નહિ. પરિણામ તેવું એ આવ્યું કે મહાત્મા ગાંધીને પકડીને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા છે એવી ખબર લોકોને મળી ને તેથી તેઓ પોતાના મગજ ઉપરનો કાણુ ખોઈ બેઠા. લાહોરમાં એક ટોળાએ લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરને અરજ કરવા માટે સરકારી મહેલ તરફ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. તેઓએ યુરોપીઅનોના મકાનો અગાડી થઈને પસાર થવા માંડ્યું. રસ્તામાં તેઓને ધણા યુરોપીઅનો મળ્યા પણ તેમને ધ્વજ કરવાના રહેજ પછે ચિન્હ આ ટોળાએ બતાવ્યા ન હતા. જે યુરોપીઅનોની અપર મોલ ઉપર દુકાનો આવેલી છે તેને બિલકુલ પણ ધ્વજ થઈ નહોતી એટલે સુધી કે એક કાચ પણ ભાંગવામાં આવ્યો ન હતો. જ્યારે લોકોનું ટોળું અપર મોલ આગળ અમુક જગ્યાએ પહોંચ્યું ત્યારે સિપાઈઓએ તેમને અગાડી જતા અટકાવ્યા ને પાછા હાંકી કાઢ્યા. પાછા ફરવાનું તે લોકો પસંદ ન હતું જો કે તે છતાં તેઓએ તેમ કરવાનું કશુંજ રાખ્યું. પછે તેઓના પાછા ફરતા તેઓ ઉપર ગોળીઓ છોડવામાં આવી. પાછા ફરવામાં તે લોકોની વલણ એવી હતી કે એ ગોળીગાર કરવામાં આવ્યાં નહિ અને જો ટોળું જ્યાં હતું ત્યાં વધારે વખત રહ્યું હોત તો કાંઈ પણ બનાવ બનવા પામતે નહિ. સંખ્યાબંધ લોકોનું એવું માનવું હતું કે જો ઉશ્કેર્યા વિના સમજાવીને લોકોને પાછા ફરવાનું કહેવામાં આવતે તો તેઓ તે પ્રમાણે ફરતે. હવે મારા નામદાર જ્યારે લોકો અનારખતી આગ પાછા ફરતાં હતા ત્યારે તેઓના પર ગોળીઓ છોડવામાં આવી અં

તેઓના જન લેવામાં આવ્યા એ કેવું ખરાબ ! આથી લોકો ગુસ્સે થયા. નામદાર, દિલ્હી અને લાહોરના લોક સિવાય મારા ધારવા પ્રમાણે દુનિયા પર લાગ્યેજ ખીજ કાઢ પ્રજા અસ્તિત્વ ધરાવતી હશે. કે જે પોતાના પર ગોળીઓ છોડવામાં આવે તે છતાં કાયદાને માન આપી શાંત વક્ત્રુ રાખી શકે ! તેઓએ ત્રિવકુલ પશું તોફાન કીધું નહિ, તેઓ પાછા ફર્યા અને આઠ વાગામાં તો બધે શાંતિ ફેલાઈ રહી.

બાદશાહી મસજીદના બનાવ.

પરંતુ લોકો પોતાને ઘેર પહોંચે ત્યાર પહેલાં તો સરકારી મહેલમાં ગલરાટ ફેલાયો તેથી તેઓએ ઘરકરને તૈયાર રહેવા હુકમો આપી દીધા. કલખમાં અને ખીજ જગ્યાએ ગયલી બાનુઓને સરકારી મહેલમાં જવાની તાકીદ કરવામાં આવી. કેટલીક બાનુઓ ત્યાં ગઈ પણ ખરી પણ આઠ વાગામાં સર્વે શાંતિ પ્રસરી, અને તેથી સરકારી મહેલમાં ગયલી બાનુઓને ઘેર જવાની રજા આપવામાં આવી. ગોળીખાર કર્યો એ વ્યાજખી હતું કે નહિ તે સવાલ બાનુએ મુકતાં મારે જણાવવું જોઈએ કે કલાક દોઢ કલાકમાં શહેરમાં શાંતિ ફેલાઈ અને તેજ દિવસે સાંજે લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરને પાર્ટી આપવામાં આવી. આ બનાવ ૧૦ મી તારીખે બન્યો. ત્યાર પછી હવે ૧૧ મીએ શું બન્યું તે જોઈએ. લોકોએ મરણ પામેલાઓને સરઘસના આકારમાં લઈ જવાની માંગણી કરી જેનો સ્વિકાર કરવામાં આવ્યો અને તેથી લોકોએ પોતાની ધર્મક્રિયાઓ સુન્નેદસંપમાં કીધી અને કંઈ બનાવ બન્યો નાહ. ૧૨ મીએ બાદશાહી મસજીદમાં સભા મળી. સભા મેળવવાનું કારણ એ હતું કે જે કાંઈ બન્યું હતું તેને માટે દિલ્હીની મદદિત કરવી. હુકમો બંધ કર્યાથી ખોરાકની ચીજો નહિ મળી શકવાથી ગરીબ લોકો હેરાન થયા, પણ ધન્ય છે લાલા હરદીસનલાલને કે જેણે ગરીબ લોકોના જૂખમરાથી પ્રાણ બચાવવા રૂ. ૧૦૦૦ ગાદી આપ્યા આ સભામાં સી. આઈ. ડી. નો એક આદમી હનો કે જેની વર્તણૂક લોકોને પંદ પડી નહિ. આ માણસ તરફ ખરાબ વર્તણૂક ચલાવવામાં આવી, એની પાપડીલઈ બાળી નાંખવામાં આવી પરંતુ એ સિવાય સભા શાંતિથી મળી. ત્યાર પછી કંઈ બન્યું નહિ, પણ લોકો જેવા પાછા ફરવા માંડ્યા કે કંઈક બનાવને લીધે રસ્તે ઉત્તર તિપાઈઓએ તેમના પર ગોળીઓ છોડવા માંડી કેટલાકો ધાવવ થયા અને કેટલાક માર્યા ગયા. તે

પણ નામદાર, લોકો શાંત રહ્યા, બિલકુલ પણ ઉશ્કેરાયા નહિ અને લાહોરમાં એક કાચને એક પુલદાનીને પણ તુકસાન કરવામાં આવ્યું ન હતું. ઓન૦ લો મેમ્બરે શું કહ્યું તે હું સાંભળી શક્યો નથી.

સર જયોર્જ લાઉન્ડસ:—ઓનરેબલ મેમ્બર સાંભળે એવા હેતુથી હું કાંઈ બોલ્યો ન હતો.

પંડિત માલવીયા:—એટલો તો અવાજ હતો કે મને લાગ્યું કે મારા સંબંધી કાંઈ બોલવામાં આવે છે.

પ્રમુખ:—ઓન૦ મેમ્બરને કંઈ પુછવું હોય તો ધારા પ્રમાણે તેએ ઉભા થઈ તેઓ સવાલ પુછી શકશે.

પંડિત માલવીયા:—હવે મારા નામદાર, ઓન૦ હોમ મેમ્બર અથવા આ બીજાને ટેકો આપનાર કોઈ પણ કહી શકશે કે ૧૦ મીથી ૧૫ મી સુધી લાહોરમાં એવા કયા બનાવો બન્યા હતા કે જેથી આ જાહેરનામું ન્યાયી ઠરી શકે. હોમ મેમ્બરે એવો એક પણ દાખલો રજૂ કર્યો નથી, અને મારે જણાવવું જોઈએ કે એવો એક પણ બનાવ છેજ નહિ. લોકો હંમેશા મુજબ સુલેહમાં રહેતા હતા; અને લાહોરમાં સરકાર તરફથી લશ્કર ગોઠવવામાં આવ્યું તે સિવાય સર્વે શાંત હતું. કેટલાકો કહે છે કે શાંતિ ફેલાવવાનું ખરૂં કારણ સરકારના પગલાને આભારી હતું; કેટલાકો કહે છે કે લોકોની લલી ટુસિને આભારી હતું, પણ એ વિવાદમાં હું ઉતરવા માંગતો નથી; પરિણામ તો દેખીતુંજ, હતું. લાહોરમાં શાંતિ હોવા છતાં યુરોપીયન લેડીઓને બીકમાં નાંખી ટેકરીઓ ઉપર મોકલી દેવાનું કાંઈ પણ વ્યાજબી કારણ ન હતું. મારા નામદાર, લાહોર અને અમૃત-સરની ૧૫ મી તારીખ સુધી જ્યારે આ સ્થિતિ હતી ત્યારે ૧૫ મીની મધરાતે એ જગ્યાઓએ બળવાના ચિન્હ હતા એમ ધારવાનું આ કાઉન્સિલને શું કારણ છે. આવી સ્થિતિમાં ઇન્ડોમનીટી બીલ રજૂ કરી તેને ટેકો આપવાની શું આવશ્યકતા છે.

ગુજરાનવાલાના બનાવો.

પંજાબમાં બીજા કયા બનાવો બન્યા તે વિષયમાં હવે હું કાંઈ બોલીશ. એમ કહેવાય છે કે થોડાકે દિવસ પછી બીજી જગ્યાએએ ૧૯ ખુલ્લો બળવો થયો હતો. મારા નામદાર, ૧૦ મી તારીખ પછી ૧

અન્યું તે આપણે તપાસીએ. મેં કહ્યું છે કે ૧૦ મી તારીખે ને કાંઈ અન્યું તેનું કારણ ડૉ. સત્યપાલ અને ડૉ. કિચલુના દેશપાર થયાને લીધે હતું. લાહોરમાં ને કાંઈ અન્યું તે મહાત્મા ગાંધીના પકડાવાથી તેમજ તેમને દેશનિકાલ કીધાથી અને ઘણું કરીને અમૃતસરના બનાવોને લીધે પણ હતું એ જગ્યાઓએ આ બનાવ સિવાય ખુલ્લા બળવા જેવું કાંઈ અન્યું ન હતું. હવે આપણું ધ્યાન ગુજરાનવાળા તરફ ખેંચવા માંડું છું. ૧૩ મી તારીખ સુધી ત્યાં ખાસ કાંઈ પણ બનાવ બન્યો ન હતો. તે લોકોએ સભા ભરી, સત્યાગ્રહ વિષે વિવાદ કર્યો, રાઉલેટ એક્ટ વિરુદ્ધ પોતાનો વિરોધ જાહેર કીધો પણ એ સિવાય બીજું કાંઈ પણ ત્યાં બનવા પામ્યું હતું નહિ. ૧૪ મી તારીખે જુલ્હનવાળા બાગની કત્લની ખબર ગુજરાનવાળાઓને પહોંચી અને તેથી તોફાન થયું. આખા શહેરમાં એકદમ હડતાળ પાડવામાં આવી, છતાં શહેરમાં સર્વ જગ્યાએ નિયમ અને શાંતિ દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં. ૧૩ મીએ મહાત્મા ગાંધીના પકડાવાની ખબર પહોંચ્યા પછી ૧૪ મીએ શહેરીઓએ હડતાળ પાડવાનું નક્કી કર્યું અને તેને માટે દિવાન મંગલસેનના ઘરમાં એક મીટીંગ બોલાવવામાં આવી. મારા નામદાર, સાર પછી શું અન્યું તે ઉપર મહેરબાની કરી ધ્યાન આપશો. દિવાન મંગલસેન ગુજરાનવાલાના એક જાણીતા શહેરી છે; વિમલ દરમ્યાન સરકારને ઘણી મદદ કરી છે; અને તે છતાં પણ એમને તથા બીજા માનવંતા ગૃહસ્થોને પકડી રાખ્યા સામે બળવો કીધો હોય તેમ તેમની સામું કામ ચલાવવામાં આવ્યું. ૧૩ મીએ જ્યારે તેઓ ભેગા મળ્યા ત્યારે તેઓએ નિશ્ચય કીધો કે ૧૪ મીએ હડતાળ પાડવી અને તેથી એ બાબતની ખબર સત્તાવાળાઓને આપી. મીસર મુલતાન આદમદે મુનીરીપત્ર કમિશનરો ઉપર એવો સંદેશો મોકલ્યો કે ૧૪ મીએ બધે શાંતિ રહે તે માટે તપાસ રાખવી. લોકોમાં કાંઈ કપટ ન હતું; દરેક ચીજ તેઓએ જાહેર રીતે અને ન્યાય પૂર્વક કીધી અને કાંઈ ખોટું અથવા ખુપાવવા જેવું કાર્ય કીધું ન હતું. મારા ધારવા પ્રમાણે સભાનો અને પ્રમિશનનું સચ્ચે ચર્ચણા પાત્રિયતેનો રીપોર્ટ દર્શાવે છે.

હવે ૧૪ મીની સવારે કાંઈ અન્યું નહિ. તે દિવસે શહેરમાં સંપૂર્ણ હડતાળ પડી. વહીરાજાદમાં તે દિવસે એક મહાન મેલો ભરાય છે અને તેથી ગુજરાનવાળાના તેમજ બીજા જગ્યાના અસંખ્ય લોકો ત્યાં ગયા

હતા. ૭-૩૦ ની વઝીરીબાદ જતી ગાડી ચીકાર હતી. ટીકીટો આપવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું અને તેથી કેટલાકો ત્યાં જતા રહી પછી ગયા. આથી લોકોમાં એવી લાગણી ઉત્પન્ન થઈ કે કાં તો બધાએ વઝીરાબાદ જવું અથવા કોઈએ પણ જવું નહિ; ગાડી ચાલવા માંડી અને ગાડીને ટ્રેનમાં બેસતા અટકાવવામાં આવ્યો. ગાડી રહી જવાથી ટ્રેન અટકી તેથી લોકો ટ્રેન તરફ ધસ્યા અને કેટલાક લોકોને ડબ્બામાંથી બહાર ધસડી કાઢ્યા. ટોળાઓએ ડ્રાઇવરને બહાર આવવા કહ્યું અને તેણે તે પ્રમાણે કર્યું. આથી એ-જીન એમને એમ રહ્યું. કેટલાક તોફાની આદમીઓએ એ-જીનમાંથી અંગારા લઈ ગુરકુલ પુલ ઉપર નકામા પડેલા પાટીઆઓ સળગાવવા માંડ્યા. આ બનાવ આકસ્મિક હતો કારણ કે દ્રક્ત થોડાક લોકો એજ આ કામ કર્યું હતું અને એ સંબંધી પહેલેથી બિલકુલ પણ વિચારપૂર્વક જોઈવળુ કરવામાં આવી ન હતી. સારે નસીબે પુલને કાંઈ પણ નુકસાન થયું નહિ. અને ટ્રેન થોડીક દીઘ પછી સહિસન્નાહિતે પંસાર થઈ. એ પછી લોકોનું ટોળું માન્ય ટૂંકને રસ્તે થઈને ગુરકુળ તરફ રેલ્વે બાઈનને સીધે રસ્તે પાછું ફરતું હતું એટલામાં તેમને ખબર પહોંચી કે લાહોરમાં રેલ્વે પુલ ઉપર કાપી નાંખેલા બળદનો એક લાગ લટકાવવામાં આવ્યો છે. હિન્દુ મુસલમાનોમાં તે વખતે સારી મિત્રાચારી હતી અને તેથી તેઓને શંકા પડી કે એ કામ કદાચ સી. આઈ. ડી. નું પણ હોય ? તેની આસપાસ હિન્દુઓના મંદિરો હોવાથી એ વાતને વધારે વળન વળ્યું. જાહેર શાંતિ ઉપર આ બનાવની ઘણી ખરાબ અસર થઈ. મુન્સી દિન મહોમદન નામના એક સ્થાનિક વકીલ અને નેતાએ જાહેર કીધું કે એ કાર્ય મુસલમાનોનું હોઈ ચકોજ નહિ અને વળી કહ્યું કે હું પોતે તે શખને ખસેડી નાંખીશ આથી જાહેર પ્રજાની ખાત્રી થઈ કે એ કામ મુસલમાનોનું ન હતું અને તેમાં પોલીસનો હાથ હોવો જોઈએ. વળી બીજા કેટલાક લોકોએ કહ્યું કે રોશનની બીજી બાજુએ એક કપાયલું કુકર નજરે પડે છે. આથી લોકોમાં ગુસ્સાની લાગણી તીવ્ર થઈ લાગી અને ટોળું જ્યાં કપાયલો બળદ લટકાવવામાં આવ્યો હતો ત્યાં પહોંચ્યું. ગુસ્સે ચપલા કેટલાક લોકોએ મી. હેરનને પકડી નીચે નાંખી દીધો અને તેની તોલ ઝુંટવી લીધી. આ પ્રમાણે કરવાનું કારણ એ હતું કે લોકોને 'સ ઉપર શક ગયો હતો. દિન મહોમદે લોકોને શાંત પાડી હેરનને

છોડી દઈ તેની પીરતોલ પાછી સોંપી દેવા તે લોકોને સમજાવ્યા. પણ હેરનને પીરતોલ મળતાંજ ટોળાઓ ઉપર તેણે બાર કીધો અને ખાસ કરીને જે લોકોએ તેને પીરતોલ પાછી આપી તેના ઉપરજ ! કેટલાક લોકો ધાયલ થયા (સરકારની સત્તા રૂપે પ્રગટ થયલાં ' પંજાબના ખેતેલો ' નું ડર મુ પાનું જીઓ). આથી તો બળતા ઉપર જાણે તેલ રેડવામાં આવ્યું. ટોળુ રેલ્વે સ્ટેશન તરફ પાછું વળ્યું અને તેઓના ઉપર ગેરકાયદેસર રીતે ગોળીબાર કરવાથી હેરનને પુરો કરવાનો વિચાર કીધો. ધૈર્યથી થયલામાથી એક રાખસ શ્રીજે દિવસે મરણ પામ્યો. તે જાણી ટોળું પોલીસ, કમિશનરો તેમજ મેજિસ્ટ્રેટોની સામે થયું. આ બેની વચમાં ગ્રાન્ડ જનરલ રસ્તો આવેલો છે. લોકો ખુનરેજી કરતી વખતે યાહોમ, પોકારો કરતા હતા. આ વખતે જો કે મેજિસ્ટ્રેટ અને મ્યુનિસિપલ કમિશનરો લોકોને પાછા વાળવા બનતો પ્રયાસ કરતા હતા ત્યારે હેરન તો ટોળાઓ ઉપર ગોળીબાર કરવાની ઇચ્છા રાખતો હતો.

એકવાર ફરીથી ગોળીબાર.

ટોળામાંના કેટલાક લોકો પાછા ફરવા માંડ્યા પણ તે વખતે એક પોલીસ કોન્સ્ટેબલે જાણતાં કે અજાણતાં એક ગોળી છોડી એટલે બળતામાં ઘી હોમાયું. લોકોનું ટોળું જે તદ્દન બેદરકાર હતું તેમાં હવે ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો. તેઓ મોટી સંખ્યામાં એકઠા થયા અને હેરને ગોળી છોડવાનો હુકમ આપ્યો. ગોળીબાર થયા અને ઘણી કતલો થઈ. હવે લોકોએ મારફાડના સર્પ સાધનો કામે લગાડ્યા અને પોસ્ટ ઓફીસ, ડાક બંગલો, કોર્ટ ડીસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટનો એક લાગ, રેલ્વે ગોડાઉન અને દેવળ વગેરે બાળી મુક્યાં. આ સર્પ ' પંજાબના ખેતેલો ' માં પ્રગટ થયું છે.

મી. ટોમ્સન:—કોની સત્તાએ ' પંજાબના ખેતેલો ' પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે ?

મી. માલવીઆ:—શું એ ખોટી વાત છે ? સીવીલ અને મીલીટરી ગેઝેટ તે સ્વી છે. શું મારા મિત્ર એમ કહેવા માંગે છે કે સરકારની સત્તાની રૂપે, એ પુસ્તક પ્રગટ થયું નથી ?

• ટોમ્સન:—એના પુઠા ઉપરજ પ્રગટ કરનારનું નામ દિલ્હિગો-
અર થાય છે.

મીં માલવીઆઃ—જો મીં ટામ્સન મને સીધો જવાબ આપશે નહિ તો મારે દલગિરી સાથે કહેવું પડશે કે હું તેનો જવાબ આપી શકીશ નહિ. મારા ધારવા પ્રમાણે સત્તાની રૂએ એ પુરતક પ્રગટ થયું છે. જો હું ભુલતો હોઉં તો તેને માટે હું દિલગીર છું પણ ખરી ખીના શું છે તે નામદાર મેમ્બરે જણાવવી જોઈએ. આપ-ણને ખરી ખીનાઓની જરૂર છે. આ પુરતકમાં ઘણા સરકારી સંદેશાઓ છે.

હવે મારા નામદાર, સીદહન પુલ આગળ હેરનની પીસ્તોલથી ધાપલ થયલાઓને બજારને રસ્તે નિષ્ઠાઈને લઈ જવામાં આવ્યા કે જ્યાં એક ઉધાડી જગ્યામાં સભા ભરી લોકોને રોડી રાખવામાં આવ્યા હતા. આ સભામાં હિન્દુ મુસલમાન એકવચ્ચે માટે ભાષણો કરવામાં આવ્યા હતા અને લોકોને સાત રહેવા ફરમાન કરવામાં આવ્યું હતું (એકદીમ કે ૦ કમિશનરે ઇસ્માલીઆ સ્કુલના મેનેજરને આપેલી સુચના જુઓ) વકીલના કેશમાં મેનેજરે કરેલું નિવેદન એ માટે પુરતું થઈ પડશે. સધળો શોચનીય મામલો ત્રણ વાગે સાંત થયો. ચહેરમાં વળી ડાક પણ જાતવું હુલ્લક ન હતું. આ સર્વે બનાવો સીવીલ રેશને બન્યા. સીવીલ અને મીલીટરી ગેઝેટનાં રીપોર્ટ પ્રમાણે ટાળું વિખરાવું હતું ત્યારે એરોપ્લેનો લાવવામાં આવ્યા. હવે મારા નામદાર, ઘણાખરા ભાગ તો વિખરાઈ ગયો હતો, થોડો બાકીનો વીખરાવવાની તૈયારીમાં હતો તે વખતે એરોપ્લેનોમાંથી કેટલેક ઠેકાણે બોંબો નાંખવામાં આવ્યા. જે જગ્યાઓએ બોમ્બો નાંખવામાં આવ્યા તે મેં નજરે નજર જોયા છે અને તે જગ્યાએથી મને ખબર મળી છે કે એક ઠેકાણે પાંચ જાનની અને બીજા ઠેકાણે બે જાનની ખુવારી થઈ છે. જ્યારે લોકો વિખરાઈને પાછા ફરતા હતા ત્યારે ગુજરાનવાળા ચહેર ઉપર એરોપ્લેનોમાંથી બોંબ નાંખવાની શું જરૂર હતી? બોંબ ફટકા એકજ ઠેકાણે નાંખ્યા હોત તો તો ઠીક પણ ચહેરની વચ્ચેવચ્ચે લીચ વસ્તીમાં પણ તે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું હતું. એક બોંબ ખાલસા હાથ સ્કુલ ઉપર નાંખવામાં આવ્યો કે જ્યાં તે વખતે ૧૬૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા. ગુજરાનવાળાના પરાંઓ કે જ્યાં ડાક પણ પ્રકારનો અત્યાચાર થયો ન હતો ત્યાં પણ બોમ્બો ફેંકવામાં

કરીશ. મેં જે વિષે વિવેચન કર્યું છે. તેને ખીલની પ્રસ્તાવના સાથે સંબંધ છે કારણ કે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ‘પંચનય અને હિન્દની ખીજ જન્માએ થયલાં તોફાનોને લીધે સુલેહશાંતિ જળવવા માર્શીઅલ સૌની મદદ લેવી જરૂરી થઈ પડી છે.’ આ કથનની સત્યતા વિષે હું માનપૂર્વક વાંધો ઉઠાવું છું અને કહું છું કે સરકાર પાસે જે હકીકતો હોય તે જો આ કાઉન્સિલ સમક્ષ રજુ કરવામાં નહિ આવે તો, અને અમૃતસર, જાહોર વગેરે સ્થળે બળવાની સ્થિતિ હતી એ કથનને સત્ય ઠરાવનારી હકીકત પણ રજુ કરવામાં નહિ આવે તો ખીલની પ્રસ્તાવનામાં યોગ્ય ફેરફાર થવો જોઈએ.

એકવાર પુનઃ હું આપનું પ્રસ્તાવના તરફ ધ્યાન ખેંચું છું. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સુલેહશાંતિ સ્થાપવા તથા જળવવા સરકારી કાયદાની મદદ લેવી પડી છે. હવે મારા નામદાર, સત્ય શું છે ? મેં જણાવ્યું છે કે જે દિવસે અમૃતસરમાં આ માલ જનાવ બન્યા તે દિવસે બપોર પછી બધે શાંતિ હતી. ૧૧ મી કે ૧૨ મીએ કાંઈ પણ તોફાન ન હતું. ૧૩ મીએ જે કાંઈ બન્યું તે સરવાળાના જીલમને લીધે હતું અને તેમાં પ્રજાનો પાંક ન હતો. વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોઈ શાંતિ જળવવા તથા સ્થાપવા માટે લરકરી કાયદાની મદદ લેવાની શું જરૂર ? ફરીથી શાંતિ ફેલાઈ અને લોકોનો ગુસ્સો દબાઈ ગયો. સ્વદેશ ખાતાના સલાહદે મારા મિત્રો કે જેઓ ઘણા મોજાદાર ગૃહસ્થો છે તેઓને અપીલ કરતાં જુસ્સા પૂર્વક જણાવ્યું કે જે કાયદો અને વ્યવસ્થા જળવવામાં નહિ આવ્યો હોત તો તમારા માલ મિલકતની શું દશ થશે તેનો વિચાર કરો. સ્વદેશ ખાતાના સલાહદેને હું જણાવું છું કે અમૃતસરમાં તોફાન થઈ રહ્યું ત્યાર પછી ત્યાં પોલીસની હસ્તી હતીજ નહિ અને લોકોએ પોતેજ બંદોબસ્ત જાળવ્યો હતો અને તે દરમ્યાન મારે કેહેવું જોઈએ કે સરકારમાં લાગ્યેજ કાંઈ ગુન્હો થયો હશે. લોકોએ જ્યારે જોયું કે પોલીસો મદદ કરવા માંગતી નથી ત્યારે તેઓએ પોતે ટોળાઓ બનાવી અને સરકારની અંદર તેમજ બહાર બંદોબસ્ત જાળવવા માંડ્યો. આ કારણને લીધે શાંતિ સ્થાપન કરવા તથા જળવવા અમૃતસરમાં માર્શીઅલ સૌની લેવામાં આવી છે એ વાત અસત્ય છે.

લાહોરમાં પણ એ વાત શું સત્ય હતી ? લાહોરમાં અસંખ્ય ધરો-

ખીઅનો વમે છે પરંતુ તા. ૧૦ મીએ કે તે પછી પણ તેઓના જનમાવને મિનકુલ પણ લય ન હતો. ઓન. ૧૦ મી. ચદાના કહેવા મુજબ એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ બનાવ પછી એક યુરોપીઅન પોલીસને કાંઈક ઈર્મિ થઈ અને તેથી તેને પાટો બાંધવાની જરૂર પડી હતી પરંતુ આમ થનાન કારણ એક સિપાઈની ભુલનેજ આભારી હતું. વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવાથી મારા નામદાર, હું કાઉન્સિલના દરેક સભાસદને પુછું છું કે લાહોરમાં તા. ૧૦ મીવી ૧૫ મી સુધીમાં શું કોઈ દિલ્લી અગર યુરોપીઅનની છ દગી લયમાં આવી પડે એવી સ્થિતિ હતી કે જાહેર બગવાનું જાગરનામું કાઢવામાં આવ્યું? હું તો કહું છું કે જાહેરનામાં માટે કોઈ પણ કારણ ન હતું. લાહોરની પ્રજાના માનને ખાતર મારે કહેવું પડશે કે નિદોષોના ગેળાથી જન લેવામાં આવ્યા તે છતાં તેઓ શાત રહ્યા અને કોઈ યુરોપીઅન ગૃહસ્થ તથા બાનુને ખોટું લાગે એવું કાર્ય તેઓએ ક્યું નહિ. યુરોપીઅનોને બીજા શહેરીઓ તરફ ગુસ્સો લાગે અથવા તેઓના ઉપર દ્વેષભાવ થાય એવી તકનું મિનકુલ પણ કારણ ન હોના છતાં બગવો જાહેર કરવામાં આવ્યો. હું જણાવીશ કે લાહોરમાં બજારની સ્થિતિ હતીજ નહિ અને તેથી આ બીવની બામતમાં એ મુદ્દા ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાના છે.

લશ્કરી કાયદા હેઠળ કાઢેલા લુકમો.

હવે મારા નામદાર, શાંતિ સ્થાપના તથા જાગવવા માટે આવશ્યક થઈ પડે એના કયા લુકમો લશ્કરી કાયદાની ડે કાઢવામાં આવ્યા તે જરા તપાસીએ. એ મંજૂરી હકીકત મેળવવા મેં પ્રજાની તૈયાર કરી હતી પરંતુ સરકારે દુર્ભાગ્યે તેનો જવાબ આપવાનું બ્યાજબી ધર્યું નથી અને તે ઉપરથી હું તો ધારૂં છું કે આગામી રીતે સરકાર તેની સત્યતા માન્ય રાખે છે. મેં જે સલાહો મળી ક્યાં છે તેનો સરખાર તરફથી પ્રત્યુત્તર આપવામાં આવે નહિ તો હું ધારી લઈશ કે એ બામતની સત્યતા ઉપર કોઈ વાધો ઉભરી શકતું નથી. હવે હું ખાસ કરીને લશ્કરી કાયદાની રૂબે કાઢવામાં આવેલા લુકમો અને તેમાં મિલગે કરીને હોમ મેન્નરે જાણાવેલા લુકમ તરફ અપનું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. જે તે લુકમનો વર્ણન અમલ કરવામાં આવ્યો હોત તો આજે આ બીજા ઉપર વાદન

વાની જરૂર પડતો નહિ પણ કમનસીબે જાહેરાતો અને દુકાનો નીચા
 અને જોઈએ તે કરતા વધારે પ્રમાણમાં તેનો અમન થવા લાગ્યો. દરે
 પ્રથમ હુ ફટકા મારવાના દુકાન સાનુ આપનું ધ્યાન ખેંચીશ. ફટકાઓને
 ફટકા મારવામાં આવ્યા છે અને કયા ગુન્હાને લીધે તે કોઈ જાણુવશે કે!
 સરખી કામદાની રૂએ ફટકા મારવાની સમજનો અપવાદ કરવામાં આવી શકે
 તેમ એમ મારી ધ્યાનમાં છે જો હુ કંઈ છું તે ખૂબ દોષ તો ઘાતો,
 અમૃતસર અને ખીજો રચાને ફટકાઓની સમજણ કરવમાં આવી છે એ
 'કેનું રોચનીય' મારા નામદાર કોઈ પણ એમ કહી શકશે કે સારી
 ન્યાયન કરવા તથા જાગવવા ફટકાની સમજની જરૂર હતી. ફટકાની સમજ
 સિવાય સરકાર પામે શું ખીજા સાધનો ન હતા અને શિક્ષા કરવાની આ
 કરીતની મદદ નેવામાં આવી ન હતા તો તરકા નીસતા ઉપી વાગીરામાં
 આવશે એવી શું તેને ખીજા હતી? જુદી જુદી જગ્યાઓએ ફટકા માર
 વાની સગ કરવાની શું જરૂર હતી તે હુ જણાવ માગુ છું. મારા ન મદાર
 આપનો વધારે સમય ન જાય તેટલા માટે મેં ગોળ્યા છે તે મમને મારા
 અગત્ય દરેક વાચીશ

નામદાર પ્રમુખ:—તમે કાઈ બીજી રીતે ચર્ચા ચલાવવાની ધારણા રાખતા હતા.

ઑન૦ મી૦ માલવીયા:—ખરી વાત. પરોક્ષ રીતે પરિણામ તો એજ હતું, મારા માન્યવર !

નામદાર પ્રમુખ:—એમજ. તમે એ કબુલ કરે છે તે બધી હું પ્રસન્ન થાઉં છું. ઑન૦ મેમ્બરનો આશય એજ હતો અને તે હું ચાલવા દેવા ઇચ્છતો નથી.

ઑન૦ મી૦ માલવીયા:—મારા નામદાર, મારે કહેવું જોઈએ કે આપ માન્યવર સવાસ પુછવા દો કે નહિ તે મુદ્દા પર હું બોલતો નથી. હું ફક્ત એટલુંજ જણાવવા માંગું છું કે જુદા જુદા જાહેરનામા વિષે હું શા માટે બોલી શકતો નથી. હું આશા રાખું છું કે આ ખુલાસાથી આપને સંતોષ થશે. હું તદ્દન કંદોડી સ્થિતિમાં છું. નામદાર, માર્શિઅલ લૉ સાથે સંબંધ ધરાવતા આવા બીલ ઉપર વિવેચન કરતાં, તેને અંગે બહાર પાડવામાં આવેલા સર્વ હુકમો, જાહેરનામાઓ વગેરે વિષે મારે બોલવું પડે તેમાં નડતી મુશ્કેલીઓનું જો હું ખ્યાન કરું તો તે આપ માન્યવરના હુકમના બ્યાજબી કે ગેરબ્યાજબીપણા વિષે મારા મગજમાં જરા પણ ખ્યાલ આવતો નથી. લશ્કરી કાયદાની રૂએ અસંખ્ય જાહેરનામાઓ અને હુકમો કાઢવામાં આવ્યા છે. કમનસીબે તે સર્વ હું આ કાઉન્સિલ સમક્ષ રજુ કરી શકતો નથી કારણ કે તેની નકલો મારી પાસે નથી. શાંતિ જાળવવા તથા સ્થાપવા તે ‘સર્વે’ ની જરૂર હતી નહિ એ પુરવાર કરવા હું પ્રયત્ન કરીશ, અને એ બાબત ઉપરજ આ કાઉન્સિલનું હું ખ્યાન ખેંચવા માંગું છું. આ હુકમોમાંના હું એકજ દાખલો આપીશ. મને ખબર મળી છે કે ‘દુગ્ધા કોન કી ગલી’ માંથી પસાર થતા દરેક હિન્દીને તેની ઉમ્મર અથવા માનહોદાની સ્ટેજ પણ પરવા કર્યા સિવાય પેટ ઘસડીને ચાલવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી. આ હુકમ અમલમાં મુકવામાં આવે છે કે કેમ તે જોવ.તે માટે ત્યાં લશ્કરની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. નિયમ અને શાંતિ જાળવવા આ હુકમની જરૂર હતી એમ કોઈ કહેશે ખરું કે ? ત્યારબાદ નામદાર, અમૃતસરમાં ૧૨ મી એપ્રિલથી ચાર પાંચ દિવસ મુધી સિરીસ સ્ટેશન સિવાયની સઘળી વિજળીની લાઇટ અને પાણીના નળો

યજ્ઞાધર્મા મહાન સેવા જનવવા માટે જાહેરમાં નવાજવામાં આવ્યા હતા તેમને તથા મોલવી અબદુલ કાદર નામના કાસુરના જુના વકીલને પકડીને રેલ્વે સ્ટેશન, આગળ ઉભા કરવામાં આવેલા બંદીખાનામાં કેટલાક અઠવાડીયા સુધી એકાંત રાખવામાં આવ્યા અને ત્યાર પછી તેમના ઉપર આરોપ મુક્યા સિવાય અથવા તપાસ કર્યા સિવાય છોડી મુકવામાં આવ્યા. મને ખબર પણ મળી છે કે કાસુરમાં રકુલના વિદ્યાર્થીઓને ફટકાવવામાં આવ્યા હતા અને શાંતિ જનવવા માટે આવી શિક્ષાતી આવશ્યકતા હતી એમ કોણ કહી શકશે ? વળી એમ પણ જણાવવામાં આવે છે કે મી. મનોહરલાલ એમ. એ. (કેન્ડાબ) બેરીસ્ટર કે જેઓ અગાઉ કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયમાં અર્થશાસ્ત્રના મિન્ટો પ્રોફેસર તરીકે કામ કરતા હતા અને હાલ જેઓ લાહોરના એક જાણીતા બેરીસ્ટર અને પંજાબ યુનિવર્સિટીના એક સીનીયર છે તેઓને પકડીને મહિનો દિવસ સુધી જેલમાં પુરવામાં આવ્યા અને અઠવાડિયા સુધી એકાંત કેદની સજા કરવામાં આવી. મને કોઈ કહેશે કે આવા આખરદાર સદ્ગ્રહરથને આટલી હદ સુધી અપમાન કરવાનું શું કારણ હતું ? તેને પકડવાનાજ શું કારણ હતા તે કોઈ કહી શકશે ખરું કે ? આ ગ્રહરથે જે કાંઈ અપરાધ કર્યો હોય તો તે એ હતો કે 'ત્રીખુન' પત્રના એક ત્રસ્ટી તરીકે તેઓ કામ કરતા હતા. 'ત્રીખુન' પોતાની સ્વતંત્ર ટીકાઓથી અમલદારોની અને વિશેષ કરીને પંજાબ સરકારના વડાની ઇતરાજી બોરી લીધી હતી. એક વર્તમાન પત્ર કે જેના લેખો હિન્દીઓના ધારવા પ્રમાણે ઘણીજ સાવચેતીથી લખવામાં આવે છે તેના ત્રસ્ટી થવાના ગુન્હાને લીધે એક આખરદાર, બેરીસ્ટર અને માણ મિન્ટો પ્રોફેસરને આટલી હદ સુધી અપમાન કરવામાં આવ્યું. આ સદ્ગ્રહરથ અને તેમની સ્ત્રીને કરવામાં આવેલા અપમાનનું તેમજ તેઓએ વેઠેલી હાડમારીનું વળુન મેં જેમ સાંભળ્યું છે તેમ તેઓને મહોરથીજ આ કાઉન્સિલે સાંભળવું જોઈએ. એ બધાનું શું કારણ હતું ? ત્યાર પછી એક ગજવર એસ્ટેટ ધરાવનાર શરાફ અને લાહોરના મ્યુ. કમિશનર રાય સાહેબ શેઠ રામપ્રસાદને એમિલ મહિનામાં પકડી, હાથ કડી નાખી ત્રણ માઇલને અંતરે આવેલી જેલમાં લઈ જઈ, એકાંત કેદ કરવામાં આવ્યા અને કેટલાક અઠવાડિયા પછી તપાસ કર્યા સિવાય તેઓને ક્ષત કીધા. શું જોઈએ હોમ મેન્જર એમ કહેવા મને છે કે આ કાઉ-

નિસિદ્ધમાં બેઠેલા છે તેવા આખરદાર સદ્ગ્રહસ્થો પર અવલુનીય અત્યાચારે કરનાર અમલદારોને રક્ષણ આપવા આ કાયદો બંધવો? આવા કૃત્યો સામે એનં હોમ મેમ્બર અમલદારોને માફી અપાવવા માંગે છે? મારા નામદાર, કહેવાતું તો ઘણું છે પરંતુ કાઉન્સિલનો અમુલ્ય વખત હું લેવા માંગતો નથી પરંતુ સભાસદો આં બીલને કબુલાર્ત આપે તે પહેલાં નિયમોની તપાસની આવશ્યકતા પર હું આપનું બ્યાન ખેંચું છું. મારા નામદાર હવે હું અમૃતસરનો એક દાખલો રજુ કરીશ. કેદારનાથ નામનો ૬૦ વર્ષના એક રીટાઇર્ડ સીવીલ સરજીઅનને પકડી, હાથકડી પહેરાવી, એક આદમી રહી શકે તેવી નાની જગ્યામાં બીજા બે કેદીઓ સાથે પખવાડીયા સુધી એકાંત રાખવામાં આવ્યા અને તપાસ વિના છોડી દેવામાં આવ્યા. લાહોરના ધરો અને દુકાનો પર લશ્કરી કાયદાને લગતી નોટીસો ચોટાડવામાં આવી હતી અને તેમાં રહેનારાઓને ફરમાવવામાં આવ્યું હતું કે જે નોટીસોને નુકસાન કરવામાં આવશે, અગર ઉપેડી નાંખવામાં આવશે અથવા ફાડવામાં આવશે તો લશ્કરી કાયદાની રૂયે તમને સખતશુ સિક્કા થશે. મારા નામદાર, પીરતાજદીન 'બેરીસ્ટરની સ્ત્રી કે જેઓ એક સુરોપીઅન બાનુ છે તેણીએ જાતે મને જણાવ્યું છે કે મારા ઘર ઉપર ચોટાડવામાં આવેલી નોટીસ. ઉપર મારે દેખરેખ રાખવી પડી હતી કારણ કે સુરોપીઅન સ્ત્રી હોવા છતાં પણ મને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે એ જાહેરનામું ઉપેડી અથવા ફાડી નાંખવામાં આવશે તો મારે અને મારા ઘણીને મુશીબતમાં ઉતરવું પડશે. આવા આખરદાર પુરષોનું અપમાન કરી તેમને હાડમારી વેઠાવવાની શું જરૂર હતી તે કાંઈ જણાવશે તો હું અત્યંત ખુશ થઈશ.

વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષા.

હવે વિદ્યાર્થીઓ તરફ કેવી વર્તણૂક ચલાવવામાં આવી તે તરફ હું કાઉન્સિલનું બ્યાન ખચીશ. લાહોરના વિદ્યાર્થીઓને તો હદ બહાર સતાવવામાં આવ્યા છે પરંતુ તે પ્રમાણે કરવું શું સુલેહશાંતિ જાળવવા માટે જરૂરનું હતું? લાહોરની દયાનંદ ઍંગ્લો વેદિક કોલેજ, દયાલસિંગ કોલેજ તેમજ મેડીકલ કોલેજના સર્વ વિદ્યાર્થીઓને લશ્કરી અમલદારો આગળ દરરોજ હાજરી આપવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી, જે ૫

તેઓને તડકામાં ઉભા રાખી તેઓની સામે બંદુકો તાકવામાં આવતી હતી અને આ રીત તેઓની પરિક્ષા અગતિ ત્રણ અઠવાડીયા સુધી ચાલુ રાખવામાં આવી. ।

કિંગ એડવર્ડ મેડિકલ કોલેજના સંબંધમાં તે વિદ્યાર્થીઓને હાજરી આપવા સારૂ સુચના સખ્ત તાપમાં અહર્નિશ ૧૬ માઈલ ચાલવું પડતું હતું. આ પ્રમાણે થવાથી રસ્તે જતાં અથવા હાજરી આપતાં અથવા પાછા ફરતાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને મુઠાં આવી અને તેથી ત્યાર બાદ હાજરી માટે નજીકની જગ્યા પસંદ કરવામાં આવી. આ ઉપરાંત મારા નામદાર, લશ્કરી સત્તાના કારોબારીઓએ લાહોરની કેટલીક કોલેજોના પ્રીન્સીપલોને એવી ફરજ પાડી કે કોઈ પણ પ્રકારના ગુન્હાના પુરાવાની તપાસ ક્યાં વિના વિદ્યાર્થીઓની અમુક સંખ્યાને સખ્ત શિક્ષા કરવી. આથી કેટલાકોને કોલેજોમાંથી કાઢી મુકવામાં આવ્યા, કેટલાકોને અમુક મુદત સુધી કોલેજોમાં આવવાનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો, કેટલાકોને નીચા વર્ગમાં ઉતારી પાડવામાં આવ્યા અને આ પ્રમાણે હજારેક વિદ્યાર્થીઓને અન્યાય કરવામાં આવ્યો. શાંતિ જાળવવા માટે આવી શિક્ષા કરવાનું શું કારણ હતું ?

લશ્કરી કાયદાના છેવટના અમલ વખતે જ્યારે અમલદારો સમક્ષ ગે. ચલાવવામાં આવ્યા ત્યારે વખતના અભાવનું જ્ઞાત કાદી ખચાવ રહના સાક્ષીઓ હાજર હોવા છતાં પણ તેઓની જીભાની લીધા સિવાય મને એમ સમજાતું કરવામાં આવી દાખલા તરીકે હરીઝાબાદના વકીલો. ગુરદાસરામ અને લાલા શીવરામને મી. વેરોએ જખ્મો વર્ષની એ પાણે સખ્ત મજુરીની શિક્ષા કરી. એવું જણાવવામાં આવે છે કે કલતરામના ૧૭ વર્ષના પુત્ર રામલોકને ૨૫ મીએ પકડવામાં આવ્યો અને તે ત્રણ અઠવાડીયા સુધી જેલમાં રાખી પુરાવાના અભાવે છોડી મુકવામાં આવ્યો. તેના છુટ્યા પછી થોડેક દિવસે રામદત્તા નામના એક આદમીના દત્તા સાક્ષી તરીકે કલતરામ હાજર થયા અને જણાવ્યું કે થોડી એ રામદત્તાને એમુવર ચવાનું કહ્યું હતું જેમ કરવાની તેણે ના પાડી હતી. આ પ્રમાણે જીભાની આપનાથી તેના પુત્રને બીજે જ દિવસે ફરીથી પકડવામાં આવ્યો અને જે ગુન્હા માટે તેને પહેલા પકડી છોડી દેવામાં

આવ્યો હતો તેજ ગુન્હા માટે તેની સામું કામ ચલાવવામાં આવ્યું. રામલોકના તપાસના દિવસ માટે ૯ મી અને ૧૦ મી જુન નક્કી કરવામાં આવ્યા પણ ૯ મી જુનની મધરાતથી લશ્કરી કાયદો બંધ થવાને હોવાથી આરોપી તથા તેના બાપને ખબર આપ્યા સિવાય તપાસ માટે પાંચમી જુનનો દિવસ મુકરર કરવામાં આવ્યો. આરોપી સામું તપાસ શરૂ થઈ પણ તેને બચાવ કરવાની તક આપ્યા સિવાય ઇન્ડિઅન પીનલ કોડની ૧૪૭, ૪૨૬ અને ૫૦૬ કલમના ગુન્હા કરવા માટે મી. હોમલે એક વર્ષ અને સાત મહિનાની સખ્ત મજૂરીની કેદની શિક્ષા ફરમાવી.

મારા નામદાર, મને ખબર મળી છે કે લીલાપુરમાં ભગવાનસિંગ નામના એક માંસ વેચનારને ૬ ઠી જુને પકડીને માર્શિઅલ લૉની સંક્ષિપ્ત કોર્ટ સમક્ષ ૭ મીએ ખંડો કરવામાં આવ્યો; આદમી તારીખે કામ ચાલ્યું અને થોડો પુરાવો લઈ કેસ મુલતવી રાખવામાં આવ્યો. પરંતુ ૯ મીની મધરાતથી લશ્કરી કાયદો ખેંચી લેવામાં આવવાને હોવાથી કેદીના વકીલને હાજર રહેવાની તક આપ્યા વિના, તેજ રાત્રે ૧૧ વાગે કેસ પાછો શરૂ કરવામાં આવ્યો અને ગુન્હેગારને ત્રણ મહિનાની સખ્ત મજૂરીની શિક્ષા કરવામાં આવી.

‘સંક્ષિપ્ત’ ચુકાદા અને ન્યાય.

એમ પણ કહેવામાં આવે છે, નામદાર, કે લૉ કમિશનરોએ ચલાવેલા કેટલાક કેસોમાં ભારે સખ્ત્યો કરવામાં આવી ત છતાં પણ સરકાર તેમજ બચાવ પક્ષના પુરાવા અને ચુકાદાની નોંધ પણ લેવામાં આવી નથી. દાખલા તરીકે તાજ વિરૂદ્ધ ઝલાનો કેસ હું ઝલુ કરીશ. ૨૬ મી એપ્રિલે દરવીનના પ્રમુખપણા નીચે બનેલા કમિશને ૧૨૪ મી એ કલમ પ્રમાણે એને ગુન્હેગાર ઠેરવી જાંદગી પર્યંત કાળા પાણીની સજા કરી. અને એજ પ્રમાણે મી. જસ્ટીસ લેસ્લીના પ્રમુખપણા નીચે બેઠેલા કમિશને અમૃતસરના હંસરાજ તેમજ હરિરામને ૪૧૨ મી કવમ પ્રમાણે ગુન્હેગાર ઠેરવી દરેકને સાત વર્ષ સખ્ત મજૂરી સાથે શિક્ષા કરી. મારા નામદાર, એમ કહેવામાં આવે છે કે કેટલાક કેસોમાં બચાવ પક્ષના બહારના સાક્ષીઓને બોલાવવા દેવામાં આવ્યા ન હતા અને ફક્ત સવાલો પુછીને કામ ચલાવી લેવામાં આવ્યું હતું. કેટલાક હુકમોમાં તો આરો

તેઓ તે દિવસે ત્યાં હાજર નહોતા. બચાવનાં સર્વ સાક્ષીઓએ તોફાન દરમ્યાન ગેરહાજર હતો. એમ પુરવાર કરવાને બનતો પ્રયાસ કરે છે, એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ બનાવ બન્યો હોવો જોઈએ.

❧ ❧ ❧ ❧

બચાવના સાક્ષીઓમાંથી બાલમુકુંદ એમ પુરવાર કરવા માંગે છે કે તે ગુજરાનવાલામાં હતો અને ગુન્હાની જગ્યાએ ગેરહાજર હતો. તે પોતે જણાવે છે કે ૧૫ મીએ ૧૧ વાગ્યા સુધી હું ત્યાંજ હતો.

❧ ❧ ❧ ❧

બીજા સાક્ષીઓ જણાવે છે કે અમને બાલમુકુંદ રસ્તામાં મળ્યો હતો. પરંતુ ઉલટ તપાસમાં પુછી ચકાવ તેવી તકરારોમાં તેઓ ઉતરતા નથી. ખરું જોતા તો એમ જણાય છે કે ૧૫ મીએ બપોરે બાલમુકુંદ ગુજરાનવાળા છોડીને રામનગરથી ત્રણ માઇલ દૂર આવેલા મન્ગેર ચહેરમાં હતો.

❧ ❧ ❧ ❧

આ ઉપરથી ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે કે નામદાર ચહેનશાહને એટલે તેમના ચિત્રને બાળવાનો બનાવ બન્યો હતો. હડતાળ પાડવામાં આવી હતી અને લોકો રનાનારે નદી પર ગયા હતા. જો કે બચાવના સાક્ષીઓ જણાવે છે કે હડતાળ પાડવામાં આવી નહોતી પરંતુ આથી પણ ગંભીર બનાવ બન્યો હતો તેમજ સાક્ષીઓ તે જગ્યાએ ગેરહાજર હતા એમ બચાવ લાવવાથી હડતાળ પડી હતી નહિ એમ પુરવાર થઈ શકતું નથી. હરિસિંગે લોકોની તાળીઓ વચ્ચે ચહેનશાહનું ચિત્ર બાળ્યું તેને માટે પણ જોઈએ તેટલો પુરાવો છે. બે હિન્દુઓ અને એક મુસલમાન આ વાતની સાબીતી કરે છે તેમજ જણાવે છે કે રાખને નદીમાં નાખવામાં આવી હતી તેમજ હિન્દુઓએ દેહ પાવન કર્યું હતું. બીજા સાક્ષીઓ જણાવે છે કે ટોળું પાછું ફરતી વખતે હરિસિંગના કહેવા પ્રમાણે ‘રાઉચેટ બીલ, કાળા બીલ મરુ’ છે’ શુભ મારણ હતું. આ બનાવની એક અંક વાડીયા સુધી ખબર પડી નહોતી અને કેટલોક વખત દરમ્યાન તેની તપાસ પણ થઈ નહોતી પણ તેનું કારણ એ હતું કે બીજા કેટલોક રથગે થયેલા અત્યાચારને લઈ અમદાવાદે ૬૯૫ દાખલાં રોકાયા હતા. આ કારણ

વટી વાત છે નહિ. હું ધારું છું કે કેસ બરોબર પુરવાર થયો છે અને તાજ તરફથી સાબિત કરવામાં આવ્યું છે કે ૨૮ ગુન્હેગારોએ તેમાં ભાગ લીધો હતો.

ગુન્હે એટલો તો ગંભીર પ્રકારનો છે કે ગુન્હેગારોને ખાસ ત્રિબ્યુ-
નલ સમક્ષ મોકલવામાં આવ્યા નથી તે માટે તેઓએ પોતાને ભાગ્યશાળી
માનવા જોઈએ. આ કારણને લીધે વધારેમાં વધારે સજા કરવી ઇષ્ટ થઈ
પડશે, વળી ધણીખરા ગુન્હેગારો માલદાર હોવાથી ભારે દંડોની શિક્ષા
ચોખ્ખી થઈ પડશે. તેથી હું નીચે પ્રમાણે સજા ફરમાવું છું:—

- (૧) દોલતરામ; (૨) બાલમુકુંદ; (૩) કરમચંદ; (૪) ગોવિંદ-
સહાઈ; (૫) હરિસિંગ. એ દરેકને બબ્બે વર્ષ સખ્ત કેદ
જેમાંથી ત્રણ મહિના એકાંત કેદ તરીકે રાખવા, અને
એ ઉપરાંત ૧૦૦૦ રૂ. નો દરેક દંડ ભરવો. નહિ તો
તેને બદલે છ મહિના સખ્ત કેદની વધુ સજા ભોગવવી.

તદ્દન બુઠાણું.

નામદાર, ૨૮ ગુન્હેગારોની તપાસ થોડાક કલાકમાંજ ખતમ કર-
વામાં આવી. તેઓ તો જણાવે છે કે જો ચોખ્ખી તપાસ આવી હોત તો
મા વાત બનાવટી છે એમ ચોક્કસ પુરવાર થાત. વળી તેઓ જણાવે છે
રાજનું ચિત્ર કદાપિ પણ તેઓએ બાબતુ છેજ નહિ. સુકાદામાં જણા-
યા મુજબ આ લોકો પૈસાદાર છે અને તે કારણને લીધે આવી સખ્ત
શિક્ષા તેમજ ભારી દંડ કરવામાં આવ્યો છે. મારી દંડની વાત બાબતુએ
ફકતાં જો સખ્ત શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી છે તે કાંઈ નહાનીસુની વાત
થી. આવા આગરદાર લોકોને આવું ખરાબ અને મૂર્ખાઈભરેલો તોફાન
રગતું કાંઈ કારણ નહોતું અને સક્ષિપ્ત કોર્ટમાં તેઓનો ન્યાય કરી,
પોતાની નિર્દોષતા પુરવાર કરવાની તક આપવામાં આવી નથી એ એક
ગંભીર ખીના છે. નામદાર, મારે જણાવવું જોઈએ કે ટ્રીબ્યુનલમાં
અપીલ કરવાની તક આપ્યા સિવાય અને ગુન્હેગારોનો ચોખ્ખો ખયાલ
રેવા દેવા સિવાય ધારાસભા આવી શિક્ષાઓને મંજૂરી આપે તેથી વધારે
બોહું કાર્ય બીજું કયું હોઈ શકે ?

મારા નામદાર, આથી વધારે દાખલા રજુ કરવાની મારી કમળ નથી. કઠિન્નિસલ સમક્ષ આવા પ્રકારનું બીલ પસાર કરવામાં આવે ત્યાર પહેલાં આ કમનસીબ બનાવો પૂરવાર કરી તેમાં કેટલું સલ છે તે સાબીત કરવાની કેટલી આવશ્યકતા છે તે વિષે હું ધારું છું કે મેં પુરતું વિવેચન કર્યું છે. મેં પહેલેથી જણાવ્યું છે તે બુદ્ધિમુક્તિને ખરડો પસાર કરતી વખતે બે મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખવાના છે. પહેલું તો એ કે શહેનશાહ સામે પ્રુલ્સો બળવો અથવા યુદ્ધ થવું જોઈએ અને તે દબાવી દેવાની જરૂર હોવી જોઈએ અને બીજું એ કે બળવો દબાવી દેવાની જરૂર હોય તે છતાં પણ જે જે પગલાં ભરવામાં આવ્યા હોય તે વ્યાય યુક્ત છે એટલું જ નહિ પણ પ્રજાની શાંતિ માટે તે ઘણા આવશ્યક હતા તે પણ બતાવવું જોઈએ અને ત્યાર પછી અમલદારોને મુક્તિ આપવી જોઈએ. મારા નામદાર, મારે જણાવવું જોઈએ કે એ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું નથી. હોમ મેન્મરે જણાવ્યું છે કે માર્શીઅલ લૉ દાખલ કરવો જરૂરી હતો કે નહિ તે તો તપાસ કરનારી કમિટિ નક્કી કરશે. તેણે તો વળી કહ્યું કે “આગળ વધી, માર્શીઅલ લૉ જાહેર થયો છે તે ધારી લેવો. અને હવે હું આ વખતે અમુક કાર્યો કરવાનો જેમને હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો તેઓની દયાજનક સ્થિતિનો વિચાર કરવાનું. હું આપને જણાવું છું. ૧૪ મેં એમિલિના દરમિયાન પ્રમાણે આ બીલને ટેકા આપવાનું હમે વચન પણ આપ્યું હતું. હમારા વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખનારાઓને રક્ષણ આપવા હમે બંધાયેલી છીએ.” મારા નામદાર, તમે તેમને ખાત્રી આપવામાં સાથ ન હતા તો તે ખાત્રી તેઓને રક્ષણ આપી શકશે નહિ. માર્શીઅલ લૉ જરૂરી હતો કે નહિ તે તપાસ કરનારી કમિટિ નક્કી કરશે તેમ જણાવ્યા છતાં પણ આ બીલ પાસ કરવાનું હમને જણાવવામાં આવે છે. અને એ રીતે આ કઠિન્નિસલ ઘણીજ વિષરિત સ્થિતિમાં મુકાય છે. જે આ બીલ પસાર કરવામાં આવે તો લાહોર અને અમૃતસરમાં પ્રુલ્સો બળવો હતો કે નહિ એ વિષેના કમિટિના નિર્ણયનો શું ઉપયોગ ?

મેં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ જાહેર ઓફિસોમાં જણાવ્યું છે કે શાંતિના સમયમાં પ્રજાની તપાસ લશ્કરી કલ્પલની રૂપે થઈ શકે નહિ. પરંતુ જ્યારે ખરેખર યુદ્ધ જાગે અથવા બળવો કરવામાં આવે ત્યારે અમલદારો તે પરિસ્થિતિમાં શાંતિ સ્થાપવા માટે આવશ્યક હોય તેટલો બળપ્રયોગ કરી

શકે. એટલા માટે લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવો વ્યાજબી ગણાય એવી વસ્તુ સ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ હતી કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવાનો છે. એ સંબંધી નિર્ણય કીધાં વિના બીજા સંબંધી વિચાર થઈ શકે નહિ. જો આપ એમ ધારતા હોય કે તપાસ કરનારી કમિટિ ઉપર આ મહત્વની બાબતનો નિર્ણય કરવાનું કામે ઊંડી દેવાની તમારી ફરજ છે તો હું કહું છે કે “સચુર કરો, આ બીજા હાલ મુલતવી રાખો.” તપાસનાં પરિણામની રાહ જુઓ. ખરી હકીકત શું છે તે તારવી કાઢવા દો અને તે તારી કાઢ્યા પછી જ્યાં જ્યાં જરૂરી હોય ત્યાં ત્યાં શુદ્ધ બુદ્ધિથી કરેલા કાર્યો માટે અમલદારોને મુક્તિ આપો. લશ્કરી કાયદો ન્યાયયુક્ત ગણાય એવી પરિસ્થિતિમાં સારી નિષ્ઠાથી કરેલાં કાર્યોનાં પરિણામો સામે અમલદારોને અથવા તેમની આગાથી કામ કરતા માણુઓનું રક્ષણ કરવામાં આવે તે વિરૂદ્ધ કોઈ કાઢ્યો માણુસ એક પણ પણ વાંધો ઉઠાવી શકે નહિ પરંતુ લશ્કરી કાયદાનું અસ્તિત્વ જ્યાં ન્યાયયુક્ત નહિ હોય અને ખાસ કારણ વિના તે જાહેર કરવામાં આવ્યો હોય ત્યાં તો જે અમલદારોએ પોતાના બધુઓ સામે અમુક પગલાં ભર્યાં હોય તેઓની તપાસ દેશની સાધારણ અદાલતો મારફતે થવી જોઈએ અને તે અદાલતોએ ન્યાયના ધોરણે આદી ચોખ્ખા મુકાદો આપવો જોઈએ.

મારા નામદાર, ઓન૦ હોમ મેમ્બરે કહ્યું છે કે તેઓ કમિટિની તપાસ પર પક્ષપાતી કરવા માંગતા નથી પરંતુ મારે દિલગીરી પૂર્વક કહેવું પડે છે કે તેમની તેવી ઈચ્છા ન હોય તે છતાં તેમના ભાષણથી આ કાઉન્સિલની બહાર તેમજ ઇંગ્લાંડમાં એક અસર થશે. તેમના ભાષણ ઉપરથી તો એમજ માલમ પડે છે કે તેમનો ધરાદો તપાસની કમિટિના ઉપર પક્ષપાતીની અસર કરવાનો હતો. નામદાર મેમ્બરે ગર્ભિત રીતે દર્શાવ્યું છે કે “નિગતો ઉપર ચર્ચા કરવા હું ઇચ્છતો નથી. એ કામ તપાસ કરનારી કમિટિનું છે. પરંતુ શુદ્ધ બુદ્ધિથી કરેલા કામો માટે તપાસ કરનારી કમિટિ કામને પણ કંપડા આપશે નહિ.” મારા નામદાર, આ શું મુશ્કેલી છે ? આ પ્રશ્નને અત્યારથી શા માટે ખડો કરવામાં આવે છે ? જ્યારે આપ જણાવો છો કે તપાસ કરનારી કમિટિ અમલદારોને અમુક કાર્યને માટે જીન દગવવાની નથી ત્યારે તમે કમિટિને સ્વતંત્રપણે કામ કરવા દો છો તો શું ? ક્યાં તો કમિટિના નિર્ણય ઉપર એ પ્રશ્ન ઊંડો થો અથવા તો

તમારી સત્તાની રૂએ ખુલ્લે ખુલ્લું કહી દે કે આ કાળા કૃત્યો માટે તપાસની કાંઈ જરૂર નથી અને તે ઉપર આપ ઢાંકપીછોડો કરવા માંગો છો. અલબત્ત એ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનમાં આપ કરી શકશો પણ અંગ્રેજી ગળ અને પાલમિન્ટની બીક આપને તેમ કરતાં અટકાવશે. જો તેમજ હોમ ટો કમિટિનો નિર્ણય આવે નહિ ત્યાં સુધી હું કહું છું કે આ ખરડો મુક્તત્વી રાખો. તપાસ કરનારી કમિટિ જો ઓન૦ હોમ મેમ્બરનું લાવણું વાંચશે તો જરૂર તેના ઉપર પક્ષપાતી અસર થશે અને તેઓ માનશે કે એ પ્રમાણે સરકાર તરફથી સુચના કરવામાં આવી છે, કારણ કે માનનીય હોમ મેમ્બર આપના સરકારની સ્થિતિ છે. ઓન૦ હોમ મેમ્બરે જે વિચારો આનં રજુ કર્યા છે તે જનસમાજની ધારણા પ્રમાણે સરકારના એક પ્રતિનિધિન મુખમાં તદ્દન અયોગ્ય ગણાય. વળી એ માનનીય સલાસદ જણાવે છે કે મીવી કાઉન્સિલમાં કરવામાં આવેલી અપીલોના નિર્ણય ઉપર તેઓ પક્ષપાતી કરવા માંગતા નથી પરંતુ મારા નામદાર, જો ખરડો પસાર કરવામાં આવશે તો મીવી કાઉન્સિલના નામદાર જળોને ફરીવાદ કરવાનું કારણ મળશે કારણ કે તમે એક એવું કાર્ય કરો છો કે જે કોઈ પણ ચહેરી કરે નહિ અર્થાત મીવી કાઉન્સિલ આ કેસોનો નિર્ણય કરે ત્યાર પહેલાં તો તેના મહત્વના અગ્રેષ્ઠ આપ સાહેબો સુકાદો આપી પણ દો છો.

મારા નામદાર, મારે સ્પષ્ટ રીતે કહેવું જોઈએ કે પંજાબમાં અને જોડજનક બનાવેલો અંગે જે વાદવિવાદ ઉભો થયો છે તે મુક્તત્વી રાખવ માટે એક વ્યક્તિ તરીકે મેં મારાથી બનતો પ્રયાસ કર્યો છે. જટલા સવાસો માટે મેં ખખર પુછી હતી કારણ કે તે મળવાથી આ બીલ કદાચ મુક્તત્વી રખાય. આ કાઉન્સિલના ધણાખરા હિન્દી સભ્યો કમીટિ છે કે તપાસ કરનારી કમિટિ રીપોર્ટ રજુ કરે નહિ ત્યાં સુધી આ બીલ મુક્તત્વી રાખવું જોઈએ. મારા નામદાર, અમુક સુકાદો આપવામાં આવે તો સંબંધી હું ચિંતા કરતો નથી. અમુક વ્યક્તિ ગુનગુન ગણાય તે માટે પણ હું દ્વિકર રાખતો નથી. હું તો ફક્ત ખરી દલીલો માંગું છું. ખરી દલીલો કતો બહાર આવ્યા પછી જોઓ કેરવ્યાજબી કામો માટે જવાબદાર હોય તેઓની આ દેશની કોર્ટે તેમજ ઈંગ્લાંડની કોર્ટે ખખર લેવી જોઈએ. જ્યારે આપે તપાસ કરનારી કમિટિની નિમણૂક કરી છે ત્યારે આ બાબતની વચ્ચે બંધ કરવી જોઈએ અને બાબતકારે મારા પર દરજ ન આવી પડી.

હોત તો હું પણ તે પ્રમાણે જ કરતે. આ ખીલ શા કારણે રજુ કરવામાં આવ્યું છે તે બનાવો સંબંધી મારે બોલવું જ પડશે. જે માણસોએ અમૃતસર અને ખીજી જગ્યાઓએ પોતાના પ્રાણ ખોયા છે તેમના આત્માઓ આ ખીલની ચર્ચા થાય તે વખતે આ મહત્વની હકીકત આપ નામદારને જણાવવાની હમને પ્રાર્થના કરે છે. જે માણસોએ પોતાના પુત્રો ખોયા છે, જેઓએ પોતાના ભાઈઓ ગુમાવ્યા છે, જે સ્ત્રીઓએ પોતાના ભરથાર ખોયા છે અને જે જે માતાઓએ પોતાના પુત્રા ગુમાવ્યા છે તેઓ સર્વ પોતાના સર્ગાબ્દાલાના અકાળિક મરણ માટે શોક કરે છે અને સમગ્ર ઘટનાનો સંભાળપૂર્વક વિચાર કરવાને માટે હમને પ્રાર્થે છે. તેઓ એવો આગ્રહ કરે છે કે તેમના સંબંધમાં યોગ્ય વિચાર કરવામાં અડચણ આવે એવો કોઈ પણ નિર્ણય થવો જોઈએ નહિ તથા એવો કોઈ પણ કાયદો પસાર કરવો જોઈએ નહિ. થોડા મહિનાના વિલંબથી તેમની બાબતને કોઈ ખરેખર બાધ આવશે એમ સરકાર કહી શકે નહિ. જો ઓન૦ હોમ મેમ્બરને એમ લાગ્યું કે જો આવો મુસદ્દો પસાર કરવામાં આવે નહિ તો, માર્શલ લૉ કમિશન તથા માર્શલ લૉની સંક્ષિપ્ત ઈન્સાફની કોર્ટોએ જે સંખ્યાબંધ માણસોને ફેદ કરીને રોકી રાખ્યા છે તે ગેરકાયદેસર ગણાય, તો સરકારે આ ખરડો વહેલો શા માટે રજુ કર્યો નહિ? આ બાબતના સંબંધમાં કામ લેવાને ધારા સભાની બેઠક વહેલી કેમ ન કરી? તેમણે આટલો બધો વખત જો પસાર થવા દીધો છે, જ્યારે જાહેત મત જે બન્યું તે તરફ દબાણથી ધ્યાન ખેંચે છે ત્યારે હવે જો તે મને લાગ્યું કે તેમના અમલદારોનું રક્ષણ કરવા સાર કાયદો પસાર થવો જોઈએ, તો હું કહું છું કે કમિટી રીપોર્ટ કરે ત્યાં સુધી થોડા મહિના થોભી જાઓ.

ખરડામાં એક એવો ઠરાવ છે કે જે ગત કાલને પણ લાગુ પડે છે. જેમને આ ખરડાની એકદમ જરૂર છે તેમને તે ઠરાવ ઉપયોગી થઈ પડશે. કારણ કે તેમ કુર્ચાથી કોઈ પણ અમલદારની સામે કોઈ દાવો લાવવાથી અનિષ્ટ થાય તેનો અટકાવ થશે. હજુ સુધી કોઈ દાવો મંડાયાની મને ખબર નથી. પંજાબમાં અવર્ણનીય બહીક પેસી ગઈ છે. પંજાબના લોકોમાં તો એટલો બધો ત્રાસ વર્તાવવામાં આવ્યો હતો કે એવો ત્રાસ તો દેશના કોઈ પણ ભાગમાં કદી પણ વર્તાવાયો હશે નહિ. સર એડવર્ડ મેકલેમનની પંજાબમાં હાજરી હોવા છતાં એ લોકોના મન એ લાયથી

લશ્કરી કાટાએ કરેલી ચોક્કસ શિક્ષા વ્યાજબી ઠરાવવા, અને હજુ સુધી પુરી થઈ ન હોય તે શિક્ષાઓના સંબંધમાં તપાસ કરવા તથા રીપોર્ટ કરવ કમિશનરોને ચોક્કસ અધિકારો આપવા માટેનો કાયદો હતો, અને ચોક્કસ દિવસો વચ્ચે સંસ્થાનની સલામતીમાં અથવા સલામતી માટે સત્વરતા દાખી દેવા અથવા સુવ્યવસ્થા અથવા સુવહિવટ સ્થાપવા તથા જાગરવા સાથે જરૂરના તરીકે જે ચોક્કસ કૃત્યો, બાબતો તથા ગમે તે ચીજોનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હોય તેના સંબંધમાં મુક્તિ આપવાનું તેમાં જણાવેલું હતું.

મારા માન્યવંર ! હું નમ્રતા પૂર્વક કહું છું કે આમાં પણ યત્ન દાખી દેવા અથવા સુવ્યવસ્થા અને સુવહિવટ સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ હતો. આ જરૂરું હતું તે બતાવવાનું છે.

આ આક્ટ કે જે કોન્સિલ સમક્ષના હમણાના ખરગા માટે નમુના તરીકે લેવામાં આવ્યો છે તેમાં બતાવેલું છે કે માત્ર લશ્કરી કાયદો દસ્તીમાં હતો તે વખતેજ કરેલાં કાર્યોની માત્ર મુક્તિ આપી સહાય ખરગાના હેતુઓ તથા કારણોના નિરૂપણમાં તો જણાવેલું છે કે ખરગાના હેતુ, ચોક્કસ વખતપર થયેલાં રમખાણો દરમિયાન લશ્કરી કાયદાના અમલમાં ગુદા છુદ્ધિ કરેલાં કાર્યો માટે સરકારી અમલદારો તથા બીજા સમયોને મુક્તિ આપવાનો તથા લશ્કરી કાયદાની રૂયે રથપાવણી કોર્ટોએ કરેલી શિક્ષાઓ માત્ર સંભવના ઠરાવ કરવાનો છે. પણ કોન્સિલને જણાવે છે ખરગાના ઠરાવો તો તેથી પણ વધારે આગળ જાય છે. આ બંધો જાહેરને અથવા ધરાદા પૂર્વક કરવામાં આવ્યું હતું કે કેમ તે દ્વંદ્વી ઠાવે નથી પણ કોન્સિલને જણાવો કે સરકાર આક્ટની ૨ જી કલમમાં જે સુજ્ઞ હ્યું છે:—સને ૧૯૧૬ના માર્ચ મહિનાની ૩૦ મી તારીખે અથવા ત્યાર પછી અને આ આક્ટની શરૂઆત પહેલાં, વ્યવસ્થા અથવા અથવા સ્થાપવા સાથે કરેલાં હુકમ કરેલાં અથવા કરવાનું જન હુકમ કરવાનું જણાવનાં કોઈ પણ કામો, બાબત અથવા વસ્તુના સંબંધમાં કોઈ પણ સરકારી સિવિલ કે મિલિટરી અમલદાર સામે અથવા એક અમલદારના હુકમની રૂયે કામ કરના કોઈ પણ બીજા સમય સામે કોઈ પણ દિવાની કે ફોજદારી મુદ્દાઓ કે કામ અદાલતો નહિ."

નક્કી કરવાના છે ત્યારે પસાર કરવા કે કેમ તેનો ન્યાય કરવાને કહું છું. પછી ઑ. હોમ મેમ્બરે દક્ષિણ આફ્રિકાના જેવી જે સંસ્થાનિકે ધારા સલામોએ મુક્તિનો ખરડો પસાર કર્યો છે તેમના સંબંધમાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

મારે અહીં જણાવવું જોઈએ કે અમારે માટે એક સારા પુસ્તકાલયના અભ્યાયથી અમે નિત અધિકારી સમ્યોને ધણી અગત્ય વેકરી પડે છે. અમારે વખતો વખત લેજિસ્લેટિવ ડિપાર્ટમેન્ટમાં ચોપડીઓ ઉછીની લેવી પડે છે (જે કદાચ તેમને જરા અગવડકર્તા થતુ હશે) એટલુંજ નહિ પણ અમારું કામ ચલાવવા સાથે અમારે દૂરની જગ્યાઓએથી પણ મગાવવી પડે છે. ઑ. હોમ મેમ્બરે મને કેપ ઓફ ગુડ હોપ એક્ટની નકલ મારી વિનંતિથી મને ઉછીની આપી તે માટે હું તેમનો આભારી છું. એક સારા પુસ્તકાલયના અભ્યાયથી અમારા કાર્યમાં અડચણ પડે છે. જો એવું એક પુસ્તકાલય હોય તો કાઉન્સિલનો તેમજ અમારો પોતાનો અમે ઘણો વખત બચાવી શકીએ. આ કેપ ઓફ ગુડ હોપ એક્ટ બતાવે છે કે ઇન્ફ્રાડના લૉર્ડ ચીફ જસ્ટીસ, જનરલ આરગાઇ અને નામદાર શહેનશાહની હાઇ કોર્ટના જજ મિધામ એમનું બનેલું એક કમિશન બોર લોકો સાથની લડાઇ વખતે લશ્કરી કાયદાના વહિવટ સંબંધી તપાસ કરવાને નિમાયું હતું. અગાઉના દરમિયાન ઉપર તપાસની કમિટીના બધારણુ તથા અધિકારીના સંબંધમાં મેં જે કહ્યું હતું તેને અહીં ટેકો મળે છે. હવે સને ૧૯૦૦ ના આ ૬ ઠા આક્ટ વિશે હું બોલીશ. આ કાયદો જ્યારે બોર વૉર ચાલતી હતી ત્યારે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. સદરહુ કાયદો કેવા સંજોગોમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો તે તેમા બતાવેલા હતા. જે રાખમોએ રાણીની વિરુદ્ધ લડાઇ કરી હતી અથવા બીજી રીતે દુરમનંતે સહાય આપી હતી તે રાખમોને સિદ્ધા કરવાને એ કાયદો હતો. તે રાખમો દાખી દેવા તથા સુવ્યવસ્થા જાળવવા માટે હતો. હમણાં જે કાયદો વિચાર હેતુ છે તેનો અગાઉનો કોઇ પણ દાખલો નથી. એ કાયદો સને ૧૯૦૨ માં પસાર કરવામાં આવ્યો હતા. એ બીના પણ અમલમાં છે. તે સંસ્થાનના મવર્ગરને તથા સંસ્થાનમાં રહેનાર હના લશ્કરના ઉપરી અમલદારને તથા લશ્કરી કાયદા દરમિયાન તમની સત્તાની રૂપે અને ગુદા જુદીથી કામ કરના સરખા રાખસોને જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરના, કાર્ટ માર્ચ અથવા

હવે આપણે જાણીએ છીએ કે લશ્કરી કાયદો લાહેર તથા અમ-
તસરમાં ૧૫ મી તારીખની મધરાતે અથવા ૧૫ મી તથા ૧૬ મી તારીખ
વચ્ચેની રાતના ૧૨ વાગે અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો. જે બનાવો
૩૦ મી માર્ચથી તે લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવામાં આવ્યાની તારીખ સુધી
બન્યા તેને ખરડાની વ્યાપ્તિમાં કયા ન્યાયથી સમાવેશ કરવામાં આવ્યો
તે હું સમજી શકતો નથી. સાધારણ રીતે આવો ખરડો લશ્કરી કાયદો
અમલમાં હેય તેટલાજ વખતને લાગુ પડે છે પણ આ ખરડો તેનાથી
પણ આગળ જાય છે તેના અંત તરીકે આ આકટની શરૂઆત નક્કી કરે
છે. આમાંનું કોઈ પણ કેવી રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તે જાણવા
મને ઇચ્છા છે.

બીજી જે બાબતનો ઉલ્લેખ કરીશ તે આ છે. ખરડામાં અમલ-
દારોને તેમના કૃત્યોની જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરવાનું એવી શરતે દર્શાવેલું
છે કે સદરહુ કૃત્યો, બાબત અથવા વસ્તુ શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને સદરહુ કારણો
માટે જરૂરના હતા એવી વ્યાજબી માન્યતાથી કરવામાં આવ્યા હોવા
જોઈએ. આ વાધાબરેલું છે. તમારે અમલદારોને જે કામોમાંથી દોષ
મુક્ત કરવાના છે તે કામો શુદ્ધ બુદ્ધિથી કરેલાં હોવાં જોઈએ ને ખરેખર
રીતે વ્યાજબી અને જરૂરના હોવાં જોઈએ. જો એક માણસ બીજા માણ
સને ગોળી મારે તો તેણે શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને વ્યાજબી રીતે કર્યું હતું તે
તેણે બતાવવાનું છે નહિ તો તેને દોષમુક્ત કરી નહિ શકાય. આન
સ્થાપનામાં, હું સને ૧૭૯૯ માં થયેલા એક રાજ્યના ઇન્સપેક્ટરમાં મી.
જસ્ટીસ એમ્પરલેમનના ચોડાક નિચારો તરફ ધ્યાન જેચીશ તે મુકદ્દમે
રાષ્ટ્ર વિરુદ્ધ હિદ્રજજેરાલ્ડનો હતો. રાષ્ટ્રે હિદ્રજજેરાલ્ડ સામે લુમ્પે તથા
મારામારી માટે ફરિયાદ માંડી હતી. તેને હિદ્રજજેરાલ્ડના કુકમથી ફરક
મારવામાં આવ્યા હતા. તેને ૫૦ ફટકા મારવા બાદ બીજા ૫૦ ફટકા
વધારે મારવામાં આવ્યા હતા. એ મુકદ્દમાનો મુકદ્દો આપનાં મી. જસ્ટીસ
એમ્પરલેને જુરુરિને આ પ્રમાણે સંજોગથી કર્યું હતું—“તેઓ નામના
જાણીતા મુકિતના ખરડાની રૂયે કાયદાએ તેમને દવાબાવની લાગણી
આથી મુક્ત કરવા નહોતા અથવા તો તેમને મતાનો મરજી મારક ઉપયોગ
કરવાની રજા નહોતી. પત્રી તે દુર્લભ દબી દેવાને દોષ નથી દર્શ-
નહિ. જુરુરિએ એવી કોઈ કલ્પના કરવાની નથી. તેમાં એક દવા

રાખવામાં આવી હતી કે સધળે પ્રસંગે ધારવામાં આવેલા ગુન્હેગારની વર્તણૂકના સંબંધમાં ગંભીર અને સખ્ત તપાસ થવી જોઈએ અને દરેક કામ ગુન્હે શોધી કાઢવાના હેતુથી અને નહિ કે બળાત્કાર કરવાના હેતુથી થવું જોઈએ. તપાસ તથા ઇન્સાફથી, હમણા તેઓ રોકાયેલા છે તેવી કોઈ તપાસ કહેવાને ઇરાદો રાખતો નથી પણ ચાલુ સંજોગોથી તથા મુકદ્દમાના ઉત્તમ સ્વરૂપથી જેવી તપાસ અને ઇન્સાફ બની શકે તેવી. “ધારા સભાનો હેતુ એવોજ હશે તે તે “માજિસ્ટ્રેટ અને ખીન્ન સધળા શખસો” એ શબ્દોથી સ્પષ્ટ થાય છે. તે પુરવાર કરી આપે છે કે દરેક માણસ પછી તે માજિસ્ટ્રેટ હોય કે નહિ તોપણ, હુલ્લડ દાખી દેવા માટે તેને સત્તા આપવામાં આવી હતી અને તેના કૃત્યો માટે કાયદાથી તેને ન્યાયપૂર્વક આલેખો ઠરાવવો જોઈએ વાસ્તે એટલું આવશ્યક છે કે તેને જે જરૂરીઆતથી સત્તા આપવામાં આવી હતી તેની મર્યાદા બહાર જવું જોઈએ નહિ અને તેણે તે માટે બાજબી કરણો રજુ કરવા જોઈએ, અને તેણે જે ગુન્હાની શિક્ષા કરી હતી તે નક્કી કરવા સાથે બનતા દરેક ઉપાયો લેવા જોઈએ અને તે સર્વ ઉપરાંત તેની વર્તણૂકમાં દયાલાવના સામાન્ય નિયમોનું ઉલ્લંઘન થયેલું હોવું જોઈએ નહિ.”

ધારાસભાને આ વખતે પુછવામાં આવે છે.

ઓ. સર જ્યોર્જ લાઉન્ડસ—તેનો ઉલ્લેખ આપવા ઓ. મેમ્બર મહેરબાની કરશે ?

ઓ. પંડિત માલવિયા—તે સ્ટેટ ટ્રાયલ્સ વો. ૩૭, ૧૮૨૦ સંગ્રહ ૭૬૫ માં છે. હું નમ્રતા પૂર્વક જણાઉં છું કે મી. જસ્ટીસ ચેમ્બરલેનની આ ટીકાઓમાંથી સભા જે કામમાં રોકાયેલી છે તે વિષે ઘણી સારી સૂચનાઓ મળી શકે છે. અત્યાર આગમ્ય થયેલાં રમખાણો દરમિયાન કરેલાં કોઈ પણ અમુક કામ કરવા માટે જે શખસ પર તોહમત મુકવામાં આવ્યું હોય તેની સામે હુકમનામું કરવું જોઈએ કે તેને મુક્ત કરવો જોઈએ તેનો વિચાર કરવા સાથે આપણે કોઈ અહીંયા કોટં તરીકે બેઠા નથી. એવા શખસની આગતની કેવી રીતે ઇન્સાફ કરવો અને તેપર કેવી રીતે વિચાર કરવો તે વિશેના નિયમો તથા ઠરાવો નક્કી કરવાને હાલ ધારા સભા બેઠી છે. અને તેથી હું જણાઉં છું કે આ સંબંધમાં મી. જસ્ટીસ ચેમ્બરલેનની ટીકાઓ આ ને અસાધારણ સહાય અને માર્ગદર્શન કરી શકશે.

આપણી સમક્ષ જે ખરડો છે તેનો હેતુ, વ્યવસ્થા જાળવવા અથવા સ્થાપવા સારું, જે કૃત્યો, જાળવવા તથા વસ્તુઓ કરવામાં આવ્યા હોય અથવા તે માટે હુકમ કરવામાં આવ્યો હોય અથવા તે કર્યાનું અથવા તે માટે હુકમ કર્યાનું જણાવું હોય તેના સંબંધમાં સરકારી અમલદારોને તથા ખીજા સંબંધોને, સદરહુ કૃત્યો, જાળવે. આ વસ્તુઓ કહેલાં કારણ સારું જરૂરના હતા એવી શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને વ્યાજબી માન્યતાથી કરવામાં આવ્યાં હોવાની શરતે, જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરવાનો છે.

મારો ખાસ વાંધો “વ્યાજબી માન્યતામાં” એ સબ્બો માટે છે. ખરડો જે પ્રમાણે છે તે જોતાં, જે કાંઈ સંબંધે વાહીને નુકસાન કર્યું હોય તેની સામે ફરિયાદ કરવામાં, સાધારણ રીતે તો ફતેહમંદ થવું અસંભવિત છે. તમે ૨ છ કલમ તરફ જોશો ત્યારે આ સ્પષ્ટ થશે; કારણ કે તેમાં જણાવેલું છે કે, જે કાંઈ સરકારી અમલદારે ચોક્કસ કામો કર્યાં હોય તેની સામે, કાંઈ પણ મુકદ્દમા ચાલશે નહિ; એવી શરતે કે સદરહુ અમલદાર અથવા સંબંધ શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને સદરહુ કારણ માટે તેનું પગલું જરૂરનું હતું એવી વ્યાજબી માન્યતાથી વર્ત્યો હોવા જોઈએ.”

૩ છ કલમમાંની ખુસાવાની કાનુનો, (જે વિષે હું પછીથી બોલીશ) ને ખાબુએ મુકી, જે અમલદારના પગલાં સંબંધી વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હોય તે શુદ્ધ બુદ્ધિથી વર્ત્યો હતો, તથા તે કામ જરૂરનું હતું તથા તેણે તે વ્યાજબી અને ચોખ્ખા સંબંધ તથા વિચારથી કર્યું હતું કે કેમ એવા પ્રશ્નો પૂછવા જોઈએ. જરૂરીસ ચેમ્બરલેઇનના શબ્દોમાં કહીએ તો “જે જરૂરીઆતથી તેને સત્તા આપવામાં આવી હતી તેની હદ તેણે જાળવવી જોઈએ નહિ અને તેના વર્તનમાં દયાભાવના સમાવેશ નિયમોનું ઉલ્લંઘન થયેલું હોવું જોઈએ નહિ. હું નમ્રતાપૂર્વક નિવેદન કરું કે ખરડામાં જે ભાષા વાપરી છે તે આથી વિશેષ આગળ જાય છે. તેમાં જે રક્ષણને દરાવ આપેલો છે તે અગાહિના કાયદાઓથી અથવા બુદ્ધિ અને માનવતા વિચારોથી પ્રતિપાદન થઈ શકતો નથી. મેં જે મુકદ્દમા ટાંક્યો હતો તેમાં એવું તોલમત હતું કે રાષ્ટ્રને ફિટ્ઝજેરાલ્ડે ખોટી રીતે ફટકા માર્યા હતા. અહીંયા જેમાં છુટકા ગામના ઘણા દાખલા છે. એ મુકદ્દમામાં તેનો મુકાદ્દો આપતાં પ્રતિવાદીના કે જેના સંબંધમાં વફાદારીના ઘણા કામો કર્યાની દલીલ લાવવામાં આવી હતી તેના સંબંધમાં લોડ

ચેલ્લવર્તી એ છે કે તેણે તેની વફાદારી સૌથી સંપૂર્ણ રીતે બતાવી હતી કારણ કે રક્ત વડે લખી હતી અને વાદીની પીઠ ઉપર તેનું નામ જાખું હતું. મારા માન્યવર! અહીંયા પણ લશ્કરી કાયદાના વહિવટ કર્તાઓએ ધણા નિર્દોષ ઝગમગ બંધુઓના વાંસા ઉપર પોતાના નામો રક્ત વડે લખ્યાં હતાં અને જેઓએ તેમને એવી ધમ્મ કરી હતી તેમને એવું પુરવાર કરવાને કહેવા દેવું જોઈએ કે, તેઓ જાહેર સુલેહ અને સુવ્યવસ્થાના હિતમાં વ્યાજખી સંભાળ અને સાવચેતીથી અને દયાભાવના સામાન્ય નિયમોનું ઉલ્લંઘન કર્યા વગર વર્ત્યા હતા.

જ્યારે આપણે ૩૭ કલમ ઉપર આવીએ છીએ ત્યારે મેં જે દાવો તરફ ધ્યાન જોડ્યું છે તે વધારે વાંધાભરેલા થાય છે. તેમાં કહ્યું છે કે,

“૨૭ કલમના કારણ સાથે, કોઈ પણ કામ સરકારના અમલદારના હુકમોથી કરવામાં આવ્યું હતું એવી મતલબનો દાખલો નિર્ણયકારક સાબિતી ગણાશે અને ઉપર જણાવેલા કારણ સાથે લીધેલાં સધળાં પગલાં, વિરૂદ્ધ પુરવાર થાય તે શિવાય, તે શુદ્ધ બુદ્ધિથી તથા તે માટે તે જરૂરનાં હતાં એવી વ્યાજખી માન્યતાથી કરેલાં ગણવામાં આવશે.”

મારા માન્યવર! એક હાથે જે આપવામાં આવ્યું તે બીજે હાથે લઈ લેવામાં આવે છે. આ ત્રીજી કલમ ૨૭ કલમની સાથે વાંચીએ તો, કોઈ પણ માણસને પોતાની યથેચ્છી ધમ્મના સંબંધમાં તપાસ કરાવવા દાવો માંડવો હોય તો તેને કુતેહમંદ થવાનો વસ્તુતઃ કાંઈજ સંભવ રહેતો નથી. તે દરાવ જણાવે છે કે વિરૂદ્ધ સાબિત નહિ થાય તો તે પગલું શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને વ્યવસ્થા જાળવવા તથા સ્થાપવા માટે જરૂરનું હતું એવી વ્યાજખી માન્યતાથી કરેલું ગણવામાં આવશે. આપણે ધારી લઈએ કે મી૦ મનોહરલાલ બારીસ્ટર ઍટ લૉ એક દાવો માંડે છે. હું કદાચ તે મદદરથને અન્યાય કરતો હોઉં પણ એક દૃષ્ટાંત તરીકે મેં તેમનું નામ લીધું છે. તેને દાટડીમાં તથા બીજી રીતે પુરી રાખવાને લીધે તેને યથેચ્છા અન્યાય માટે નુકસાનીનો તે દાવો માંડે તો, જે સખમે તેને ધમ્મ કરી ને રાખસ. શુદ્ધ બુદ્ધિ વગર, અને કોઈ પણ માનુસી કારણ સાથે તે રાખી રાખવાનું અગત્યનું હતું એવી વ્યાજખી માન્યતા વગર વર્ત્યો હતો એમ

સંપૂર્ણ રીતે સાખ્યા હોત તો ખરડો કાંઈ જુદીજ રીતે ઘડવામાં આવ્યો હોત, તેનું સ્વરૂપ કાંઈ જુદુંજ હોત અને લશ્કરી કામોને લીધે જેમને ઇંગ્લેન્ડ મોકલેલા હોય તેમની તરફેણમાં કેટલાક કરાવો તેમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હોત. દક્ષિણ આફ્રિકાના કાયદામાનો સને ૧૯૦૨ નો કેપ એક્ટ શુદ્ધ હોય એકટ જેમાં આંતરેખલ હોમ મેમ્બરે તથા લૉ મેમ્બરે બેંચુ હશે કે માર્શલ લૉના અધિકારીઓએ જેમને ગુ-હેગાર ડેરવ્યા હોય અથવા જેમને સજા કરી હોય તેમની શિક્ષાઓની જલદીથી ફરી તપાસ કરવાનો એક કરાવ હતો. મારા માન્યવર, એ ચૂકનું સમાધાન કરવાને કદાચ હોમ મેમ્બરે આજે જાહેર કર્યું છે કે સંક્ષિપ્ત કોર્ટોએ કરેલી શિક્ષાઓ ફરી તપાસવા સારું હાથ કોર્ટના બે જજો નીમવાનો દિન્દુસ્તાન સરકારે નિર્ણય કર્યો છે. તે જાહેરનામાને તેટલે સુધી હું આપકારદાયક ગણું છું પણ જ્યારે ખરડો તૈયાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે તે બાબત પર સધળા સ્વરૂપોમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો નહોતો એવી મારી શંકા મજબુત થાય છે. કેપ એક્ટ શુદ્ધ હોવાના આકટના કરાવો તરફ હું અહીંયા ધ્યાન ખેંચીશ- તે આકટની (સને ૧૯૦૨ ના ૪ થી આકટ) એક નકલ આપવા હું લૉ મેમ્બરને વિ તિ કહું છું.

ઓ. સર જ્યોર્જ લાઉડસ—જો હું ઓ. મેમ્બરને એમ જણાવું કે અમે એ આકટને નમુના તરીકે લીધો નથી તો કદાચ થોડી મહેનત બચી જશે. પણ ત્યાર પછીનો આકટ, એટલે સને ૧૯૧૫ નો આકટ કે જે તે જાણીતા હોય એમ લાગતું નથી તે ઉપરથી અમે આ ખરડો ઘડ્યો છે.

ઓ. પડિત માલવિયા—હું ઓ. લૉ મેમ્બરનો ઉપકાર માનું છું. હું સને ૧૯૧૫ ના એકટ વિષે જાણતો નથી. મને તેમ પણ મારે માટે આ બાબતમાં કામ કરતા મારા મિત્રોએ નોંધેલા સ્ટામ્પુટોની અંદર મને તે યાદ આવ્યો નહિ. પણ મને તેની ખબર કરવા સારું હું ઓ. લૉ મેમ્બરનો ઉપકાર માનું છું અને જો તે આકટની પણ એક નકલ મને તે આપશે તો હું તેમનો આભાર માનીશ.

આંતરેખલ સર જ્યોર્જ લાઉડસ—ઓ. મેમ્બરે જાણણું પૂરું કર્યા પછી ખચિત હું આપીશ.

ૐ૦ પડિત માલવિયા—હું પુરું કરું તે પહેલાં તે એકટ જોવા દેવા સારું લા મેળવે કાંઈ બહીક રાખવાની જરૂર નથી. મને કદાચ તેમાંથી મદદ મળી શકશે. છતાં મારા તરફ જે સભ્યતા દર્શાવવામાં આવે તે માટે મારે તેમનો ઉપકાર માનવો જોઈએ.

હવે, આ સને ૧૯૦૨ ના ૪ થા એકટમાં લશ્કરી અદાલતોએ કરેલી શિક્ષાઓ બહાલ રાખવા સંબંધી અગત્યના ઠરાવો હતા. પણ તેમાં શિક્ષાઓની ફરી તપાસ માટેના પણ ઠરાવો હતા. હું તમો નામદારનું તથા કાઉન્સિલનું આ ઠરાવો તરફ ધ્યાન ખેંચું છું. તે એકટમાં એવું ઠરાવ્યું હતું કે:—

યોગ્ય અધિકારીએ સ્થાપેલી અને જોલાવેલી અને આ સંસ્થાના જે જીલ્લાઓમાં માર્શલ લૉ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો અથવા નાખવામાં આવ્યો હતો તેમાં જરાયલી કોર્ટ માર્શલે, માર્શલ લૉ ચાલુ રહ્યો તે દરમિયાન, સાધારણ રીતે લશ્કરી કાયદાને તાબે નથી એવા શખસોના રાજ્ય વિરૂદ્ધના ચુન્હાઓ, ખૂન અથવા ગમે તે પ્રકારના સઘળા અથવા કોઈ પણ બીજા કૃત્યોનો અથવા માર્શલ લૉની રૂયે જાહેર કરેલા અથવા જાહેર કર્યાનું જણાતા રેગ્યુલેશનો, જેને સાધારણ રીતે માર્શલ લૉ રેગ્યુલેશનો કહેવામાં આવે છે તેના સંગ્રાહ અથવા કોઈ પણ ઉલ્લંઘનો માટે કરેલી જુદી જુદી શિક્ષાઓ આ ઉપરથી બહાલ રાખવામાં આવી છે. અને સદરહુ શિક્ષાઓ હેઠળ અથવા તેની રૂયે સંસ્થાનની અંદરના કોઈ પણ કેદખાનામાં અથવા કેદ રાખવાની બીજી કાયદેસર જગ્યાઓમાં કેદ કરવામાં આવેલા સઘળા શખસોને ત્યાં કાયદેસર રીતે કેદ રાખી શકવાનું ગણવામાં આવશે. અને સદરહુ શિક્ષાઓ અનુક્રમે તેમના પર પસાં દરવામાં આવી હોય તે પુરી થાય ત્યાં સુધી અથવા કોઈ કાયદેસર અધિકારીથી તેમને છોડી મૂકવામાં આવે ત્યાં સુધી, અથવા ગવર્નર ફરમાવે તેવે બીજે ટેકાણે કેદ રાખવામાં આવશે અને સદરહુ શિક્ષાઓ, આ સંસ્થાનની યોગ્ય અને કાયદેસર રીતે રચાયેલા કોર્ટ યોગ્ય રીતે તેમને ગણવામાં આવશે.

આ પરિશિષ્ટમાં ચોક્કસ દર્શાવે તરફ ધ્યાન ખેંચવું અત્યંતું છે. તે દેશનું મુખ્ય હતા:—

દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રમુખ સત્તાક રાજ્ય તથા ઓરેન્જ ફ્રી સ્ટેટની સરકારોએ મહુમ રાણી વિક્ટોરિયા સામે જાહેર કરેલી લઠાઈને લીધે દક્ષિણ આફ્રિકાના આપણા સંસ્થાનો તથા સંરક્ષણ સત્તાક રાજ્યોમાં લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવાની જરૂર પડી અને સદરહુ સંસ્થાનો તથા સંરક્ષણ સત્તાક રાજ્યોમાં સ્થપાયેલી લશ્કરી અદાલતો તરફથી કેટલાક શખસોને સખ સાથે રૈતરાની તથા કેદની તથા દંડની શિક્ષા કરવામાં આવી છે અને હવે તે શિક્ષાઓ ભોગવે છે અને તેમણે સદરહુ દડો આપ્યા નથી પણ આપવાને પાત્ર છે;

અને ઉપર જણાવેલી લઠાઈ હવે બંધ પડી છે એટલે, આપણે યોગ્ય રીતે અને આપણા સદરહુ સંસ્થાનો તથા સંરક્ષણ સત્તાક રાજ્યોની જાહેર સલામતીને જોખમ કયાં વગર એવા શખસોમાના કોઈને પણ મહેર તથા દયા બતાવી શકીએ કે કેમ, તથા સદરહુ શિક્ષાઓ તથા તેમાની કોઈ પણ તથા કષ્ટ શિક્ષાની અમે યોગ્ય રીતે માફ આપી શકીએ અથવા એછી કરી શકીએ તે નક્કી કરવાના હેતુથી સદરહુ ઉપર કહેલી શિક્ષાઓના સંબંધમાં તપાસ કરવી ઝુટ છે;

વાસ્તે હવે, પૂર્વપક્ષ ઉપર વિચાર કરીને તથા તમારી વફાદારી, પાકી સમજ તથા પ્રમાણિકતામાં મહોટો વિશ્વાસ રાખીને, તમને (તથા શખસોના નામ), અમારા સદરહુ સંસ્થાનો તથા સંરક્ષણ સત્તાક રાજ્યોમાં લશ્કરી કાયદાની રૂએ સ્થપાયેલી લશ્કરી અદાલતોએ કરેલી સદરહુ શિક્ષાઓની તપાસ કરવાને અમે કમિશનરો તરીકે સત્તા આપીને તમારી નિમણૂક કરીએ છીએ અને અનુક્રમે સદરહુ શખસોની બાબતમાં તથા તેમાનો કયા શખસ, જે તમારા રીપોર્ટ વખતે કોઈ પણ શિક્ષા ભોગવતો હશે અથવા જેણે સદરહુ કોઈ પણ દડો આપ્યા નહિ હશે પણ તે આપવાને તે વખતે પાત્ર થશે તેમની બાબતમાં તેને લગતા સખજા સંજોગો ધ્યાનમાં લઈને સદરહુ શિક્ષાઓ અથવા દડોની માત્રી આપવી અથવા એછા કરવા ઇષ્ટ છે તે બાબત તમારા હાથે લખીને તથા તમારા સહીસિક્કા સાથે અમને ખતા સહે તેટલી થોડી લીધથી અમને રીપોર્ટ કરવો.”

હવે, મારા માન્યવર, તમે નામદાર જોશો કે કમિશનરે બની શકે તેટલી થોડી ઢીલથી રીપોર્ટ કરવાનો હતો તે ખરડાના એક ભાગ તરીકે દાખલ કરવ મા આવ્યું હતું. એા લૉ મેમ્બર મને સને ૧૯૦૦ નો ૬ હો આક્ટ પણ આપશે તો આભારી થઈશ.

એા સર જૉર્જ લાઉન્ડસ—મારી આશા પ્રમાણે તે મારી પાસેજ છે.

એા પંડિત માધવિયા—હવે, મારા માન્યવર, આ સને ૧૯૦૦ ના આક્ટમાં એક અગત્યનો ઠરાવ છે અને તે તરફ હું કાઉન્સિલનું તથા સરકારનું ધ્યાન ખેંચું છું. દક્ષિણ આફ્રિકાના આ બે કાયદામાં તથા કાઉન્સિલ સમક્ષના ખરડા ઉપરથી સ્પષ્ટ થયેલાં સરકારનાં વલણમાં, મારે દિલ્હીની સાથે કહેવું પડે છે કે, એક શોકજનક અંતર દર્શાવે છે. આ એક્ટ (સને ૧૯૦૦ ના ૬ હા) મા શિક્ષાઓ બહાલ રાખવાનો, તથા હું બતાવી ચૂક્યો છું તેમ, જે કરવામાં આવ્યું હતું તે માત્ર કાયદેસર ઠરાવવાનો ઠરાવ હતો.

પણ પાંચમી કલમમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે “રાજ્ય-દ્રોહના સઘળા ગુન્હાઓની બાબતોમાં અથવા આ આક્ટની પહેલી કલમમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી મુદત દરમિયાન રાજકીય પ્રકારના બીજા ગુન્હાઓની બાબતમાં, જે પ્રસંગે સદરહુ ગુન્હાની સામિતીઓ, છેલ્લી જણાવેલી કલમમાં જણાવ્યા પ્રમાણે રચાયેલી, બોલાવેલી અથવા ભરાયેલી કોર્ટ માર્શલ અથવા લશ્કરી અદાલત આગળ થઈ હોય અથવા તો જે પ્રસંગે તેમની ઉપર હકુમત ધરાવનારી કોઈ સાધારણ ફોજદારી અદાલત આગળ થઈ હોય તે પ્રસંગે, જો ગવર્નરને એમ લાગે કે, જો આ આક્ટના અમલ પછી તેના સંબંધમાં કામ લેવામાં આવ્યું હોત તો આ કાયદાની ૩૩ મી કલમ મુજબ નિમાયલા કમિશન તપાસ માટે તે યોગ્ય મુકદ્દમો થઈ પડત તો, સદરહુ રાખસોને ફરવી શિક્ષાઓન આ એક્ટની ૫૦ મી કલમમાં ઠરાવ્યા પ્રમાણેની શિક્ષામાં ફરવી નાખવાનો ગવર્નર હુકમ કરે તો તે કાયદેસર થશે. સદરહુ કોઈ પણ શિક્ષા જે રાખસને બાધ કરતી હોય તે રાખસ સદરહુ ૫૦ મી કલમ મુજબની શિક્ષાને પાત્ર થશે અને બીજા કોઈ પણ શિક્ષાને પાત્ર થશે નહિ.

એટલે કે, અગાઉ જે શિક્ષા થઈ ગઈ હોય તેને બદલે ૫૦ મી ક્લાર મુજબની શિક્ષા રાખવાની હતી. હવે ૫૦ મી ક્લાર હેડના મુજબ છે:—

સદરહુ કમિશનરોએ તોહમતવાળાની તરફેણમાં તથા વિરુદ્ધમાં જે કાંઈ પુરાવો હોય તે સાંભળ્યા પછી તેની સામે લાવેલા તોહમતનો તે ગુન્હેગાર છે કે નહિ તેનો ચુકાતો આપવો અને જે સંબંધે પ્રસંગે તોહમતદાર રાખસ ગુન્હેગાર માસમ પડે તે પ્રસંગે, સદરહુ કમિશનરોએ, બીજા કોઈ પણ કાયદામાં વિરુદ્ધ મજકુર હોય છતાં પણ એવો ફેસલો કરવો કે સદરહુ રાખસને મતદાર તરીકે નોંધવાને અથવા તો પાસપોર્ટના સલાસદોની અથવા ટ્રિવિઝનલ અથવા મ્યુનિસિપલ કોર્ટિસસ અથવા ગ્રામ્ય વ્યવસ્થા બોર્ડના સભાસદોની ચુંટણી માટે મત આપવા માટે અથવા પાસપોર્ટના સલાસદ તરીકે ચાલુ રહેવાને, અથવા કોઈ બહેર હોદ્દા ધારણ કરવાને, સુલેહના કમિશનમાં ચાલુ રહેવાને અથવા, દિવાની તેમજ ફોજદારી મુકદમાઓમાં જુરોમાં રહેવાને ના લાયક ગણાગે; અને તે ઉપરથી ઉપર જણાવેલી બાબતોના સંબંધમાં તેને કાયદામાં તદ્દન બિન લાયક ગણવામાં આવશે અને તેનું નામ જો કોઈ વર્તમાન મતદારોની યાદીમાં હોય તો તે, તેમાંથી કાઢી નાખવામાં આવશે અને આ ઉપરથી કાઢી નાખવામાં આવ્યું છે અને એરી કોઈ પણ ચુંટણી વખતે એરા કોઈ પણ રાખસને આપેલો મત રદ ગણાશે અને સદરહુ ચુંટણીના પરિભ્રમ બાબત કોઈ પણ લાયક કોર્ટમાં વાઘો ઉઠાવવામાં આવ્યો હોય તેના ગ્રામ પંચ મુકદમામાં તે કાઢી નાખવાનો અધિકાર છે. હવે પછી કહ્યું છે તે શિવાય સદરહુ કમિશનરોના શોધનો અથવા નિર્ણયો ગમે તે કોઈ પણ કોર્ટમાં અપીલ અથવા ફરી તપાસને પાત્ર થશે નહિ.”

હવે આપણી સમક્ષના ખરડાના દરવો સાથે સરખાવતાં હું જે સુકિતના કાયદાઓનો ઉલ્લેખ કરું છું તેના દષ્ટિ બિન્દુ તથા ઉદ્દેશમાં કેટલો બધો તફાવત છે તે તમે જોશો. દક્ષિણ આફ્રિકાના આક્ટના એક અંગ્રજી પ્રશ્ન મેટાઁ દર્શાવેલો નીચવામાં આવ્યાં હતા અને મહાન રાજ્યપ્રેમ અથવા રાજકીય પ્રકારના જે બીજા ગુન્દાઓના ગુન્હેગાર જાણાય તેવા રાખસોની બાબતોમાં સંબંધી સમજાવે રદ કરવાની અને તેને બદલે મ્યુનિસિપાલિટીમાં મત આપવાની ના લાયકી રાખવાની તેમને સત્તા આપવામાં

ચોપાનિયામાં આપી છે. “ઈલાહના કાયદાઓ” માં લશ્કરી કાયદા વિષે લૉડ હૉસ્બરી શું કહે છે તે તમો નામદારે તથા કાર્ડિન્સલે જોયું હશે. તેમાં જણાવ્યું છે કે અન્યવસ્થાનો અંત આવ્યો કે લશ્કરી સત્તા બંધ થાય છે અને દિવાની અનામતોની સત્તા એની મેળેજ અમલમાં આવે છે. પંજાબમાં અન્યવસ્થા લાખો વખત અગાઉ બંધ પડી હતી અને લશ્કરી કાયદો પણ થોડેક અંશે મે તથા થોડેક અંશે જુનમાં અને છેવટે ગમે મહિને બંધ કરવામાં આવ્યો હતો.

મારા ધારવા પ્રમાણે ૨૮ મી અથવા ૨૯ મી ઓગસ્ટે બંધ કરવામાં આવ્યો હતો. વાસ્તે હું જે પદ્ધતિ સૂચવું છું તે પ્રમાણે ચાલવું એજ ખરી પદ્ધતિ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના એક્ટની ૫૦ મી કલમ કે જે તરફ મેં ધ્યાન ખેંચ્યું છે એવો કોઈ ઠરાવ ધકલો જોઈએ જેથી કરીને, ખૂન અથવા રાજ્યદ્રોહના મુન્દા ન હોય તો કેદ ભોગવતા સુખસોનો જલદીથી છુટકારો થાય અને આ રાજદ્રોહી માણસોની સામે પણ સાધારણ રીતેજ કામ ચલાવવા દો. આ માણસોને નવેસરથી ઇન્સાફ કરાવવાનો હક આપો. થોડાને તેમ કરવું ન પણ પસંદ પડે.

લશ્કરી કાયદાની મર્યાદાઓ ધ્યાનમાં રાખી જરૂરી છે. તે જુદી જુદી દેશો પછીજ સંભાળ પૂર્વક સમજાવવામાં આવી છે. તે ઈલાહના ફાજદારો કાયદાનાં ઇતિહાસપરની તેમની ચોપડીમાં સર જેમ્સ ફિટ્ઝ જેમ્સ રીપને પછી સારી રીતે સમજાવ્યા છે. વખત જમાવવા સારું મામ તેમનો સંસાધન આપીશ. તે કહે છે કે હું લશ્કરી કાયદાનો ખારો અત હેઠળના સંસેપમા સિદ્ધાંતોમાં આપીશ.

- (૧) લશ્કરી કાયદાએ કોઈ દુમલો દાખી દેવા અથવા અવરજા અને કાયદેસરે સત્તા રચાવવા સારૂ લશ્કરી બળ વાં - રાજ્યના અમલદારે એ નિરંકુશ સત્તા ધારણ કરી તે.
- (૨) તે હેતુ માટે જેટલે દરજ્જે અને જે રીતે જરૂર હોય તેટલા દરજ્જા સુધી, જનમાનનો નાશ કરવામાં પણ સારીસી જાણનો ઉપયોગ કરે તો અમલદારો બાજબી રીતે તેમો કૂઠા અને હાજારનો જુલમ વાપરે તો તે બાવકુર સર નથી, પણ એવા અત્યાચાર માટે તેઓ તિરકી

તેમજ ફોજદારી રીતે જવાબદારીને તોફાન દાખી દેવામાં આવે પછી, અને ન્યાયની સાધારણ અદાલતો પાછી ઉધડે પછી તેઓ શિક્ષા કરવામાં વ્યાજબી નથી જે નિયમ તેમની જોખમદારીની તુલના કરવામાં આવે છે તે રાષ્ટ્ર વિરુદ્ધ ફિટઝ જેરાલ્ડના મુકદ્દમામાં દર્શાવેલો છે. રાષ્ટ્ર કલોન્મેલનો ફ્રેન્ચ શૈક્ષક હતો જે સને ૧૭૯૮ માં આપલેન્ડનું હુકમ દાખી દેવા પછી—

મદદાર પ્રશ્ન—ઓ. મેન્ચર એક વાન ફરીથી કહી શકશે નહિ. તમારે ખરેખર તે ફરી કહેવું જોઈએ નહિ. તમે રાષ્ટ્ર વિરુદ્ધ ફિટઝજેરાલ્ડનો મુકદ્દમો અડધો કલાક સુધી કહી ચૂક્યા છો.

મે. પંડિત માલવિયા—મારા માન્યવર, હું તો સર જેમ્સ ફિટઝ જેમ્સ સ્ટીવનનો ઉપસંહાર ટાંકું છું.

મદદાર પ્રશ્ન—મને તે વિદિત છે. પણ આપણે સવગાએ આજ બપોરે અર્ધો કલાક સુધી રાષ્ટ્ર વિરુદ્ધ ફિટઝજેરાલ્ડનો મુકદ્દમો સાંભળ્યો છે અને અમારે તે ફરીને સાંભળવો એ હું ઇચ્છતો નથી.

મે. પંડિત માલવિયા—ફીક સારે, મારા માન્યવર ત્યાર પછી સર જેમ્સ ફિટઝ જેમ્સ સ્ટીવન આગળ હેઠળ પ્રમાણે કહે છે:—(૩) કોર્ટ માર્ચલ જે કહેવામાં આવે છે જે અર્થમાં માર્ચલ લેનો વલિવટ ચક્ષાચાય છે તે ખરું જોતાં કોર્ટ માર્ચલ નથી અથવા કોર્ટ પણ રીતની કોર્ટ જ નથી. તે તો માત્ર કમિટીઓ છે અને તે સરકારે ધારણ કરેલો મુનમશીની સત્તાનો અમલ કરવા સારું રચવામાં આવે છે. એક તરફ, મુટ્રિની એક્ટ તથા આર્ટિકલ્સ ઓફ વોન્માં જખાવેલી રીતે તેમને વર્તવાની ફરજ પાડવામાં આવી નથી. બીજી તરફ, જે તેઓ તેમ વર્તે તો તેમનું તેમાં રક્ષણ કરવામાં આવતું નથી. કારણ કે ખરેખરી કોર્ટ માર્ચલ નથી.

૩ છે. મેં ક્યારનું જણાવ્યું છે કે ખરડાની ૨ જી કલમથી દાખાનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો છે. તે કલમમાં કહ્યું છે કે,

“વ્યવસ્થા બાંધવવા અથવા સ્થાપવા પીગેરે સાર કરેલાં કામનાં સંબંધમાં, કોઈ પણ સરકારી અમલદાર વિરૂધ્ધ કોઈ પણ મુકદ્દમો અથવા કામ, દિવાની કે ફોજદારી ચાલી શકશે નહિ; તે એવી શરતે કે સદરજી અમલદાર અથવા સંબંધ, શુદ્ધ, શુદ્ધિથી અને તેનું પગલું સદરજી કારણ સાર જરૂરનું હતું એવી વ્યાજબી માન્યતાથી વર્તેા હોવો જોઈએ અને પછી ૩ જી કલમ આવે છે જેમાં જણાવેલું છે કે “કોઈ પણ કામ સરકારી અમલદારના હુકમોથી કરવામાં આવ્યું હતું એવી મતલબનું સરકારના સેક્રેટરીનું સર્ટિફિકેટ, વિરૂધ્ધ પુરવાર થાય તે શિવાયને પ્રસંગે ૨ જી કલમના કારણ સાર, નિર્ણયકારક સાબિતી મળાશે.”

હવે આ બે કલમોનું, એક સાથે લખ્યું તો, પરિણામ એ આવશે કે કોઈ પણ ખાનગી સંબંધ માટે સફળ થવાનો સંભવ બહોળ થોડો થઈ જશે. અને એ વ્યાજબી નથી એ મારે જણાવવું જોઈએ. આ ખરડાના ફરાવો કેવો અન્યાયપણે અમલ થશે તેનો હું દૃષ્ટાંત આપીશ અને જે શખસને કોઈ ઇનામ થઈ હોય તેને ન્યાય મેળવવાનું પણ અશક્ય થઈ પડશે. અમૃતસરમાં એક બનાવ બન્યો હતો તેનો આપણે દાખા લખીશું તે યુરડિયલસિલ્હ સલાહિયા, ખારિરદરને લખતો છે. આ ગૃહસ્થ સને ૧૯૧૬ ના એપ્રિલની ૧૦ મી તારીખે બીજા કેટલાકો સહિત ડિલિવર્ડ કોર્ટમાં હતો. તે વખતે તેણે સાંભળ્યું કે દેશખારની સિદ્ધાઓને લીધે હુલ્લડ થયું હતું અને લોકોપર ગોળીમાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેણે તથા બીજા મિત્રોએ સાથે મળી મસલત કરી અને ડેપુટી કામચનરને ખબર કરવાનો વિચાર કર્યો કે તેઓ જાહેર મદદ કરવા તૈયાર છે. તેથી તેની રજાથી તેઓ લોકોને સાત પાડવા ગયા. તેઓ લાં ગયા અને તે ગૃહસ્થ તથા તેના મિત્રોએ લોકોને સાત પાડ્યા તથા તેમને પાછા દાખવાને લાંબો વખત સુધી મહેનત કરી. રેલ્વેના પુલ ઉપરથી લોકોને પાછા કાઢવાને તે બધે દરજ્જે ફોટોગ્રાફ લીધા અને તે પેતાનું કામ વધુ સારી રીતે કરી શકે તેટલા સાર ડેપુટી કામચનરની મદદ વડે એક પાસેથી થોડો લીધો અને લોકોને પાછા ફરવાની રિનંતિ કરતો પાસેથી લીધો. ન્યારે તે આ પ્રમાણે કરતો હતો ત્યારે લોકો ફરી વળ્યા.

રીઓએ લોકો પર ગોળીબાર કર્યો. પૂણ આગળ એક ટોળું હતું. તેણે
 લશ્કરીઓને ગોળી છોડવાને તૈયાર જોયા અને તેમને અટકાવવા સાર
 તેણે પોતાથી બનતા મોટા અવાજે બૂમ પાડી. લોકોને પાછા જવાને
 સમજાવવા સાડ થોડો વખત આપવા તેણે ડેપુટી કમિશનરને વિનંતિ
 કરી અને જ્યારે તે કહેતો હતો ત્યારે, આ ગૃહસ્થને ગોળી છોડવાની
 ચેતવણી આપ્યા વગર તેઓ એકદમ એકાએક ગોળી છોડવા મંડી ગયા.
 ભાગ્યવશાત તે છટકી ગયો. માર્સલ લોના કમિશન આગળના એકરારમાં
 ડેપુટી કમિશનરે જણાવ્યું હતું કે આ ગૃહસ્થ મી. ગુરડિયલ સિંહ
 લોકોને હઠાવવાને તેની રમથી ગયો હતો અને તે ખરેખર રીતે તેમ
 કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો.” તેણે વધુ જણાવ્યું કે જ્યારે ગુરડિયલસિંહ
 તેમને પાછા હઠાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો ત્યારે લોકોના જોખમભરેલા ધસા-
 રાને લીધે ગોળીબાર કરવાની જરૂર હતી તે એક મિત્ર હતો એવી રીતે
 લશ્કરી સિપાઇઓને કહેવામાં આવ્યું હતું. તેને ગોળી લાગી જવાનું
 ગંભીર જોખમ હતું અને બદાહુરીથી તથા મક્કમપણે ટોળાને પાછા હઠા-
 વવા સાર પ્રયત્ન કરવા માટે તેને માન ઘટે છે.” જ્યારે ગુરડિયલસિંહનો
 ઈન્સાફ કરવામાં આવ્યો ત્યારે ડેપુટી કમિશનરે આ કેદિયત રજુ કરી
 હતી. હવે, ગુરડિયલસિંહ આ પછી ઘેર ગયો. આ તા. ૧૦ મી એપ્રિ-
 લને દિને હતું. ૨૩ મી મેને રાજ એક પોલીસમેન તથા એક સફેદ
 કપડાવાળો કોન્સ્ટેબલ તેની પાસે કાર્ટમાં ગયો અને તેને ટાટવાડી તેની
 સાથે જવાને કહ્યું, જ્યાં પોલીસે તેને બોલાવ્યો હતો. તે ત્યાં ગયો અને
 મારા ધારા પ્રમાણે તેને ડેપુટી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આગળ રજુ કરવામાં
 આવ્યો હતો. તેને થોડાક પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા અને તેન સખ્યતા
 પૂરેક કહેવામાં આવ્યું કે તેને જોડ જવાનું હતું અને ત્યાં તેને પુરી રાખ-
 વામાં આવશે. આ ગૃહસ્થને અમૃતસરમાં બેએક દિવસ રાખવામાં
 આવ્યો અને ત્યાંથી તેને બેડી પહેરાવવાને લાહોર લઈ જવામાં આવ્યો.
 ૨૬ મી મેની સવારે તેને લાહોરના રેલ્વે સ્ટેશનથી મોન્ટગોમરી હોલ મુખી
 પાસે લઈ જવામાં આવ્યો અને ત્યાં તેને આખા દિવસ જમીન પર બેસાડી
 મૂકવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી તેને સેન્ટ્રલ જેલમાં લઈ જવામાં
 આવ્યો અને ૭૪૨- શીટના લોખંડના પાંજરામાં તેને મુકવામાં આવ્યો
 જોકે તેને બીજી જગ્યામાં મૂકવા માટે તેના વાડીએ ૩૦ રૂપિયા આપ્યા

હતા. તેને તે બીજી જગ્યાએ બીજે દિવસે સવારમાં જ લઈ જવામાં આવ્યો. પણ દેરા વખત પછી તો તેને ત્યાંથી પણ બીજા કેદખાનામાં લઈ જવામાં આવ્યો.

આ મહસ્થને ૨૩ મી તારીખે પકડવામાં આવ્યો હતો. અને ૫ મી એપ્રિલને રોજ તા. ૬ ઠીએ હડતાળ પાડવામાં ભાગ લીધાનો તેના ઉપર તોફાન મુકી તેને ઈન્સાફ માટે ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. એક સર્જન (અને મારા ધારવા પ્રમાણે તે સચિત્ત સર્જન હતો) ની જુઓની પરથી એમ સાબિત થયું હતું કે તે દિવસે તે ઘેર મદિદ પડેલો હતો. તેના પર બીજું તોફાન એ હતું કે તે સત્યામહના દિવસે એટલે તા. ૬ ઠીની સભામાં ભાગ લેવામાં આવ્યો હતો. તેણે ભાગ લીધાનું કણુ કણુ અને તે સભામાં તેણે ભાગ લીધા માટે તેને માન ધટે છે. તેની સામે ત્રીજું તોફાન એ હતું કે તા. ૧૦ મી એપ્રિલને રોજ તેણે રેલ્વે પુલ આંગળ લોકોના ટોળાને ઉશ્કેર્યું હતું, જ્યારે ખરેખર રીતે તો પોતાના જીવના જોખમે તેણે લોકોને શહેર તરફ પાછા વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. વળી તેના પર એવું તોફાન મત પણ મૂકવામાં આવ્યું હતું કે ઘોડા પર આખા શહેરમાં ફરીને તેણે ઉશ્કેરણી ભરેલું ભાષણ આપ્યું હતું. હું અગાઉ જણાવી ગયો છું કે ડેપુટી કમિશનરને તપાસવામાં આવ્યો હતો અને તેણે એવી જુઓની આપી હતી કે એ મહસ્થે પોતાના જોખમે લોકોના ટોળાને દાબી દબને તેમને શહેર તરફ પાછા વાળવાનો પ્રમાણિકપણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. ડેપુટી કમિશનરને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો. “મી. ગુડિંગલ-સિંહે તા. ૧૦ મી એપ્રિલ ૧૯૧૬ ને રોજ લોકોને પાછા હાંપવા સારું બનતો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે તમે ખાતરીથી જણાવો છો? જવાબમાં તેણે કહ્યું “હા, મેં જે કામ જોયું તે ઉપરથી માત્ર એજ અનુમાન બાંધી શકાય.” પછી પ્રશ્ન પુછવામાં આવ્યો કે “લોકોને શુભ પાડતાં અને ગાડીના પૂલ પર લોકોને વિખેરાઈ જવા આજીજી કરતાં તમે તેને ખુદ જોયો હતો?” પ્રત્યુત્તરમાં તેણે જણાવ્યું “હા, મને તેની ખરાબર યાદ છે. લોકોને વધારે સારી રીતે કહેવા સારું તે એક ઉચી જગ્યા પર ગયો હતો.” પછી તેને પુછવામાં આવ્યું કે “લોકો વિરૂધ્ધના તેના પ્રયત્નો તથા વલણ તમને ખરેખરાં લાગ્યાં?” જવાબ વાળવામાં આવ્યો કે “હા હું ચોક્કસપણે ધારું છું કે તે પ્રમાણિક હતો.” પછી વળી પૂછ-

વામાં આપ્યું,” શું ગુરુદિયલસિંહ જ્યારે તે લોહિયાની સામે દોડતો હતો અને તેમને પાછા જવાનું કહેતો હતો અને તેથી તેણે ખરેખરી સેવા બજાવી હતી ત્યારે તેને ગોળી વાગવાનો ભય હતો? તેણે જવાબમાં જણાવ્યું. “હા, લોહિયાના ભયભરેલા ધસારાને લીધે, જ્યારે તે તેમને પાછા હટાવતો હતો ત્યારે જ ગોળીખાર કરવાની જરૂર પડી હતી અને જોકે તેને સિપાઈ અને એક મિત્ર તરીકે બતાવવામાં આવ્યો હતો છતાં તે ગોળી વાગવાના સમ્પત્તિ ભયમાં હતો.” હવે આ ગ્રહસ્થ જે સઘળું કર્યું તે છતાં તેને ધનસાફ માટે ઉમો કરવામાં આવ્યો હતો અને ૨૩ મી મેથી તેને લગભગ દોઢ મહિનો સુધી કેદમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. મેં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના સઘળા માનભંગ અને અપમાન તથા દુઃખ તેના પર નાંખવામાં આવ્યા હતા. એની બાજતના ચુકાદામાં માસિક કમિશને કહ્યું હતું કે “આ તો હમતદાર ફોટો એપ્રિલની સલામાં હાજર હતો. (તે અલખત, કમિશનની નજરમાં ગુન્હો હતો). પણ તે કાવતરામાં જોડાયો હતો એવી અમારી ખાત્રો થઈ નથી. ડેપુટી કમિશનરે જુમાનીમાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે, તેના કાર્યો ઉપરથી જણાય છે કે તે અધિકારીઓને પોતાની ઉત્તમ શક્તિ અનુસાર અને પોતાના કાંઈક જોખમે ટેકા આપતો હતો. હંસરાજ, (શહેનશાહ તરફનો સાક્ષી) તેને કાંઈ પણ કામો લાગુ પડતો નથી. તે માત્ર એટલું જ જણાવે છે કે ગુરુદિયલસિંહે બેશીરને જણાવ્યું હતું કે તેણે ૧૦ મી તારીખે તેનાથી બનવું કર્યું હતું. મી. હબેટે (શહેનશાહ તરફનો એડવોકેટ) તેની સામેના મુકદ્દમા માટે દબાણ કર્યું નથી અને અત્રે તેને છોડી મૂકીએ છીએ.

હવે, જો મી. ગુરુદિયલસિંહ પોતાને થયેલા અત્યંત ગેરબ્યાજખી અન્યાય માટે કાંઈ ઇલાજ, કાંઈ બદલો મેળવવા પ્રયત્ન કરે તો તેની સ્થિતિ શું થાય તે હું પુછું છું. અવ્યવસ્થાને વખતે સરકારને તથા બહાર પ્રગળે પોતાના જીવના જોખમે અમૂલ્ય સેવા બજાવનાર શખસનો આ દાખલો છે. ડેપુટી કમિશનર તથા પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જેમણે તેને જોયો હતો તે અમૃતસર હતા ત્યારે આ ગ્રહસ્થને પકડવામાં આવ્યો, તેને અપમાન ભરેલી રીતે બેઠી પહેરાવવામાં આવી, અને દોઢ મહિનો કેદમાં રાખવામાં આવ્યો, પોતાના બંધાવનો બદોબરત કરવા સારિ ચિંતા, દુઃખ અને અપમાન તથા માનભંગ રહેવા પડ્યા હતા. અને છેવટે તેને છોડી દેવામાં આવ્યો તે

બદલ ધન્યરનો ઉપકાર માનવો પડ્યો હતો. જો આ યોજાણો ખરડો
પસાર કરવામાં આવે તો, તેના પર કામ ચલાવનાર ઝોના મનમાં દ્રેષભાવ
હતો એવા તે સોગન ખાય તે સિવાય શું દાવામાં તેને હારી જવાનું હતું ?
અથવા તો શું એ વ્યાજખી છે કે તેણે કોર્ટમાં જઈને સફળી હાકીકતો
નિવેદન કરવી અને તેના પર કામ ચલાવનારોને પોતાના કામે માટે
મને તે બહાનું અથવા વ્યાજખી કારણ રજુ કરવું હોય તે કરવાને કહેવું ?
ખરો રસ્તો શું થશે ? કદ રીતે કામ ચલાવવું વ્યાજખી થશે ? હું નમ્રપણે
જણાવું છું કે તેનો એકજ ઉત્તર હોઈ શકે. આ મહરથને દેખીતી રીતે
નિશ્ચયપૂર્વક અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે. આ ખરડાથી તથા તેમાં દાખલ
કરેલા ઠરાવોથી તમે નુકસાની માટેના દાવામાં કાંઈ પણ સફળતા મેળ-
વવાને તમે અટકાવ કરો છો. તે પોતાની દાવા અરજી લઈને કોર્ટમાં
જાય તો તેને જવાબ મળશે કે વ્યવસ્થા જળવવા અથવા સ્થાપવામાં તે
પગલાં જરૂરના હતાં એવી વ્યાજખી માન્યતાથી તથા શુદ્ધ ભુધિથી
પ્રતિવાદી વતરે નહોતો એમ વાદી પુરવાર કરે તે સિવાય કાંઈ પણ મુકદ્દમે
ચાલશે નહિ. જે ખરી પદ્ધતિ હોવી જોઈએ તેનો આ ખરડામાં જે ઠરાવ
દાખલ કરવામાં આવ્યો છે તેના કરતાં વિશેષ વિપર્યય હોઈ શકે નહિ. આ
બાબત તરફ મેં જે કારણોસર ધ્યાન ખેંચ્યું છે. પ્રથમ તો એકે ૨ જી
તથા ૩ જી કલમના જે ઠરાવોનો મેં ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અન્યાય યુક્ત
છે અને તે કાઢી નાંખવા જોઈએ (હું ૨ જી કલમનો વિશેષ ઠરાવ તથા
૩ જી કલમમાં દાખલ કરેલી પુરાવાની નવી કાનુન રિપે બોલું છું). મેં
તે સંબંધમાં જે જતાવવા પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે, જો કે ખરડાની છઠી
કલમમાં કોઈ પણ શખસની સામે કામ ચલાવવાનું સરકારને યોગ્ય લાગે
તો તેના હકને બાંધ આવતો નથી છતાં જે ખાનગી શખસોને, તેમને,
જેમણે સનાત્યા હોય અથવા જીલમ મુખર્ચો હોય તેમની સામે કાંઈ કામ
ચલાવવું હોય તો તે વિષેની પુરતી કાળજી રાખવામાં આવી નથી. ખરડામાં
એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો છે કે સરકાર કોઈ પણ બાબતના સંબંધમાં
કોઈ પણ શખસ સામે કામ ચલાવી શકે અને હું જણાવી ગયો તે બાબતમાં
લો મેન્જર તથા હોમ મેન્જર, મીન ગુડિયલસિંદને જે માનભંગ, અપ-
માન તથા દુઃખ સહન કરવા પડ્યાં હતાં તે માટે જોખમદાર રાખે, દાણ
તે શોધી કાઢવા તથા તેમને ઇન્સાફ માટે ખડા કરવાની હિન્દુસ્તાન

સરકારને સલાહ આપે એવી આશા રાખીએ તો તે વ્યાજખી ગણાય. સધારગુ રીતે આ પ્રમાણે થવું જોઈએ. પણ કમનગીએ પરિસ્થિતિન આ સંજોગોમાં જે ખાનગી શખસોને ખમતું પડ્યું છે તેમને માટે આ પદ્ધતિ અનુસાર કામ લેવામાં આવે એવી વ્યાજખી અપેક્ષા રાખી શકાય એમ નથી. કારણ કે, સત્ત્વ હરીફત એવી છે કે ચોક્કસ જાતના લોકોએ કરેલાં અન્યાય ભરેલાં કૃત્યો સમે ધરો રોય જતાવેલો મેં સાંભળ્યો છે છતાં, જેઓએ પોતાના જાન ખોયા છે, તેમની તરફ અથવા તેમના સગ સંબંધીઓ તરફ અથવા તો રમખાણોને લીધે જે બીજાઓને ખમતું પડ્યું છે તેમની તરફ દિલમોજીનો એક શબ્દ પણ સરકાર તરફથી અથવા અમલદારો તરફથી નીકળ્યો નથી. મને એ જણાવતાં દિલગીરી થાય છે છતાં પણ મારે તે જણાવવું જ જોઈએ. તેમણે જે કાંઈ દિનસોજી બનાવી છે તે માત્ર યુરોપીઅન પ્રજામંડુઓ તરફ જ દર્શાવી છે અને તેમાં હું સરકારના અંગમૂનો સાથે બાગ લઉં છું. જ્યારે આવા જુલમ ભરેલા બનાવો બન્યા છે, જ્યારે આટલી બધી ખુવારી થઈ છે ત્યારે જે માણસોને દુઃખ પડ્યું તેમની તરફ સરકાર તરફથી કાંઈ પણ સદાનુમતિનો એક શબ્દ પણ કહેવામાં આવ્યો નથી એ ખરેખર રોચનીય છે.

ઓ. સર વિશિષ્ટમ—હું જે શબ્દોમાં ખુલાસો આપીશ. મેં કાઉન્સિલમાં નિખાલસપણે કહ્યું હતું કે જાનની જે ખુવારી છે તે માટે મારાકરતાં કોઈ વિશેષ દોષગીર થવો દો નહિ. તેમની તરફ કાંઈ પણ દિલમોજી બનાવવામાં આવી નહોતી એજ કહેવું એરજાજી છે.

ઓ. પંડિત માલવિયા—ઓ. મેન્નરનો દિન્દીઓ તરફ સદાનુમતિ બનાવવાનો હસારો દતો એમ હું માની લઉં છું. એનો નં. ૨૧૧૨ ૬૬ પં.

નારાયણે સરકાર પોતાનીજ મેળે ઇન્સાફ માટે ઉભા કરશે એવા પ્રકારની જાહેર પ્રજાને ખાતરી આપવા સાર સરકારનું વક્ષણ વધારે દિલસોજીવાળું હોવાની મેં આશા રાખી હતી. અને આ ઉપરથી હું પ્રજાના બીજા સ્વરૂપ ઉપર આવું છું. અને તે લોકોને થયલા નુકસાનનો બદલો છે. સને ૧૯૦૦ ના ૬ ઠા એક્ટ (કેપ એક્ટ ગુડ હોપના એક્ટ) માં, લશ્કરી કામોને લીધે લોકોને થયલા નુકસાનના બદલા માટે ઠરાવ કરવા સાર એક પ્રકારણ આપેલું છે. ખરડાની પાંચમી કલમમાં આ પ્રમાણે ઠરાવ કરેલો છે:—“જે પ્રસંગે, લશ્કરી કાયદા હેઠળ કોઈ પણ શખસની મિલકત સરકારના કોઈ પણ અમલદારે લીધી હોય અથવા તે વાપરી હોય પછી તે અમલદાર સિવિલ હોય કે મિલિટરી હોય, તે પ્રસંગે મત્તદા સદ્દકુ લેવા અથવા વાપરવાથી થયેલું ગણી શકાય એવા કોઈ પણ નુકસાન માટે બ્યાજખી બદલો સદરકુ શખસને ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલ આપશે. અને કોઈ કબૂલાત ન હોય તો, તેની ઈમ્મત, એ અર્થે ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ કરતાં ઓછા દરજ્જાનો ઇન્સારી હોદ્દો ધારણ કરતો ન હોય એવો સરકાર નીમને શખસ નક્કી કરશે.” ખરડામાં લશ્કરી કારણો સાર વાપરેલી મિલકતના નુકસાન માટેના બદલા વિષેજ કહેવામાં આવ્યું છે. પણ લશ્કરી અમલને લીધે જે જાનની ખુશી થઈ તે ત્રિષે શું? ખચિત ખોવાયેલી કોઈ પણ મિલકત કરતાં જીંદગીઓ વધારે કિંમતી છે. ચોખ્ખુ રરતો તો એ થાત કે આ ખરડામાં એક એવો ઠરાવ જાખલ કરવો કે આ આક્ટ મુજબ એક કમિટી સ્થાપવી અને તે કમિટીને, જેમણે જાન ખોવા હોય, અથવા કોઈ અંગ ખોયું હોય અથવા તો જેમણે માલમિલકત ખોવાં હોય તેમને શું બદલો આપવો તે નક્કી કરવાની સત્તા આપવી. આ બાબતની પણ ખરડામાં ખામી છે અને તેટલાજ માટે હું સરકારને એ બાબતપર ફરી વિચાર ચલાવવા નમ્રતાપૂર્વક કહું છું.

મારી સૂચના એવી નથી કે મુકિતનો ખરડો દાખલ કરીને પસાર કરવો નહિ. એ તો કાઉન્સિલે જોયું હશે. પણ મારી સૂચના એવી છે કે તે ખરડો હમણા દાખલ કરવો જોઈએ નહિ અને તપાસની કમિટીનો રીપોર્ટ આવતાં સુધી તે રહેવા દેવો જોઈએ. કેટલાક લોકોને જણાય છે તેમ આ કોઈ એક બહોળા સૂચના નથી. બજારના દિવસે પછી ઇન્ડો-ચીનો કાયદો પસાર કરવાને સરકાર કોઈ ઉતાવળમાં નહોતી. ઇન્ડોચી-

ડીનો કાયદો સને ૧૮૬૦ માં પસાર થયો હતો. હિન્દુસ્તાન સરકારે તે
 ૨ જુલાઈ ૧૮૬૦ ને દિને મંજૂર કર્યો હતો, એટલે કે બંગલો
 દાખી દેવામાં આવ્યા પછી બે વર્ષે તે પસાર થયો હતો. સરકાર આ
 ખરડાના સંબંધમાં આગળ ચાલશે નહિ તો સરકાર કાંઈ અવિચારી કહે-
 વાશે નહિ અને કોઈ પણ હિત જોખમમાં આવશે નહિ. મને જે રીપોર્ટ
 મળે છે તેથી આ કાઉન્સિલ સમક્ષ આગ્રહ કરવાને મને પુષ્ટિ મળે છે. જુદી
 જુદી જગ્યાએથી મારાપર વર્તમાનપત્રો, તારો તથા પત્રો આવે છે
 અને તેમાં સરકારે ઇન્ડિયન ડીના ખરડાના સંબંધમાં આગળ ચાલવા જે
 નિર્ણય કર્યો છે તે તરફ સામાન્ય હિન્દી પ્રજાના અસંતોષની ઉંડી લાગણી
 પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે. લાહોરથી મને મળેલો તાર કું વાંચી સંભ-
 બાવીશ. તે આ પ્રમાણે છે:—પંજાબની પ્રજા મયા એપ્રિલમાં બનેલા
 બનાવોના સંબંધમાં તપાસની કમિટીની માંગણી કરતી નથી એ પ્રમાણે
 ઇમ્પીરિયલ લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલની તાજેતરની બેઠક વખતે આ મલિક
 હિમર હયાતખાને જે કહ્યું હતું તે તરફ લાહોરના ઇન્ડિયન એસોસિએશ-
 નના સભાસદો મજબૂતપણે વધો દર્શાવે છે. ખરેખર રીતે તો દેશના
 વહિવટની સાથે સંબંધ ધરાવતા ન હોય એવા ચખ્ખો એક શાહી
 કમિશન બારીકાઈથી તપાસ કરે એવી આખા પ્રાંતની માંગણી છે. પ્રતિ-
 પેક્ષની જાહેર સભાઓ, ફરમાનો તથા સરકારી હુકમોને લીધે બરી શકાય
 એમ નથી એ બીનાનો ખોટો અર્થ કરવો જોઈએ નહિ. ચોજેલો ખરડો
 હાલના તબક્કે પસાર કરવો એ અકાળિક થશે એટલુંજ નહિ પણ યોગ્ય
 રીતે તપાસ કરવાના કામને હાનિકારક થશે એવો પંજાબનો મજબૂત
 જાહેરમત છે અને તે તેઓ પ્રદર્શિત કરવા ઇચ્છે છે. લશ્કરી કાયદો
 જાહેર કરવાની અગત્યના સંબંધમાં તથા તેના અમલ માટે સુચવાણાં
 પત્રો તથા અખતાર કરેલી પદ્ધતિના સંબંધમાં તપાસનું કમિશન
 પોતાનો સુક્રાંત જાહેર કરે તે પછી અમલદારોનું રક્ષણ કરવા માટે એક
 કાયદો કરવાને પુરુષો વખત મળશે. પંજાબના એસોસિએશનને એમ
 લાગે છે કે ગમે તેમ પણ માર્ચ લો કમિશન તથા અમલદારોએ ગેર-
 કાયદેસર રીતે કરેલી શિક્ષાઓને ન્યાયપૂર્વક કરેલી હતાવનાની જરા પણ
 અમલતા નથી. તેઓ એવી પ્રાર્થના કરે છે સરકાર ખરડાને હમણાં
 રદવા દેવા મહેરબાની કરશે.”

મને જે કેટલાક તારો મળ્યા હતા તેમાંના આ એક છે. જાહેરમન કેવી રીતે પ્રતિસ્પર્ધિત થયો છે તે થયું હું બતાવવાને ઇચ્છું છું. નેશનલ વિખેરેલ એમોસિયેશનના ઉપ પ્રમુખ સર નારાયણ ચંદોવરકરે હિન્દી પ્રધાનને તથા તમો નામદારને થોડા દિવસ પર એવો તાર કર્યો હતો કે મુકિતનો ખરડો હમણા રહેવા દેવો જોઈએ કારણ કે તેની જરૂર, નીમાઈ ચૂકેલા કમિશનની તપાસના પરિણામ ઉપર આધાર રાખે છે. વળી, “કેપીટલ” માં લખનાં “ડિયર” જણાવ્યું છે કે મુકિતનો કાયદો પસાર થયા પછી કમિશનના શોધનોમાં માત્ર વિદ્યાર્થી પુરોગામી રસ રહેશે થોડેલા તપાસની કમિટી વિશે લખનાં લંડનનું “ટેઇવી ન્યૂસ” પણ જણાવે છે કે “તપાસ શરૂ કરવામાં આવે તે પહેલાં ઇન્ડિયાના કાયદાથી અધિકારીઓનું રક્ષણ કરવાના નિયમથી પંજાબની અધિકાર વર્ગની નીતિનો તદ્દન ટાંકપીડોડો કરવાનો બંદોબસ્ત એવડી રીતે એક્સ થયો છે. આ રાજ્યનીતિ કે જે માટે કાર્પલજ બચાવ નથી તે લડાઈના પહેલા વર્ષમાં સીઝનના રમખાણો પછી વીધેનાં દુઃખદ વક્ર પગલાંની યાદ આપે છે. આરી અલિટિશ કુનેદથી બિટિશ નામને એમ લાગે છે.” ‘કમિટી રીપોર્ટ’ કરે તે પહેલાં આ ખરડાના સંબંધમાં આગળ ચાલવાની નીતિ તરફ દરેક દરેક હિન્દી પડે સખત લખ્યું છે. લીડર, બોમ્બે કોનિકલ ધી નેશન, ધી એન્જોલી તથા બીજા પત્રોના અભિપ્રાયો ટાંકવાનો મને મુદ્દવ વખત નથી પણ “ઇન્ડિયન સોશિયલ રીફોર્મર” માં સર નારાયણ ચંદોવરકર નરેશથી લખાવવા એક ઘણા અગત્ય ન લેખ તરફ ધ્યાન ખેંચતું હું જરૂરનું ધારું છું. આ મુકિતનો ખરડો રજૂ કરવા સાથે ઓ. હોમ મેમ્બરે પોતાના મનના ટેકામાં “રાજ્ય બંધારણના કાયદાના એક હિન્દી અભ્યાસક” નો નવામો પ્રસિદ્ધ થયેલો પણ રજૂ કર્યો હતો. હું તો જરા અચરમ પામ્યો. હિન્દુસ્તાન સરકારના ઓ. હોમ મેમ્બર તે સરકારે નહીં કરેલી નીતિના ટેકા માટે એક નવામાં લેખક પર આધાર રાખે એ એક મહાન અભિમાની હતી. છતાં જો ઓ. હોમ મેમ્બરને લાગણુવળગતું છે, હવે હું આ ખરડાના વિવેચનમાં એક ઘણો અમૂલ્ય લેખ તેમની આગળ રજૂ કરું છું તે મન એક એવા મદસ્થને છે કે જેણે વર્ષો સુધી મુજબની હાર્દ કોર્ટના એક મનવંત જજ તરીકે અને કેટલોક વખત તે કોર્ટના વડા જજ તરીકે કામ કર્યું હતું. અગત્યના પ્રસંગોએ

તેણે રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર સુવિચાર યુક્ત અભિપ્રાયો આપીને સરકારને તથા પ્રશ્નને ઉપકાર કર્યો છે. “ઇન્ડિયન સોશિયલ રિફોર્મરમાં લખતાં સર નારાયણ ચંદાવરકર જણાવે છે કે “સધળા અમલદારોને તાજેતરના રમખાણો સંબંધમાં તેમના કાર્યોને માટે દોષમુક્ત કરવા સાર જનતી સમયે વહેલામાં વહેલો મુકિતેનો ખરડો દાખલ કરવાના હિન્દુસ્તાન સરકારના નિર્ણય તરફ સધળા મતના હિન્દી રાજ્યદ્વારીઓએ વિરોધ દર્શાવ્યો છે તે વિષે કેટલેક ઠેકાણે અજાણ્ય થઈ છે.”

સદરહુ પગલાંના સિદ્ધાંત તથા નીતિના ટેકામાં રાજ્ય બંધારણના ધારાસભી એ. વી. ડાઇસીનું પ્રમાણ ટાંકવામાં આવ્યું છે. પણ મી. ડાઇસી પોતાના “એ લીપ ઇન ધી ડાર્ક” નામના પુસ્તકમાં થું કહે છે તે આ રહ્યું. સર નારાયણ પોતાના લેખમાં જણાવે છે ‘તેમ તે પુસ્તક સને ૧૮૯૩ માં પ્રસિધ્ધ થયું હતું. તેનો હેતુ, તે વર્ષે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયેલા આઇરીશ સ્વરાજ્યના ખરડાના મુખ્ય સિધ્ધાંતોનું અવલોકન કરવાનો હતો. મી. ડાઇસીના મત પ્રમાણે તે ખરડાની એક સૌથી અગત્યની ખામી એ હતી કે યોજવા ધારેલી આઇરીશ પાર્લામેન્ટની કાયદા કરવાની સત્તા પર અંકુશો મુકવા તથા તે સામે રક્ષણ કરવા સંબંધી ફાવોમાં તે પાર્લામેન્ટને ઇન્ડેમ્નિટીનો આકટ કરવાનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો નહોતો. તે પુસ્તકમાં મી. ડાઇસીએ હેઠળ મુજબ કહ્યું છે:— ધારાસભા જે સધળા કાયદાઓ પસાર કરી શકે તેમાં ઇન્ડેમ્નિટીના કાયદાથી અન્યાય થવાનો સૌથી વિશેષ સંભવ છે. તે દેખીતી રીતેજ અન્યાયને કાયદો છે, તેની આશાથી સમર્થ કામો ચાલે છે, તેમજ તેથી કાયદા તથા મનુષ્ય ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરવાનું ઉત્તેજન મળે છે. આયર્લેન્ડમાં ફિટ્ઝ જેરાલ્ડને ફટકા મારવાની વાંત અથવા જેમેઇકામાં ગવર્નર આયરને હેવાલ એ રહેરમાં રમખાણ વખતે જે કર અને ન્યાય વિરુદ્ધના કૃત્યો, બેદરકારી અથવા એકાએક બીકથી થઈ શકે અને લયમસ્ત અથવા ક્રીનાબોર ધારા શાસ્ત્રીઓની અનુદર્શી સદ્ગતિ અથવા પક્ષપાતથી જેની ખામી મળી શકે તેની આપણને યાદ આપે છે.”

આગળ તે લખે છે કે:—

કૃત્યો યથા પછીનો કાયદો એક એવું ચરત્ર છે કે જેનો ધારાસભા કાયદેસર દોકોનો અલૌકિક ઉપયોગની સિદ્ધા કરવા માટે ઉપયોગ કરવા

સૌથી તત્પર હોય છે. આયર્લેન્ડમાં એવો કોઇ પણ જમીનદાર નથી કોઇ પણ માસ્ટરેટ નથી, કોઇ પણ કોન્સ્ટેબલ નથી કે જે કૃત્યો થઈ ગયા પછીના કાયદાના લાયથી ધુનતો નહિ હોય. સ્વરાજ્યના ખરડામાં છે તેટલે સુધી જે જોલરે મી. વિલિયમ ઓગ્રાયનને કેદમાં રાખ્યો અથવા જે વૉડરોએ તેની સુરવાળ ખેંચી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમને આધારીક દિવસના અલિખિત કાયદા વિરુદ્ધ કરેલા ગુન્હાઓ માટે કાયદેસર સિદ્ધા પાત્ર નહિ કરવાને કાર્ડ પણ કારણ નથી. કાયદેસર અન્યાયથી એવો કોઇ લાયકર અનર્થ જનરો નહિ એમ કહેવું જોઈએ. હું એનો સ્વીકાર કરું છું. પણ (કૃત્યો થયા પછી પસાર કરવાના કાયદા વિરુદ્ધ) પ્રતિ-ખધોનો ખુદ હેતુજ ધોર અન્યાયનો અટકાવ કરવાનો છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના શાશ્વાત સ્થાપકોએ કોન્સેસને તથા દરેક સંસ્થાનની ધારાસભીને એવા પ્રકારનાં કૃત્યો થયા બાદ કાયદો કરવાનો પ્રતિજ્ઞા કર્યો હતો.”

એ યોજાસ સ્વરાજ્યના ખરડાના સંબંધમાં લખનાં અને તેમાં મુક્તિનો કાયદો પસાર કરવાનો પ્રતિજ્ઞા ન હોવા પર ટીકા કરતાં મી. ગ્રાહસીએ જણાવ્યું છે કે એવો પ્રતિજ્ઞા હોવો જરૂરનો છે તેણે જણાવ્યું છે કે:—ખીજ દેશીની માફક આયર્લેન્ડમાં પણ એવા સંજોગો ઉભા થાય કે જેથી વ્યવસ્થા જાળવવા અથવા જનનું રક્ષણ કરવાના સમયથી ન્યાયના સખત નિયમેના ઉલ્લંઘનની માફી મળી શકે અથવા તેની જરૂર પડે પણ આવા સંજોગો ઉપરિચિત થયા છે કે કેમ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય ડબ્લિન ખાતેની પાર્લામેન્ટ કરતાં વેસ્ટમિન્સ્ટરની પાર્લામેન્ટ વધારે વ્યાજખી રીતે કરી શકે. ‘બેલફાસ્ટ અથવા ડબ્લિન ખાતે વ્યવસ્થા જાળવવાના હેતુથી અને આયર્લેન્ડની સરકારના હુકમોની રૂએ કામ કરતા એક અમલદારે એક અજાણખોરને અથવા કાયદારાખોરને યોગ્ય ઇન્સાફ વગર મોતની સજા કરી હોય તેણે પોતાનું ‘કર્તવ્ય જાળવ્યું’ હતું કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા માટે, મી. હીની અથવા કનલના નેતાપણા હેઠળની પાર્લામેન્ટ, મી. ગ્રાહસી અથવા લોર્ડ સ્પેન્સરની પાર્લામેન્ટ હેઠળની પાર્લામેન્ટના જેટલોજ વ્યાજખી ઇન્સાફ કરશે એમ શું કોઈ પણ ખરેખર રીતે પ્રતિ-પાદન કરી શકશે ?”

સર નારાયણ ચંદાવરકર કહે છે તેમ “આયર્લેન્ડ” ને જાણે “હિન્દુસ્તાન” મુકો અને “ડબ્લિન” ને જાણે સિમલા મુકો. એ પ્રશ્ન

દિપર ટાંકલા ફરકામાં ફેરફારો કરો અને પછી જણાવો કે કાંઈનિસલ સમક્ષ જે સૂચના છે તેને તે ધણો લાગુ પડે છે.

આ ધણા વજનદાર અભિપ્રાયો તરફ નજર રાખી મુકિતના ખરડાના સંબંધમાં આગળ કામ લેવાનું મુલતવી રાખવામાં સરકાર ડહાપણ વાપરશે. સરકારની અધિકારીઓ દ્વારા બહુમતિ હોવાથી એ ખરડો સરકાર પસાર કરવાને સરકારનો માર્ગ મોકળો છે, અને મેં મધ કાલે કહ્યું તે મુજબ તેમ કરવું સરકારની સત્તામાં છે. પણ પ્રશ્નપર ફરી વિચાર કરવા હું તમો નામદારને વિનંતિ કરું છું. અને આ બાબતમાં વિસ્તૃતપણે પ્રદર્શિત થયેલા જાહેર મતનો તુચ્છકાર નહિ કરવાને આજીજી કરું છું. જાહેર મતને ગણકાયા વગર સરકાર દેશનો વહિવટ ચલાવી શકે એમ હોય, પણ તેમ કરવું બાજબી નથી.

ખરેખર્ષ જે કરવાનું છે તે એ કે, જે ન્યાયના સિદ્ધાંતો માટે પિટનો તથા હિન્દીઓનું રક્ત છેલ્લા મહાન વિપ્લવમાં રેડાણું હતું તે સિદ્ધાંતાનુસાર વર્તવું, તથા જે બાજબી હોય, જે સત્ય, ન્યાય અને નેકીને અનુસરવું હોય તે કરવું. અને આ વિષયમાં સત્ય, ન્યાય અને નેકી એમ કહે છે કે, જ્યાં ધણાં શોકજનક કૃત્યો કરવામાં આવ્યા છે, જ્યાં આટલો બધો અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે, જ્યાં આટલાં બધાં અપરાધો કરવામાં આવ્યાં છે જ્યારે નામદાર શહેનશાહના લશ્કરી તથા બિન લશ્કરી અમલદારો વિરૂધ્ધ સખ્ત આક્ષેપો છે, જ્યારે છેલ્લા થોડા મહિનાના પંજાબના વહિવટના સંબંધમાં હિન્દુસ્તાન સરકારના વચણ વિષે સખ્ત આક્ષેપો છે, ત્યારે સત્ય, ન્યાય અને પ્રાતઃજ્ઞા તો એમ કહે છે કે તમારે આ ખરડાનો અટકાવ કરવો અને તપાસની કમિટી રીપોર્ટ કરે ત્યાં સુધી તે રહેવા દેવો. જ્યારે તપાસની કમિટી પોતાનો રીપોર્ટ રજૂ કરે ત્યારે, હિન્દુસ્તાન સરકાર માટે બાજબી રસ્તો એ છે કે તેમણે તે નામદાર શહેનશાહની સરકારને રજૂ કરીને, જે ખીનાઓ પુરવાર ત્યારે થશે તે પર પધાન આપી નામદાર શહેનશાહના લશ્કરી તથા બિન લશ્કરી અમલદારોના કષ્ટ કૃત્યોની જવાબદારીમાંથી તેમને મુક્તિ આપવી, તથા જાહેર એટલે નાજેરના રમખાણો તથા કૃત્યોના સંબંધમાં જેમને પકડું હોય તેમને શું બદલો આપવો તે વિષે તે સર

મારા માન્યવર, હું વધારે દિલસોજીભર્યાં વલણ માટે, એક માણસ તથા બીજા માણસ વચ્ચે, હિન્દી તથા યુરોપીયન વચ્ચે એક પ્રગમન તથા બીજા વચ્ચે, કીનાબોર લાવથી, નહિ દેખી લાવથી નહિ પણ માત્ર ન્યાય કરવાના તથા સત્તને વિન્ય આપવાની માત્ર નિર્ભણ હિતચાથીજ, સમાન ઇન્સાફ કરવાની વધારે આકાંક્ષા ધરાવવા માટે પ્રાર્થના કરું છું. માત્ર આ કારણોથીજ હું આપ નામદારની સરકારને એ વિષય પર ફરી વિચાર કરવા તથા ખરડાના સંબંધે આગળ નહિ ચાલવા અત્યંત આગ્રહથી વિનંતિ કરું છું. જો તેમ કરવામાં આવે તો સમસ્ત દેશ આભારી થશે. ઇંગ્લાંડમાં તથા હિન્દમાં જાહેરમતની ખાતરી થશે કે આપ નામદારની સરકારે પ્રગમનનું બળ તથા વજન બ્યાજબીપણે માન્ય કરી તેને માન આપ્યું છે. એમ બને છે કે સરકાર પર અસર કરી શકે એવો હિન્દમાં પ્રગમન બળવાન નથી. પણ હું નમ્રતાપૂર્વક કહું છું કે આવી બાબતોમાં અને આવે પ્રસંગે આપણે ઇંગ્લાંડમાં જે જોઈએ છીએ તેનો દાખલો લઈને ચાલવું જોઈએ. અને હું માનપૂર્વક કહેવાની હિંમત કરું છું કે આ ચર્ચામાં જે સંજોગો ખુલ્લા થયા છે તે સંજોગોમાં આ પ્રકારનો ખરડો ઇંગ્લાંડમાં કોઈ પણ સરકાર લાવવાની હિંમત કરત નહિ. વાસ્તે હું નમ્રપણે કહું છું કે અહીં સરકારને સત્તા છે છતાં તેમણે આ સમયે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ નહિ અને તપાસની કમિટીનો રીપોર્ટ આવતાં મુધી ચોલવું જોઈએ. જેમણે પોતાના જાન જોયા છે તેમના નામે, જેમણે રમખાણોમાં પોતાના અંગો ગુમાવ્યા છે તેમના, જેમણે અવર્ણનીય અપમાનો સહન કર્યા છે અને જેઓ આ વખતે નામદાર શહેનશાહના કેદખાનામાં અન્યાયપણે કેદ ભોગવે છે, જે સ્ત્રીઓ પોતાના ધણીનો, પોતાના સર્ગાવહાલા અથવા પુત્રોનો શોક કરે છે, એ સઘળાંના નામે મારા માન્યવર, હું તમો નામદારની સરકારને આજીજી કરું છું કે સરકારે એ ખરડાનો અટકાવ કરવો અને તપાસની કમિટીના રીપોર્ટની રાહ જોવી. જ્યારે તપાસની કમિટીનો રીપોર્ટ આવશે ત્યારે એ સંજોગોમાં હિત ચેતવેલો ખરેખરે રહેતો થાય છે તે સ્પષ્ટપણે જોવાને સરકાર તથા પ્રજા બેઉ શક્તિમાન થશે. તે સંજોગે ધ્યાનમાં લઈને જે પગલું ચોક્કસમાં આવે તેને આ કાઉન્સિલનો દરેક બ્યાજબી ધ્રુવસ તે વખતે ટેકો આપશે.

પરિસ્થિતિ ઉપરથી આટલી જરૂર જણાય છે. • જે યોગ સમ્યોને આ કાઉન્સિલમાં બેસવાનો હક છે તેમનાજ મતથી તમે નામદારની સરકાર નિર્ણય કરશે નહિ એવી મારી આશા છે. આ બાબતનો નિર્ણય કરવામાં, તમે નામદાર, આ કાઉન્સિલની બહારનો વિશાળ હિન્દી મત તથા ઈંગ્લાંડમાંના મત ધ્યાનમાં લેશો એમ હું આશા રાખું છું. જે તમે તે મત તરફ યોગ્ય ધ્યાન આપીને નિર્ણય કરશો તો નિઃસંશયપણે તમે એકજ અનુમાન પર આવશો અને તે એ કે તપાસની કમિટીનો રીપોર્ટ આવતાં સુધી આ ખરડો મુલતવી રાખવો.

સુધાર્થી પ્રમાણેનો સુક્તિનો ખરડો પસાર કરવા માટેની
દરખાસ્ત વિરૂદ્ધ પડિત માલવિયાનું છેવટનું ભાષણ
અને આધકાર પક્ષની ટીકાઓનો

સચોટ અત્યુત્તર.

મારા માન્યવર! સુધાર્થી પ્રમાણે ખરડો પસાર કરવાની દરખાસ્ત સામે વિરૂદ્ધતા દર્શાવવી જોઈએ. આ કાંઉન્સિલના મુંટાપલા સભાસદ પર જે જોખમદારી રહેલી છે તે સર્વે જોખમદારી સહિત હું તેમ કરું છું.

સદરહુ ખરડા પર તેના ગુણો અનુસાર વિચાર કરવાનો છે. તેની તરફેણના તથા તેની વિરૂદ્ધના મતોની ગુલના કરવી જોઈએ અને ઓનરેબલ મેમ્બરે મીં ગાંધીના મતનો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેને વળત આપવું જોઈએ. ઓનરેબલ હોમ મેમ્બરે મીં ગાંધીની પ્રસંસા કરી છે તથા તેમના મત પર પુષ્કળ ધ્યાન આપવા કહ્યું છે તેથી મને ખુશાલી ઉપજે છે. મારી આશા છે કે મીં ગાંધી વિશે આ મત દર્શાવ્યા પછી તે પ્રથમ મીં ગાંધીની સામે છેલ્લાં થોડા મહિના થયાં જે હુકમ કાઢીને તેમને મુખર્ષ ઇલાકામાંજ રહેવા કહ્યું છે તે હુકમ રદ કરવામાં વધુ દીલ નહિ, કરવાની હિન્દુસ્તાન સરકારને સલાહ આપશે. અને બીજા, પંજાબની સરકારને તેમજ દિલ્હીના અધિકારીઓને પણ તેજ પ્રમાણે કરવાની ઓનરેબલ હોમ મેમ્બર સલાહ આપશે એવી હું આશા રાખું છું. મારા માન્યવર! મીં ગાંધીની રિયલિટી ઓનરેબલ હોમ મેમ્બરે જે કદર કરી છે તેની સમતા પુરવાર કરવા સાર આટલું તો થવુંજ જોઈએ.

હવે આપણી સમક્ષ ઉપરિચિત થયેલા પ્રશ્ન ઉપર મોટામાં મોટા જણાવવું જોઈએ કે હું અગાઉ કહી ગયો છું તેમ મીં ગાંધીના મતને હું ધણું વળત આપું છું. પણ તેના કરતાં વિશેષ ઉચ્ચ સત્તા છે કે જેને મારે તાજે થવું જોઈએ અને તે મારું અંતઃકગણ છે. માત્ર અંતઃકગણ કે કહે છે કે જેમ છે તેમ ખરડો પસાર થવો જોઈએ નહિ.

હવે હું મારી સ્થિતિ અને તેટલી હુંકી રીતે સ્પષ્ટ કરીશ. તમે નામદાર, તથા સમા તેમજ સમસ્ત દેશ જાણે છે કે ઘડ્યા પ્રમાણેના ખરડાને પ્રસ્તાવનાપર આધાર હતો અને તે પ્રસ્તાવનામાં હેઝન મુજબ જણાવેલું હતું:—“પંજાબના ચોક્કસ ગુલ્લાઓમાં તથા હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં થોડા વખત પર ચલતી અવસ્થાથી, વ્યવસ્થા જાળવવા અથવા સ્થાપવાના કારણ સારૂ માર્શલ લોનો આશ્રય લેવાની જરૂર પડી છે.” મારા માન્યવર! આ વાક્ય રચના, અગાઉના દાખલાઓને બંધ બેસતી હતી. પણ અમારી ફરિયાદ એવી હતી કે “જરૂરનું હોવાથી” એ શબ્દો પુરનાં નથી અને અંગ્રેજ કાયદાઓની જે બહેળી વાક્ય રચના તરફ મેં ધ્યાન ખેંચ્યું હતું તે, વાપરતી જોઈતી હતી. મેં વિશિષ્ટ તથા મેરી કે જે વિશે નામદાર લૉ મેમ્બરે પાછો ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે વિશે કંઈયું નહોતું. પણ મને યાદ છે ત્યાં સુધી તો તેનો ઉલ્લેખ કર્યોજ હતો તેથી હું જણાવું છું કે તેમાં વાપરેલી વાક્ય રચના પણ મારી તકરારને પુષ્ટિ આપે છે. તે આકટની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે કે:—

“નામદાર ચક્રેનસાદની લડાઈ વખતે કેટલાક અમીરો તથા ગૃહસ્થો જેમને તેમના દેશ સાથે સારો સંબંધ હતો તેઓએ લેફ્ટનન્ટ તરીકે કામ કર્યું હતું, જે કે તેમને સજા નહોતી અને ગુન્હેગાર તથા શંકાસ્પદ માણસોને પકડીને પહેરામાં રાખ્યા હતા અને ઘેડાઓ વગેરેને પકડ્યા હતા, જે કામમાં કાંઈ જખરદસ્તી અથવા જુલમ અથવા ગેરહિરતો અનિવાર્ય હતો, કે જે સુલેદના સમયમાં કાયદેસર ગણાતે નહિ અને બીજા કેટલીક બાબતો તથા ચીજો કરવામાં આવી છે જે સઘળા જાહેર વલિવટની જરૂરીઆતો જોતાં જરૂરના તથા ઉચિત હતા અને તે પુરવાર કરવા જોઈએ અને તેને લમતા પક્ષકારોને જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરવા જોઈએ, વારતે એવો ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે વાગેરે વીગેરે.

માર્ગ જુઓ. “તે સઘળા જાહેર વલિવટની જરૂરીઆતો જોતાં જરૂરના અને ઉચિત હતા અને તે ન્યાય પુરઃસર હતા એમ ઠરાવવું જોઈએ.”

તે ચને ૧૮૬૬ માં હતું. હું વચ્ચેના કાયદાઓ મુખી દર્શક અને ચને ૧૭૧૫ નો દાખલો લઈશ. મેં કાઉન્સિલને યાદ આપ્યું હતું

પ્રસ્તાવના કે જે મુક્તિના, ખરડાનો સાથી અગત્યનો ભાગ છે તેમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે જે કાર્યો સદરહુ કાયદામાં ન્યાય પુરઃસર ઠરાવવા ધાર્યા હતા તે હુલ્લડ વખતે આ રાજ્યનો આણુ સુખમય વહિવટ તથા સુલેહ જાળવવા તથા સદરહુ હુલ્લડ દાખી દબને તેનો અંત આણવા માટે કરવામાં આવ્યા હતા. અહીંઆ મારા માન્યવર! મારે જણાવું જોઈએ કે “જાળવવા અથવા” એ મુસદ્દાના રાખેલા વાપરવા માટે અંગ્રેજી પાલમિન્ટના અસલના કાયદાનું કંઈ પણ પ્રમાણ નહોતું એમ કહેવામાં હું ખોટો હતો. મારા મિત્ર ઓનરેબલ લૉ મેમ્બર આ બાબતમાં ખરા હતા. અને હું ખોટો હતો. પણ જે ભાષા વાપરવામાં આવી હતી તે એવું બતાવવાને વાપરવામાં આવી હતી કે લડાઈના સ્વરૂપનું હુલ્લડ અથવા હુમલો હોવાથી સુલેહ જાળવવી જરૂરની હતી. હવે, સને ૧૭૧૫ ના સ્ટાન્સુટમાં, જે કામો કરવામાં આવ્યાં હતાં તે જણાવ્યા પછી એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે “જે અર્થે, ઉપર જણાવેલા કારણ સાથે એટલે કે, આપણું હાલનું સુખમય બંધારણ તથા આ રાજ્યની સુલેહ જાળવવા અને સદરહુ હુલ્લડને દાખી દેવા કેટલાક શખસોએ એવાં કામો કર્યાં હતાં કે જે કાયદાના સખત ઠરાવોથી પણ પુરવાર થઈ શકે નહિ અને છતાં જરૂરી હતાં અને જાહેર સેવા બજાવવા માટે એટલા અગત્યના હતા કે તે પાલમિન્ટના આકેટથી ન્યાય પુરઃસર થયેલાં ઠરાવવા જોઈએ અને તે કરનારા શખસોને મુક્તિ આપવી જોઈએ વાસ્તે આ ઉપરથી એવું ઠરાવ્યું છે વીગેરે.”

મારી ફરિયાદ એવી હતી કે મુસદ્દાના ખરડામાં મયાળામાં, જે કાર્યોના સંબંધમાં મુક્તિ આપવા ધારી હતી તે અગત્યના હતા, એટલે લશ્કરી, કાયદાનો આશ્રય લેવો જરૂરી હતો એમ બતાવવા સાથે રાખેલા વાપર્યાં તો છે છતાં સરકારના સલાહ આપનારાઓએ આ અસલના કાયદાની બીજી રકમ તેમાં દાખલ કરવી ‘ઉચિત ધારી હતી નહિ એટલે કે, જેમાં એવું જણાવ્યું છે કે તે જરૂરી હોવા ઉપરાંત જાહેર સેવામાં એટલા બધા અગત્યના હતા કે તે પાલમિન્ટના આકેટથી ન્યાયી ઠરાવવા જોઈએ. બીજા કાયદા એટલે કે સને ૧૭૪૫ તથા ૧૭૮૦ ના કાયદાનો ઉલ્લેખ આપવો જરૂરી નથી. તેમાં જે વાક્ય રચના વાપરેલી છે તે આ હવે માત્ર અંગ્રેજી કાયદામાં નહિ પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના કાયદામાં

કાયા કરવામાં આવ્યા હતા તે જરૂરના વ્યાજબી અને યોગ્ય હતા એવી પાલામેન્ટ અથવા તો ધારા કરનારી સંસ્થાની ખાતરી થયા શિવાય કોઈ પણ ટેકાણે મુકિતના ખરડાને કાલદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે !

ઓનરેબલ સર જ્યોર્જ લાઉન્ડસ:—શું ઓનરેબલ પંડિત મને ખરેખર તે કહેવાને કહે છે ?

ઓન. પંડિત:—જો ઓનરેબલ મેમ્બર તેમ કરશે તો હું તેને ઉપકાર માનીશ.

ઓ. સર જ્યોર્જ લાઉન્ડસ:—વિન્સેન્ટ આકટ જે વિષે તે બહુ પ્રેમ ધરાવે છે તેમાં ઓનરેબલ પંડિત જોશે વ ?

ઓ. પંડિત માલવિયા:—હું ઓનરેબલ લૉ મેમ્બરનો આભારી છું. સેઇન્ટ વિન્સેન્ટ આકટમાં જણાવ્યું છે કે “હુદનક દાખી દેવાને ખરેખર જરૂરી રીતે અને યોગ્ય રીતે કરવામાં આવ્યા હતાં તે કાર્યો.” તેની લા.પા ૨૫૦૮ છે.

ઓ. સર લાઉન્ડસ:—ઓનરેબલ પંડિતે પ્રસ્તાવનામાં જોતું જોઇએ. તેમાં હવે તે વાંચતા નથી.

પંડિત માલવિયા—તમારે પ્રસ્તાવના તથા ખરડાનો મુખ્ય ભાગ સાથે વાંચવો જોઇએ. છતાં પણ વચાદે વખત નહિ મુમાવતાં હું કહીશ કે સેઇન્ટ વિન્સેન્ટ આકટ તરફ

રેબલ લૉ મેમ્બરનું વક્તવ્ય ફેરવાયું જોઇને હું ખુશ થાઉં છું. મને ધારવા બામતના કાલદાનો ખરડો મળ્યો છે પણ આજ વખતે અસહ કાયદો મને જડી શકતો નથી. ઓનરેબલ લૉ મેમ્બર માત્ર ગર્ભ કાલેજ જે આકટને હારવાયજ કરતા હતા અને આજ સરકારે ધારણ કરેલા કાયદા માટે તેને પ્રમાણ તરીકે રજુ કરે છે. સ્થિતિ કેવી યર્ષ છે ? કેવું તન, દુઃખજનક પતન ! જે સ્થિતિ આ પ્રમાણેની હોય તો આ કાયદો અખત કરવા માટે સરકારે પુરાવો આપવો જોઇએ અને હું જણાવું છું કે તેને મટે હવે તેમણે કાંઈજ સામિતી રાખી નથી. સરકારે જે ફેરફાર અખત કર્યો છે તેથી સખા પરિસ્થિતિ ફેરવાઈ ગઇ છે, અને તેજ દીક્સર પિયુ બીજી તકરાર ન કરતાં હું જણાવું છું કે આ ખરડો પસાર નહિ

કરવાનું સમાને કહેવાનો મને હક છે. હું જણાવું છું કે હમણાં પ્રસ્તાવનામાં ઠરાવ્યું છે તેના કરતાં સરકારે વધુ આગળ જવાનું છે. લશ્કરી કાયદાનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે વાન્ટે તે દરમિયાન કરેલાં ચોક્કસ કામો ન્યાયી ઠરાવીને તેની મુક્તિ આપવી જોઈએ એટલું કહેવું પુરતું નથી. એ કાંઈ પુરતું નથી. તે કાંઈ શું હતા તે તમારે કાઉન્સિલને કહેવું જોઈએ અને તમારે અતાવવું જોઈએ કે તે એવા હતા કે ન્યાયી ઠરાવીને તેની મુક્તિ આપવી જોઈએ.

તે દિવસે જે લોકોએ સહન કર્યું છે તેમના બદલ, કેટલાંક અન્યાય અને દૂરતાના અક્ષેપોના સંબંધમાં લંબાણથી હું બોલ્યો હતો. અને લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવો જરૂરી નહોતો તે બનાવવા સારૂ મેં કેટલીક દલીલો જણાવી હતી. ચર્ચાની આખરે ઓનરેબલ મેમ્બરે સમાને એક તાર વાંચી સંભળાવ્યો હતો જે તેમને પંબજની સરકાર તરફથી મળ્યો હતો. તે મર્ચ તા. ૧૩ મી એપ્રિલનો હતો અને તેમાં લાહોર ખાતે લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવાની માંગણી કરી હતી. હવે તે તારમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે અમિતસર તથા લાહોર ખાતે તા. ૧૦ મી એપ્રિલે કેટલાક દુઃખમય બનાવો બન્યા હતા અને કમુર ખાતે તા. ૧૨ મીએ જે યુરોપિયનોને મારી નાંખવામાં આયા હતા. હું જણાવું છું કે તારમાં ખરેખરું સત્ય જણાવવામાં આવ્યું નહોતું. તેમાં સત્યનો કાંઈક અંશ જણાવવામાં આવ્યો હતો. અને લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવો જોઈએ કે નહિ તે વિષે પુખ્ત વિચાર કરવા માટે સધળી દલીલો પૂરી પાડેલી હતી. ખરું જોતાં તો અમારી પાસે નિર્વિવાદ પુરાવો છે કે તા. ૧૦ મી એપ્રિલની સાંજે અનારકતિ બજાર ખાતે અપર મોક્કમાં ચોક્કસ સખસો પર ગોળીબાર કરવા પછી અને થોડો વખત માટેની સળંગ તથા રમખાણ પછી, લાહોરમાં સંજોગ સાંન હતું. રાતના આઠાઠ વાગ્યા સુધીમાં સર્વજ્ઞ શાનિ હતી. તે વખત પછી કાંઈ પણ વધુ રમખાણ થયું નહોતું. તે વખતના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરને તેજ દિવસે માંગના જરા વખત રહીને તો સરકારી મહેલમાં મેજબાની આપવામાં આવી હતી અને “પાગે નિયર” ના લાહોર ખાતેના ખમરપરી જે મરા ધારવા પ્રમાણે મી. ચામસન છે તે ૨૦ મી એપ્રિલને રોજ સખનાં દેકન મુજબ જણાયે છે.-(તેનો પગ તા. ૨૫ મી એપ્રિલે પ્રસિદ્ધ થયો હતો).

■ ખર્ચ બેનાં તો બ્યારે સાંજ પુરી થઈ (એટલે, ૧૦ મી એપ્રિલની સાંજ) ત્યારે કાંઈ પણ ચિંતા રહી નહોતી. તે ઉમેરે છે કે:-
 દુલ્હાણોરો દળુ પણ પોતાનો કાળુ ચઢાવતા હતા અને શુભવારે,
 -ચનીવારે, રવીવારે ધધેા સથા સાધારણ વડિવટ વસ્તુતઃ બધે હતો.
 મારી ખાત્રી છે કે આ લખનાર કોણ છે તે સરકારના અમલદારો માટે
 'કાંઈ અગત્ય બેદ નહિ હોય અને પાયોનિયરમાં લખતાં આ લેખક જણાવે
 છે કે ખર્ચ બેનાં ૧૦ મી એપ્રિલની સાંજ પુરી થઈ ત્યારે કાંઈ પણ
 ખરેખરો ચિંતાનું કારણ રહ્યું નહોતું. લાહોરમાં આવી વસ્તુરિયતિ
 -હતી અને સિવિલ તથા મિલિટરી એજેન્ટમાં જણાવેલું છે કે સામા પાંચ
 પછી કે સાંજે ૧૦ મી એપ્રિલને રોજ અતિસર વ્યવસ્થા રચપાઈ હતી.
 માટે હું જણાવું છે કે નામદાર હોમ મેમ્બર જે તાર પર આધાર રાખતો
 -હતો તે લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવાનું પુરવાર કરવા સાર પુરતો નહોતો.
 લાહોર તથા અમૃતસરમાં તથા પંજાબના ખીન્ન ભાગોમાં લશ્કરી કાયદો
 દાખલ કરવાનું સાબિત કરવા સાર પણ તેણે કાંઈજ જણાવ્યું નહિ.
 -ખીજ બાબત, થોડી તપાસ કર્યા પછી આપણી સમક્ષ કેટલીક હકીકતો
 રજૂ કરાયેલી છે જે બતાવે છે કે લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવાનું પુરવાર
 થઈ શકે એવું કાંઈજ નહોતું. અવ્યવસ્થા દાખી દેવા માટે લશ્કરીઓને
 ખેલાવવા તથા લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવો એ બેજી જુદી બાબત છે.
 લાહોરમાં રમખાણ હતું, અમૃતસરમાં તથા ખીજ એક્કસ જમ્યાએ
 રમખાણો હતાં. સિવિલ અધિકારીઓને બ્યારે એમ લાગ્યું કે રમખાણો
 હાંવવાને તેમનું લશ્કર પુરતું નહોતું ત્યારે તેમણે બાજબી રીતે લશ્કરી-
 વાળાઓની મદદ માંગી. લશ્કરી કાયદો દાખલ કર્યા વગર એમ વારંવાર
 કહેવામાં આવ્યું છે. તે જરૂર હોય ત્યારે કરવામાં આવશે અને કરવુંજ
 બેઠ્યું. આનરેબલ મેમ્બરે કાયદાનો ખુલસો આપતાં જણાવ્યું તેમ
 જે પ્રસંગે સિવિલ અધિકારીઓ રમખાણોને પહોંચી વળવા અથવા તેમને
 દાખી દેવાને અશક્ત હોય ત્યારે લશ્કરીવાળાઓની મદદ લેવાનો તેને
 હક છે અને બ્યારે બેજી સાથે મળીને વ્યવસ્થા રચાવવા અથવા હુલ્લડો
 દાખી દેવાને નિષ્ફળ ગય ત્યારેજ બિન લશ્કરી અધિકારી પોતાની સત્તા
 લશ્કરીવાળાઓને આપી શકે. હવે હું જણાવું છું કે જે બતાવે જણા-
 વેલા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે પ્રથમ રિયલિટી સુધી હુલ્લડની રિયલિટી

પહોંચી હતી પણ ખીજી સ્થિતિ સુધી તે ગઈ નહોતી. એટલે કે, અમૃતસર તથા લાહોરમાં શાંતિ સ્થાપવા સારૂ લશ્કરીઓની મદદ મેળવવાનું સિવિલ સત્તાવાળાઓને જરૂરી લાગ્યું અને કેટલીક જગ્યાઓમાં દાખલા તરીકે કમુરમાં તે શાંતિ સ્થાપવામાં ફત્તેહમંદ નીવડ્યા અને ખીજા પગલાંની એટલે કે શહેરની વસ્તીને લશ્કરી અમલદારોની મરજી પર મુકી દેવાની જરૂર જણાઈ નહોતી.

આ ખરડાની મારી વિશ્વતાના ટેકામાં મેં જે ધણી દલીલો રજૂ કરી તી તેના સંબંધમાં માત્ર થોડાનાજ સંબંધમાં ઉલ્લેખ જવાજ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જે લોકોને ખમ્બુ પડ્યું છે તેના થોડા આક્ષેપોનો ખુલાસો આપવાનો સહેજસાજ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ધણીઓનો જવાબ આપવામાં આવ્યો નથી. તે દિવસે મેં જણાવ્યું હતું કે ખરેખરી હકીકતો રજૂ કરવાની મેં સરકારને તક આપી છે અને તેનું વધારે સારું જ્ઞાન લોકો કરતાં સરકારને હોવું જોઈએ. પણ આ કાઉન્સિલની જાણ મારે સરકારે હકીકતો રજૂ કરવાની ના પાડ્યાથી, મારા માન્યવર ! આ ચર્ચાના કારણ સારૂ મારા સવાલોમાં રહેલા આક્ષેપો ખરા છે એમ હું માની લઉં છું. કાઉન્સિલ યાદ રાખશે કે લશ્કરી કાયદાના ખનાવોનું અંગત જ્ઞાન હોવાનો મેં દાવો કર્યો નથી. મેં જાતે તથા મિત્રાએ થોડી તપાસ કર્યા પછી આ આક્ષેપો મેં રજૂ કર્યા હતા. આ આક્ષેપોને આખરફાર શખસો ટેકા આપતા હતા અને તેમની સત્યતા તથા માનમાં મને વિશ્વાસ છે. જો કેાઇ આક્ષેપ ખોટો હોય તો તે સુધારવાને મારા કરતાં કોઈ પણ વિશેષ રાજી થશે નહિ. મેં જે ક્યનો કર્યો છે તેમાં ખૂબ હોય તો મારા કરતાં કોઈ વધારે દીક્ષગીર થશે નહિ. વાસ્તે જે હકીકતો પ્રકાશમાં આવી છે તે જો ખોટી હોય તો તેના સંબંધમાં હું ટીકાને આવકાર આપીશ અને જો કેાઇ ગૃહસ્થ ખરેખરી માહિતી પુરી પાડશે તો હું તેનો ઉપકાર માનીશ પણ અહીંઆ શું સ્થિતિ થઈ છે ? હું જે કંઈ ખોટ્યો છું તેના ઉત્તર તરીકે અથવા તેની ટીકા તરીકે થયેલાં ક્યનો હું થોડાં તપાસીશ. હું જોન. મી. હેલી, મી. થોમસન, જનરલ હેલ્વોડ હડસન અને સર-જ્યોર્જ લાઉન્ડસના ભાષણોના સંબંધમાં ખોલીશ.

મી. હેલીએ સરકાર તરફથી જે સ્તુતિપાત્ર લખાણ કયું તેમાં, તે અમને એવું મનાવવા કહે છે કે લાહોર અમૃતસર તથા પંજાબની જે બીજી જગ્યાઓમાં લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો ત્યાંની પરસ્પરિયત એટલી ભયંકર હતી કે તે સરકારને લશ્કરી કાયદો દાખલ કર્યા વગર છુટકોજ નહોતો. તેણે જણાવ્યું કે રોલેટ આકટ સંબંધી ચળવળથી વાતાવરણ ભયભરેલું થયું હતું. તેણે જણાવ્યું કે સત્યાગ્રહની ચળવળ પંજાબમાં દાખલ થઇને પ્રસરી હતી. મી. હેલી સારી રીતે જાણે છે અને ખાસ કરતાં તે વધારે સારી રીતે તેમને વિદિત છે કે રોલેટ આકટની વિરુદ્ધ ચળવળ તો આખા પંજાબમાં પ્રસરી હતી. હું ધારે છું કે તેને એ પણ વિદિત છે કે સત્યાગ્રહની ચળવળ પંજાબના સમગ્ર ભાગોમાં પ્રસરી હતી અને કે હી એમિલનો દિવસ આખા પંજાબમાં સત્યાગ્રહના દિવસ તરીકે પાળવામાં આવ્યો હતો. નેને એ પણ ખબર છે કે પંજાબના આ બીજા સંખ્યાબંધ જીલ્લાઓમાં રોલેટ આકટ અથવા સત્યાગ્રહ ચળવળથી કાંઈ રમખાણ થયાં હતાં નહિ તો હુલ્લડખરેલી ચળવળ તો ક્યાંથીજ હોય! તેને વિદિત છે કે આ જગ્યાઓમાં કાંઈ પણ હુલ્લડ હતું નહિ. અને આ જગ્યાઓમાં દાખલા તરીકે જલધરમાં તથા તે વિભાગના સમગ્ર બીજા જીલ્લાઓમાં કાંઈ સંકટ ઉભું થયું હતું નહિ કારણ કે અધિકારીઓ ખેદજનક વચ્ચે પડતા નહિ પણ તે દિલચાલ તરફ સહાનુભૂતિ રાખીને વચ્ચે પડતા. તેમણે શાણપણથી કહ્યું હતું કે 'રોલેટ એક્ટ સામે લોકોને તેમની લાગણ્યો વ્યક્ત કરવા દે. સત્યાગ્રહનો દિવસ તેમને ગમે તેવી રીતે ઉજવવા દે. અહીં સિમલામાં ડેપુટી કમિશનર મી. ટેલિન્ટને સત્યાગ્રહનો દિવસ પાળવામાં લોકોની ઘટિત તરફ દિલસોજી બતાવી હતી. બીજો દિવસ તેમણે પોતાનું કામકાજ હમેશની માફક શરૂ કરી દીધું. પંજાબના બીજા જે અમલદારો એ પ્રમાણે વર્ત્યા હતા તેમના પણ હું નામ આપી શકું એમ છું. સારી ખાતરી છે મી. હેલી પંજાબ સરકારના સેક્રેટરી હોવાથી જાણતા હશે કે પંજાબના ઘણા જીલ્લાઓમાં જ્યાં રોલેટ આકટની વિરુદ્ધની ચળવળ તથા સત્યાગ્રહની દિલચાલ મજબૂત હતી ત્યાં કાંઈ પણ સંકટ ઉભું થયું નહોતું.

વાસ્તે મારી એવી દલીલ છે કે જે સંજોગોને લીધે આ સંકટને ઉદ્ભવ થયો તે તે વખતે રચાયેલી પંજાબ સરકારનું ઝો. સ્વપાલ તથા

૩૦ કિસ્મતુ જેવા એ જાહેર પુરોને દેશપાર કરવામાં અત્યંત આવશ્યારી-
 પણું હતું. સવળા સકટનું મૂળ કારણ એ હતું. અને પરિસ્થિતિને
 પહોંચી વળવા સત્તાવાળાઓએ લીધેલાં ખોટી રીતના પગલાં પછીના બનાવો
 માટે જોખમદાર હતા. પછીના બનાવોનું પુનઃ કથન કરવાની મને જરૂર
 જણાતી નથી. હું નિવેદન કરું છું કે સભા સમક્ષ જે પ્રશ્ન હાલમાં છે
 તેનો યોગ્ય રીતે વિચાર કરવા સારૂ સરકાર માટે એ જણાવવું જરૂરનું
 છે કે લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવાને સ્પષ્ટ અગત્યતા હતી. તેની કદાચ
 જરૂર પણ હોય; દલીલ માટે આપણે માની લઈએ કે અમુક વખતે અમુક
 જગ્યાઓમાં લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવાની જરૂર હતી. છતાં સરકારે
 વધુ આગળ જઈને બતાવવાનું છે કે ૧૫ મી એપ્રિલની મધ્ય રાત્રિએ તેમ
 કરવાની તથા જ્યાં સુધી તે ચાલુ રાખવામાં આવ્યો હતો ત્યાં સુધી ચાલુ
 રાખવાની જરૂર હતી. હું નમ્રતાપૂર્વક કહું છું કે મી. હેલીએ આ
 બતાવ્યું નથી પણ મી. હેલીની બીજી ટીકાઓના સંબંધમાં હું બોલીશ
 નહિ કારણ કે હું મારું ભાષણ બને તેટલું ટુંકું કરવા ધારું છું. જ્યારે
 મી. હેલીએ બતાવ્યું છે કે પંજાબમાં ચિંતાજનક સમય હતો અને સર-
 કારને સાવચેતી રાખવાની જરૂર હતી ત્યારે તેણે એવું બતાવ્યું છે કે એક
 કોરસ અને દિલસોજ ગવર્નર લશ્કરી કાયદાનો આશ્રય લીધા વગર તથા
 પંજાબની રાજ્યબક્ત પ્રજાનું અપમાનો તથા માનભંગ કર્યા વગર સ્થિતિને
 સંભાળી શકે એમ નહતું. આના વિરોધમાં, અમદાવાદમાં શું બન્યું
 હતું તે તરફ મેં ધ્યાન એત્યું હતું. સરકાર પક્ષ તરફથી કો-એ પણ
 તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. કદાચ એમ હોય કે મેં જે કંઈ કહ્યું છે તેને
 ટોકા આપ્યા વગર તે કહી શકાય એમ નહોતું.

અમદાવાદમાં પણ તોફાન ઉભું થયું. પણ તે મુંબઈ સરકારે જે
 દિવસમાં શાંત પાડ્યું હતું. તેમણે મી. ગાંધીને લોકોને શાંત પાડવાને
 અમદાવાદ જવા દેવામાં કહાપણ વાપર્યું હતું. લાહોર તથા અમૃતસરમાં
 પણ એજ માર્ગ લેવો જોઈતો હતો. અને લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવાની
 જો જરૂર જણાઈ હોત તે ચાર દિવસમાં કે છ દિવસમાં કે અઠવાડિયામાં
 બંધ કરવામાં આવવો જોઈતો હતો. આજકાલ લોકોને જે અપમાન
 તથા માનભંગને પાત્ર કરવામાં આવ્યા હતા તે કરવાની તથા લશ્કરી
 અમલ અમાધારણ મુદત સુધી ચાલુ રાખવાની કંઈ પણ જરૂર નહોતી.

હવે હું ઓનરેગ્રાવ મી. ચોમસનના સંબંધમાં ખોલીશ મી. ચોમસન, જ્યારે લશ્કરી કાયદાનો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો ત્યારે સર માઇકલ ઓડવાયરની સરકારના ચીફ મેજેસ્ટ્રેટ હતા. હું બરાબર સમજું છું કે તેને તેના જુના મુખીની સાથે એ પણ પોતે કમેડીપર છે એમ તેને લાગે છે અને તેથી કાઉન્સિલ સમક્ષ રજુ કરેલી કેટલીક હપ્તક-તોમાં ધણું અંગત તત્ત્વ લાવવા સારું હતું. પણ જ્યારે શાંતપણે આપણે વિચારીએ તો શું અનુમાનપર આવીએ છીએ? હું કહી ગયો હતો તેમ જો આ સભામાં અથવા ખીજે કોઈ ઠેકાણે મેં કહેલી કાંઈ હપ્તકત ખોટી હોય તો હું દીલગીર ચપ્પશ અને તે સુધાર્યા વિનાની રહેશે તો મને વધુ દીવગીરી થશે. વાસ્તે, જો મી. ચોમસને મેં જણાવેલી બાબતોમાં માત્ર ખરેખરી માહિતી આપી હોત તો, મેં કહેલી ખોટી હપ્તકતના સંબંધમાં મારી દીલગીરી ગમે એટલી તીવ્ર હોત તો પણ મેં તેમનો મારા સંબંધ અતઃકરણથી આભાર માન્યો હોત. મી. ચોમસને જણાવ્યું હતું તેમ મેં એવું કહ્યું હતું કે બાદશાહી મસીદની સભામાં અલિગેહર નામના એક સી. આઇ. ડી. ઇન્સ્પેક્ટર ચોક્કસ ટીકાઓ કરી હતી જેથી ત્યાં એકાદ થયલા સખ-મોમાં કોઈ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેણે જણાવ્યું કે તે કેસની તેની પાસે એક ફાઇલ હતી અને મેં જો કથન જણાવ્યું છે તે, એટલે કે, ત્યાં એકઠા થયલા લોકો ઉચ્ચેરાયા એવી કાંઈ ટીકા આ ઇન્સ્પેક્ટરે કરી હતી અથવા એવું કાંઈ તેણે કહ્યું હતું, એ કથન કહેવામાં આવ્યું હોય એમ સ્પષ્ટ ફાઇલ થી જણાવું નથી. મી. ચોમસન તથા કાઉન્સિલના લાભ માટે હું આઈ. ડી. ના ઇન્સ્પેક્ટર અલિગેહરખાને પોતે પ્રતિગાધૂર્ત રજુ કરેલી કેશિયત તરફ ધ્યાન ખેંચું છું. અને તે સને ૧૯૧૯ ના ૧ જાન્યુઆરીના દિવસે કમિશનના ૧ લા મુકદ્દમામાં છે. તેમાં તેણે જણાવ્યું છે- 'અમે મસીદમાં સાદા કપડાંમાં હતા. મસીદમાં કેટલાક હજારો લોકો હતા. અને સભા સમક્ષ બોલનારાની રાહ જોતા હતા. અગદુલ હાઇએ મને કહ્યું કે તેણે મને સી. આઇ. ડી. તરીકે ઓળખ્યો હતો. કારણ કે મારા ખાતાએ તેને ત્રણ મહિનાની સજા કરાવી હતી અને ત્રણ વર્ષ તેની પાસેથી તારણ લીધું હતું. જ્યારે મેં સી. આઇ. ડી. ખાતાના અમલદાર હોવાની ના પાડી ત્યારે અગદુલ હાઇ પેન્ડેમ તરફ ગયો અને રોકાને કહેવા લાગ્યા કે સી. આઇ. ડી. પોલીસ આપણી સભાઓમાં મેંશાં માયું માર્યા કરે છે."

હવે તમે જુઓ કે તે સી. આઈ. ડી. અમલદાર હોવા છતાં તેનો ઇન્કાર કર્યો અને માત્ર ત્યારેજ અબદુલ હામિદે લોકોની સમક્ષ બોલવા શરૂ કર્યું અને સી. આઈ. ડી. પોલીસ હાથેમાં તેમની સલામાં માથું મારતા હતા વીગેરે જણાવ્યું.

હવે, મારા માન્યવર ! મારી ખાતરી છે કે સી. આઈ. ડી. ઇન્સ્પેક્ટરે કેટલીક એવી ટીકાઓ કરી હતી કે જેથી સલાના માણસો ક્રોધાયમાન થયા એ મારું કથન તદ્દન ખોટું નહોતું.

હવે મીં. થોમસને જણાવેલી બીજી વિગત લખશ. તે અમૃતસરમાં બેડી પહેરાવવાના બનાવના સંબંધમાં છે.

મીં. થોમસન સલાને એવું મનાવવા માંગતા હતા કે તેમની જાણ મુજબ ત્યાં કોઈને પણ બેડી પહેરાવવામાં આવી હતી નહિ. હિન્દીઓને જે દુઃખ વેઠવું પડ્યું હતું તે સંબંધમાં તેણે એવું પણ જણાવ્યું હતું કે યુરોપિયન સ્ત્રીઓ તથા છોકરાંઓને કિલ્લામાં મોકલતાં તેવીજ જાતની અગવડ વેઠવી પડી હતી અને મને આશા છે કે હું તેમનાજ શબ્દોની ખરાબર રીતે પુનરુક્તિ કરું છું. હવે હું સલાની સમક્ષ એક ખારિ-સ્ટર કે જે લશ્કરી કાયદાના ભાગ થયા છે તેમણે કરેલી કેશિયત એ વિષયમાં હું રજૂ કરીશ. તે જણાવે છે:—તા. ૨૧ મીની સવારે મને પોતાને તથા શેખમહમદ એમીન વડીલ, તેનો છોકરો તથા તેનો ભાઈ એ સવેને એક સુરક્ષિત બંધ ગાડીમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા. અને ત્યાંથી ફાટમાં લઈ જવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો. અમે ચાર જણ ત્યાં હતા અને અમે બબ્બેને સાથે બેડી પહેરાવીને ફાટડીમાં પુરવામાં આવ્યા હતા. ફાટડીના એક ખુણામાં સેકલા ચણાનો એક નાનો ઢગલો હતો અને એક બાલડી પાણી હતું. બપોરના અમને બદાર કાઢવામાં આવ્યા અને સંખ્યાબંધ કાશ્મીરી મજૂરો તથા ખીમ્-ઓની ટુકડી સહિત અમને બબ્બે સાથે બેડી પહેરાવેલી સ્થિતિમાં કિલ્લાની અંદર ખુલ્લા રસ્તા પર લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં યુરોપીયન સ્ત્રીઓ અને ગૃહસ્થો જે આ દેખાવ જોતા હતા તેમની આસપાસ ગોળગોળ અમારે ફરવું પડતું. હું ધારું છું કિલ્લામાં યુરોપિયન સ્ત્રીઓ તથા મદસ્થોને જે અગવડો વેઠવી પડી હતી તેમાંની આ એક હતી.

હવે હું બીજી વિગત લખશ. મેં ફટકા મારવાના કેટલાક દાખલાને ઉલ્લેખ કર્યો છે. મીં ચોમસને એક દાખલો ચુંટી કાઢ્યો અને કહ્યું “અંહ ! એ તો નિયાળના ઊકરાઓ હતા; હેડ મારતરે ઊકરાઓમાં અવસ્થા નિયમ જાળવવામાં ચોક્કસને ફટકા મારીને મદદ કરવાને લશ્કરી-ઓની મદદ માંગી હતી. એથી પણ કાંઈ લશ્કરી લોકો ઊકરાઓને ફટકા મારી શકે એ પ્રતિપાદન થઈ શકતું એ બીના તે શાંતપણે ઉઠાવી દેય છે. અને એ વિષયપર મેં પુછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એનરેબલ હોમ મેમ્બરે સભામાં રંજીત કરેલા પત્રકમાં જણાવેલા ફટકા માર્યાના બીજા દાખલાઓના સંબંધમાં તેને કાંઈજ કહેવાનું નથી.

પછી મીં ચોમસને મનોહરલાલની બાળતનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. મીં મનોહરલાલના સંબંધમાં મેં જણાવ્યું હતું કે તેના બેરી ઊકરાને બહાર કાઢી મૂકવામાં આવ્યાં હતાં અને એક અઠવાડિયા પછી બંગલાની જડતી લેવામાં આવી ત્યાં સુધી બહારનું ધર કે જે મોકરોને રહેવાની જગ્યા હતી તેમાં રહેવાની ફરજ પડી હતી. મેં ચોક્કસ મુદત જણાવી નહિ કારણ કે હું તે જણ્યો નહોતો. તેનો ઉલ્લેખ કરતાં મીં ચોમસન ધણી-ચુસ્તે થઈ ગયા અને કહ્યું કે તેને ખબર છે ત્યાં સુધી તો એ ગૃહસ્થના બેરી ઊકરાને બીજેજ દિવસે તેમને અંગલે જવા દેવામાં આવ્યા હતા. હવે મેં મીં મનોહરલાલના સંબંધમાં બીજાઓ જે જણ્યતા હતા તેમની પાસેથી મેં ખરી હકીકતની ખાતરી કરી છે. મીં મનોહરલાલના ધરને તા. ૧૮ મીએ તાળું હતું. તેની રત્રી કે જે માંડી હતી તેને એકદમ ધરની બહાર કાઢવામાં આવી. તેને તા. ૧૮ મીનો તથા તા. ૧૯ મીનો આખો દિવસ તથા ૨૦ મીની માંડી સાંજ સુધી એક બહારના ધરમાં રહેવાની ફરજ પડી હતી. તેની પાસે સુવાને કાંઈ પાંચરણું હતું નહિ અને ધરમાંથી કાંઈ પણ તેણીને લેવા દેવામાં આવ્યું નહોતું. તેણીના મિત્રોએ પયારી તથા ખાવાનું મોકલ્યું અને આ પ્રમાણે તે બહારના ધરમાં માંદગીવાળી સ્થિતિમાં ત્રણ દિવસ રહી. હવે, તેમને એક અઠવાડિયું રહીને ઘેર જવા દેવામાં આવ્યા હતા એ મારું ડચન ખોટું હોય તો પગલ સરકારના ચીફ સેક્રેટરી તરીકે મીં ચોમસને, તે મુદત ચોક્કસ કેટલી હતી તે જણાવવી જોઈતી હતી અને આ એક ગંભીર અસંગતિ હતી એમ જણાવી મદદારે અવાજે ઉછળી પડ્યું નહોતું.

મીં થોમસને મનોહરલાલના મુકદ્દમા સંબંધી જે બીજી દેટલીક
 ગીકાઓ કરી હતી તે તરફ આપ નામદારનું ધ્યાન ખેંચ્યા વગર મારે એ
 જન હોડવી જોઈએ નહિ. તેણે જણાવ્યું કે મીં મનોહરલાલ
 વિજ્ઞાનના તરફી હતા. અને તેમ હોવાથી તેમને સદરહુ પત્રમાં કાંઈક
 મ્લે મેના હતા અને મીં થોમસન કાઉન્સિલને એમ મનાવવા માંગતા
 હતા કે તેમની સામે જે પગલાં લીધાં હતાં તે એ કારણથીજ વ્યાજગી
 મનાં હતાં. મીં થોમસને આવો મત રજુ કર્યો તેથી મને અચંબો
 થયો નથી કારણ કે ૨૦ મી એપ્રિલની તારીખના પાયેર્નિનપર પત્રમાં જે
 ૧૫ પ્રસિદ્ધ થયો હતો અને જે હું અગાઉ જાણી ચક્યો છું તેમાં
 કેંગ જણાવેલું મને નજરે પડે છે:—

હવે. તે હકીકત ખરી તરીકે સ્વીકારવાની હું ના પાડું છું. આ વિષયપર પાયોનિયરના ખબરપત્રીના લખાણમાંથી ઉતારો આપીશ. તે તા. ૨૫ મી એપ્રિલના પત્રમાં છે, તેણે કહ્યું —

ગુજરાનવાળા હુલ્લડનો અંત લગલગ નાટકી રીતે આવ્યો. કનૈયાઓના મિત્ર સુલતાન આહમદને યાજ્ઞ મોંઘો અને લાહોરમાં આવ્યો. બ્યારે આ સમાચારની ખબર પડી તે તાબડોતોબ પોતાના જીલ્લામાં ગયો અને રમખાણને તુરત દાબી દબાવે તેણે અગીઆર નેતાઓને પકડ્યા. (તેમાં એક મંગલસેન કરીને હતો જે નાણાં સંબંધી એક નિપુણ હતો). તેમની સાથે ૨૬ મી રોયલ સસેકસની એક ટુકડી રાખીને અને બે શહેરી બાવાઓના ઉપરીપણા હેઠળ તેમને સરકારના રૂપમાં લઈ જવામાં આવ્યા એ શહેરી બાવા એક હિન્દુ અને એક મુસલમાન હતા અને તેમને એવો કુકમ હતો કે જીલ્લામના કામો કરીને ગેરવર્તણૂક નહિ ચલાવવાને તેમના મતદારોને જીમ પાડીને કહેવું. પાયોનિયરનો વિદ્વાન અને વિશાળ હૃદયનો ખબરપત્રી જણાવે છે કે આ દેખાવ-આ હિન્દુ મુસલમાનની એકમતાનો દેખાવ દિલ્લીમાં જુમા મસજિદમાં મુનશીરામ બોધ કરતા હોય તે દેખાવના જેટલોજ અસરકારક હશે.

મેં રજૂ કરેલા ઉતારા પરથી કાઢિન્સિલે અનુમાન કરવું કે આ બનાવના સંબંધમાં જે માણસોને મી. થોમસન રજૂ કરે છે તેમની લાગણીઓ કેવી હશે? અને હિન્દુ મુસલમાનને અકરમતથીજ સાથે બેડી ખહેરાવીને માનભંગ સહિત કુચ કરાવી લઈ જવામાં આવ્યા હતા એ બીના નહિ સ્વીકારવાને હું સભાને વિનંતિ કરું છું.

મી. થોમસનની બીજી વિગત સંક્ષિપ્ત રીતે કરેલા ઇન્સાફના સંબંધમાં મેં જે ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે વિષે છે. મેં કહ્યું હતું કે કેટલીક બાબતમાં પુરાવાની નોંધ લેવામાં આવી નહોતી. મેં એમ નહિ કહ્યું હતું કે સઘળા બાબતમાં પુરાવો નોંધવામાં આવ્યો નહોતો. મી. થોમસને ખતાવ્યું કે કેટલીક બાબતોમાં તેની પાસે પાનાઓના ચાના પુરાવાના હતા તે કદાચ હોય; મેં એમ નહોતું કહ્યું કે કોઈ પણ મુકદ્દમામાં પુરાવો લેવામાં આવ્યો નહોતો. મેં જે કહ્યું હતું તે એકે એવું કહેવામાં આવે છે કે કેટલાક મુકદ્દમાઓમાં પુરાવાની નોંધ લેવામાં આવી નહોતી.

અને એ મુકદમાઓમાં ચુકાદાની દાખલાવાળી નકલો મેં કાઢિસિત્ત સમક્ષ રજુ કરી હતી જેમાંની એકના સંબંધમાં મેં બતાવ્યું હતું કે તોહમતદાર પર જે ગુન્હાનું તોહમત મૂકવામાં આવ્યું હતું તે પણ તેમાં જણાવેલો નહોતો.

આ મુકદમાનો ઇન્સાફ મીં હોખલે તાં ૨૬ મી મે ૧૯૧૯ ને રાજ આવ્યો હતો. મીં થોમસનને તે વિષે એક પણ શબ્દ કહેવાનો નહોતો.

જે ખીજા બનાવનો મેં ઉલ્લેખ કર્યો અને જે વિષે મીં થોમસને પણ ટીકા કરી હતી તે રામનગરનો મુકદમો હતો. તેમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે રામનું પુતળું બાળવામાં આવ્યું હતું. મીં થોમસન મારો મુદો સમજી શક્યા નહિ અને મેં જણાવેલી વિગત એમ ખરેખરી રજુ કરી નથી. મારી ફરિયાદ એ હતી કે કેટલીક બાબતમાં રામનગરના સૌથી આબરૂદાર હિન્દુ શહેરીઓ પર રામનું પુતળું બાળવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો. સમાજમાં તેઓ જે માનમરતબો તથા મોબ્બો ભોગવે છે તે ઉપરથી હું તે માની શકતો નથી અને આવી મૂર્ખતાભરેલાં તથા દુષ્ટ કામ માટે તેઓ ગુન્હેગાર હોય એવું માનવું કોઈ પણ વ્યાજખી માણસ માટે અશક્ય છે. તેમની ફરિયાદ એવી હતી કે તેમને એક બહેર તપાસ જોઈતી હતી તે થઈ નથી. તેમની એક નિયમસરની તપાસ થઈ નહોતી અને તેઓ એવો આમંદ કરતા હતા કે જે એક નિયમસર તપાસ કરવામાં જો વરિબ્ડ કોર્ટમાં તેમને અપીલ કરવા દેવામાં આવી હોત તો, સપ્તગી હકીકતો તપાસવામાં આવત અને તેમની નિર્દોષતા પુરવાર થાત. તેઓ આમંદપૂર્વક જણાવતા હતા કે એ મુકદમો બનાવી કાઢેલો હતો, તેને જરા પણ પાયો નહોતો. તે બાબતનો રીનસર ઇન્સાફ માંગવાનો તેમને હક હતો. આ બાબતને કોઈ પણ લશ્કરી કાયદાના ત્રિબ્યુનલ સમક્ષ સંક્ષિપ્ત રીતે ઇન્સાફ કરવા માટે લશ્કરી કાયદાની જરૂર નહોતી અને મારી તકરાર એ છે કે તેમને લશ્કરી કાયદાની સંક્ષિપ્ત ઇન્સાફની અદાલત સમક્ષ મુકીને તેમને પોતાની નિર્દોષતા સ્થાપવા સારું જે તક મળત તે છીનવી તેમની પામેથી લેવામાં આવી છે અને તેમની સાથે અન્યાયી રીતે કામ ચલાવવામાં આવ્યું છે.

હવે લાયલપુર જુસાના મુકદ્દમા વિષે પણ મારે જે શબ્દો કહેવા જોઈએ. એવું કહેવામાં આવ્યું છે લાયલપુર ખાતે રૂ. ૫૦૦૦૦ ના જુસાને આગ લગાડવામાં આવી હતી. જે આમ હતું તો તે એક ગંભીર નુકસાન હતું. પણ શું તે ખરેખર આ પ્રમાણે હતું વાર? આ કામના સંબંધમાં કરેલી તપાસ ઉપર લાયલપુરના ડિસ્ત્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટે કરેલા હુકમની નકલ મારા હાથમાં છે. સરકારે દેખીતી રીતે તેને, પોલિસ આક્ટની ૧૫ મી કલમ મુજબ, એ જુસું બાળી નાખવા માટે શું બદલો નક્કી કરવો તેનો રીપોર્ટ કરવા લખ્યું હતું. આ મુકદ્દમા મી. જી. એફ. ડીમોન્ટમોરેન્સી સમક્ષ લેવામાં આવ્યો અને તે એવા નિર્ણય પર આવ્યો કે હુલ્લડમાં જેઓએ ભાગ લીધાનું ધારવામાં આવતું હતું તેમણે લગાડેલી આગનું પરિણામ નહોતું, અને તે કદાચ અકસ્માતથી જ થયું હોય. ગમે તેમ પણ જેમના પર સંશય લાવવામાં આવ્યો હતો તેમનું એ કામ છે એમ નિર્ણય પર આવવાને અશકત હતો. તેણે હેઠળ મુજબ કહ્યું હતું:—

જુસાને ૮-૧૫ તથા ૮-૪૫ (રાત્રિના) ની વચ્ચે આગ લાગી હોય એમ જણાય છે. ભડકો ૮-૪૦ ના વખતે પહેરેગીરે જોયો હતો. જ્યારે હું આવ્યો ત્યારે ઉપર જણાવેલા થોડા મ્યુનિસિપલ નોકરો તથા સ્ટોરકીપર તથા કારખાનાનાં કેટલાક માણસો એટલાજ લોકો માત્ર ત્યાં હતા તે બધા આગળ કોઈ પણ ટોળું ગયાની અથવા તેની નજદીક કોઈ પણ માણસ ગયાની ખબર નથી. ચોકીદાર ગેરહાજર હતો તે તેની આગસાંઈ ખતાવે અને તે ગોઠવણ કરી મુકવામાં આવી હોય અથવા અગાઉથી ચિન્તિત હોય એમ જણાતું નથી. ગ્રુન્ડ યાર્ડની નજદીકમાં રાતવાળાએ તથા લશ્કરી પહેરેગીરે કોઈ પણ શંકાશીલ જોયું નહોતું.

એક સંપૂર્ણ પોલિસ તપાસ કરવામાં આવી હતી જુસું બાળી જવા સંબંધી કોઈ પણ ચિન્હ જણાયું નહિ. સિયાકપુરા મુકદ્દમામાં થોડા શહેનશાહ તરફના સાક્ષીઓ હતા તેઓ સાક્ષીઓ હતા અને લાયલપુરના હુલ્લડોમાં જેઓને ગ્રુન્ડગાર ઠરાવવામાં આવ્યા હતા તેમની ખાનગી બાબતોથી વાકેફ હતા. જુસું બાળી નાખવા સંબંધી તે કોઈ પણ માહિતી આપવાની નહોતી તે ઉપરથી જણાય છે કે :
 ૧૦૨ ૧ એ મુક્તિ નહોતી.

“ તે વખતે એવો મજબુત સંશય હતો કે આ કામ કોઈ આગ લગાડનારનું હતું કારણ કે:—

- (૧) રમખાણોના સંબંધમાં બીજે ઠેકાણે એવાં કામો થયા હતાં.
- (૨) તોઆ ટેકસિંહ આગળ ભુસું બાળવાનો એક ક્યારો હતો એવું કહેવામાં આવતું હતું.
- (૩) આગલે દિવસે ગુડ્ડ યાડમાંથી સામાન લઈ જવામાં આવ્યો હતો તે બીનાથી.

“ પોલીસની તપાસથી આ કામને કોઈ આગ લગાડનાર અથવા કોઈ પણ હુલ્લડ અથવા હુલ્લડખોરો સાથે સંબંધ હોય એમ જણાતું નથી.

લાયલપુરના રમખાણોમાં જેમને ગુ-હેગાર ઠરાવી જેલમાં રાખવામાં આવ્યા છે તેમને મેં સવાલો પુછ્યા હતા તેઓ જે જાણતા હતા તેની ખબર આપવાની ગુ-હેગાર ઈયાં પછી તેમને હવે કાંઈ હરકત નથી. બીજી કેટલીક બાબતો પર તેઓએ માહિતી આપી છે. પણ જુસાની બાબતમાં કાંઈ પણ માહિતી તેમની પાસે નથી.

“ કોઈ ગામવાસી અથવા ગામવાસીઓનું આ કામ હતું કે કેમ એ બીના પણ મેં તપાસી છે પણ કાંઈ પણ ખાતમી મળી શકી નહિ.

વિદ્વાન ડિરિટ્રિકટ માજીસ્ટ્રેટ કહે છે કે આજીબાજીની ચીમનીમાંથી નીકળતી ચીણુગારીઓથી ગયા એમિલથી કેટલીક આગો લાગી હતી. જુસાની આગનું આ કારણ હોય એ બનવાનોગ છે જે કે તે દૂર હોવાથી સંભવિત લાગતું નથી અને એવટમાં તે જણાવે છે કે:— પ્રદેશમાં ગેરકાયદેસર મંડળી તથા હુલ્લડને લીધે આ નુકશાન થયું હોય એમ જણાવવા સંશય શિવાય બીજી રીતે કહેવાને હું અશક્ત છું. વાસ્તે પોલીસ આકટ કલમ ૧૫ અ (૨) (ક) માં જણાવેલું બરણું આકારવાને હું અશક્ત છું આટલું હવે જુસું બાળવા સંબંધી થયું. મને આશા છે કે મારા માનવંત મિત્ર આ બનાવ સંબંધનો મત પણ સુધારશે.

હવે જાણીઆનવાલા બાગમાં ગોલીબાર કરવાથી જે સંખ્યાબ મરણો થયાં તેના વિષે હું બોલીશ. મેં તે દિવસે જણાવ્યું.”

૫૩૦ મરણો નીપજ્યાં હતાં અને ૧૯૨ માણસો ધાયલ થયલા જણાયા હતા. આ હકીકતનો સ્વીકાર નહિ કરવાને મીં. ચોમસને કાઉન્સિલને ચેતવણી આપી હતી. મરણોની સંખ્યાના સંબંધમાં તેણે જણાવ્યું કે તે નક્કી કરવ. સારૂ સરકારે એક ઢંઢેરો કાઢ્યો હતો. તેણે વધુ જણાવ્યું કે પંજાબની સરકારે પોતાથી બનતાં દરેક ઉપાયો, મરણોની સંખ્યા નક્કી કરવાને લીધા હતા. તેણે કહ્યું:—અમૃતસરમાં એક ઢંઢેરો કાઢીને, જેઓ મરણ પામ્યા હતા તેમના નામને લગતી માહિતી હોય એવા સઘળા માણસોને બોલાવવામાં આવ્યા હતા. સ્થાનિક અધિકારીઓને મૂચનાઓ મોકલવામાં આવી હતી કે માણસોને આગળ પડીને તેમની પાસે હોય તે માહિતી આપવાને ઉત્તેજન આપવું. તે દિશામાં દરેક બનતાં પગલાં લેવામાં આવ્યાં હતાં. તે તપાસનું પરિણામ એ આવ્યું કે એકંદરે મરણ ૨૯૧ થયાં હતાં અને બીજા કોઈ જે વધુ સંખ્યા જણાવે તેને વજન આપતાં વિચાર કરવો.

મીં. ચોમસન—‘સંશય’ એ શબ્દ મેં તો વાપર્યો હતો.

મીં. પંડિત માલવિયા—તેમણે “ધણી સંસયથી” એ શબ્દો વાપર્યાં હતા. ઠીક પણ ખરેખરી બાબતો શું છે ?

મારા હાથમાં મીં. પી. એન. તિવારી, સેવાસમિતિના આનરરી સેક્રેટરી એમણે પ્રસિધ્ધ કરેલા પત્ર છે. તે અમૃતસરમાં મદદ આપવાના કામમાં કામ કરે છે. તે જણાવે છે કે અત્યાર સુધી અમારી જાણમાં આવેલા મરણોની સંખ્યા ૫૩૦ છે. તેમાં ૬૦ જણ કે જેમના ચિન્હ જણાતાં નથી અને જેઓ જાણીતા નથી અને જેમનો કોઈ માલીક નથી અને જેમનો અગ્નિ સંસ્કાર કેટલાક દયાવાન મહત્ત્વેએ કરાવ્યો હતો તેમનો પણ સમાવેશ થાય છે.

સેવા સમિતિના પ્રતિનિધિઓ અમૃતસરમાં મદદ આપવાને ગયા હતા અને કોણ માર્યા ગયા હતા તથા કોણ ધાયલ થયા હતા તે શોધી કાઢવાને અમે તપાસ શરૂ કરી, જેથી કરીને કયા લોકોને મદદ આપવી તેનો નિર્ણય થઈ શકે. અને આ પ્રમાણે આસપાસ માણસો મોકલીને મરી ગયેલા તથા ધાયલ થયેલા શખસોની સંખ્યા અમે શોધી કાઢી. અમારા સેક્રેટરી લખે છે કે:—જનશિયાનવાલા બાગ ખાતે માર્યા ગયેલા તથા

ધાયલ થયલા માણસોની સંખ્યા નક્કી કરવાને અહીં આવ્યો તે દિવસથી મારે' અથાગ પ્રયત્નો કરવા પડ્યા છે. અમારા સ્વયંસેવકો અમૃતસર શહેરમાં ઘેરે ઘેર જઈને માર્યા ગયલાનાજ નહિ પણ ધાયલ થયલા માણસોના નામ પુછી આવતા. મેં પછી વોલન્ટીયરોને અમૃતસર, ગુરૂપુર, સિઆલકોટ તથા લાહોર જીલ્લાઓના દરેકે દરેક ગામમાં મોકલવાની તજવીજ કરી જેથી કરીને આશ્રિતોને તંગીમાં હોય તો અમે મદદ આપી શકીએ. અમે પંજોળના ઉર્દુ તથા ગુરૂમુખી પત્રોમાં જાહેર ખબર આપીને લોકોને માર્યા ગયલા તથા ધાયલ થયલા માણસોના નામો તથા પત્તા ઑફિસમાં લખી જણાવવાને વિનંતિ કરીએ છીએ.”

આ રીતે ૫૩૦ ની સંખ્યા મળી હતી. એ કાંઈ કાલ્પનિક સંખ્યા નહોતી. અમૃતસર ખાતે અધિકારીઓને જેટલી સંતીક્ષ્ણ સંખ્યા જણાવવામાં આવી હતી તેનાથી વધુ નહિ તો તેટલીજ ભંજાળથી એ સંખ્યા મેળવવામાં આવી હતી. અમૃતસર ખાતેના અધિકારીઓને ન્યાય આપતાં, મારે જણાવવું જોઈએ કે નીપજેલાં મરણોની સંખ્યા બાબતની તેમને છેલ્લેલી માહિતી મળી નથી એવું માઈ ધાર્મ છે. મને યાદ છે હાં સુધી તો તેમણે કહ્યું હતું કે હિન્દુસ્તાન સરકારને ખાતમી મોકલવામાં આવી તે તારીખ સુધી ૨૯૧ મરણોનું જણાવવામાં આવ્યું હતું અને હું ધારૂં છું કે સભા સમક્ષ રજુ કરેલા પત્રકમાં તે પ્રમાણે જણાવેલું હતું. ઓ. મી. થોમસને તેથી મેં જણાવેલી સંખ્યાને અતિ શંકાશીલ જણાવને કહેવાની જરૂર નહોતી. સંભાળથી તે સ્વીકારવી પણ જે સંખ્યાબંધ મરણો થયાં છે તે સત્તાવાળાઓ ૨૯૧ જણાવે છે એટલાજ સખબસર માત્ર માનવાની ના પાડવી જોઈએ નહિ. નીપજેલાં મરણોની સંખ્યામાં એક પણ વધારે ઉમેરવાની મને ઈચ્છા નથી અને એવી ઇચ્છા કરી શકું પણ નહિ. ખરેખરી સંખ્યા શોધી કાઢવી જોઈએ આપણે સત્ય શોધી કાઢવાને એકત્ર થઈએ અને સત્યનેજ વળગીને આપણે રહેવું જોઈએ. છેવટે, જલિયાનવાળા બાગના કુવામાંના મુર્દાના બનાવ વિષે હું બોલીશ. અહીંયા મી. થોમસન પોતાની મર્યાદા ઓળંગી ગયા હતા. મારા કથન સંબંધમાં તેમણે તે ખરું હોવા બાબત ઠાંકા બતાવી અને સભાએ અથવા દેશે મેં જણાવેલા આક્ષેપોની ક્ષવી રીતે તુલના કરવી તે માટે એક કસોટી તરીકે રજુ કરું.

વાસ્તે તેમના લલા માટે તથા સહાની માહિતી માટે આ કમનસીબ બનાવ સંબંધમાં કાંઈક લંબાણથી બોલવાની મને ફરજ પડે છે. મારા માનવંત મિત્રો પંડિત મોતિલાલ નેહરુ, સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ તથા હું પોતે બીજા કેટલાક ગૃહસ્થો સહિત, જે જગ્યાએ અમારા આટલા બધા બંધુઓની કતલ થઈ હતી તે જગ્યા જોવાને જલિઆનવાલા બાગ ગયા હતા. જ્યારે અમે ત્યાં ગયા ત્યારે અમે કુવામાં જોયું હતું, મારા એક મિત્રે તે કુવામાં કાંઈ મુઝાં જોયું જોયું. તેમાં એક પથર ફેંકવામાં આવ્યો. તે ફૂડું અને અમે તે જોયું અને એટલી બધી ડુગધ આવી કે અમે કુવા આગળથી અમે પાછા ફર્યા. જ્યારે અમે ઘેર પાછા ફર્યા ત્યારે મને તથા મારા એક મિત્રને એવો વિચાર આવ્યો કે તે જગ્યાની માત્ર આરોગ્ય દ્રષ્ટિથી એ બાબત અમૃતસરના ડેપુટી કમિશનરના ધ્યાન પર લાવવી. મ્યુનિસિપલ બોર્ડના પ્રમુખપરના મારા પત્રને રાજ્યદ્વારી રીતનો કાંઈજ અર્થ નહોતો. અને સરકારની વિરૂદ્ધ પણ કાંઈ પણ તેમાં કહેવાનું નહોતું. સરકારની બદનામી કરવાના હેતુથી સરકાર વિરૂદ્ધની બાબતો શોધી કાઢવાની અમે ઇચ્છા રાખતા હતા એમ ધારી લઈએ તો તે દુષ્ટ અનુમાન કહેવાય. કુવામાં એક મુઝું હોવાનું અમને જણાયું એટલે આસપાસ લોકો તરફની દયાભાવથી અમને એમ લાગ્યું કે એ તરફ સત્તાવાળાઓનું ધ્યાન ખેંચવું. વાસ્તે મેં મ્યુનિસિપલ બોર્ડને આ પ્રમાણે પત્ર લખ્યો—

“જલિઆન બાગમાં આવેલા મોટા કુવામાં હજુ એક કે વધારે મુઝાં કોહવાટની સ્થિતિમાં છે તે તરફ હું તમારું ધ્યાન ખેંચવા રમ્મ લઉં છું. ગઈ કાલે બીજા કેટલાક મિત્રો સહિત હું બાગમાં ગયો હતો. અને લાં પાણીમાં એક મુઝું તરવું અને અત્યંત વાસ મારતું અમે જોયું. કુવાની ધણી નજીકમાં માણસો રહે છે અને તે તોબડોબ સાફ કરાવીને રોગ બીજનો નાશ કરવામાં ન આવે તો આત્મઆત્મના લોકોની તંદુરસ્તીને ગંભીર નુકશાન થશે.”

એ પત્ર ૩૦ મી જુનનો હતો. તા. ૮ મી જુલાઈએ મ્યુનિસિપલ કમિટીના પ્રેસિડન્ટ તરફથી મને પ્રત્યુત્તર મળ્યો તે નીચે મુજબ હતો.

“તમારા તા. ૩૦ મી જુનના, જુલિમાનવાલા બાગના કુવામાં મુઝાં હોવાનું જણાવવાના પત્રના જવાબમાં જણાવવાનું જે કુવાને

તરનારાઓ પોલીસ તથા ૧૦ લાયક સાક્ષીઓની સમક્ષ બરાબર જોઈ વળ્યા હતા કાંઈ મુઝાં કે હાડપિંજર જોવામાં આવ્યાં નહોતાં. જે કાંઈ મળી આવ્યું હતું તે કપડાંના ટુકડા અને એક માટીનું વાસણ હતાં.

થોડો વખત થયાં એ કુવાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી અને તેથી તમે જણાવેલી દુર્ગંધ આવતી આવશે.”

મારે ધણું ફરવું પડે છે અને આ પત્રનો છેક ઓગસ્ટ સુધી હું જવાબ આપી શક્યો નહિ અને ત્યારે મેં તથા મારા મિત્ર પંડિત મોતીલાલ અમૃતસરના ડેપ્યુટી કમિશનર પર એક પત્ર લખ્યો. તેના પત્રમાં પંડિત મોતિલાલ જણાવે છે કે:—

“તેના તાબેદારોએ કરેલા રીપોર્ટમાં” એ બનાવનો તફાવત ખોટો હોવાનું આપેલો છે એમ કહેતાં હું જરા પણ અચકાતો નથી.

ઓ. પંડિત મદનમોહન માલવિયાએ તથા મેં પોતે બીજા દોષ રહિત પ્રમાણિકતાવાળા બીજા શ્રેષ્ઠસ્થોની સાથે સ્પષ્ટપણે અને બૂલી ન શકાય તેવી રીતે કુવામાં અમારી પોતાની આંખો વડે એક માણસનું મુઝું જોયું છે અને પોલીસના ગમે તેવા રીપોર્ટથી એ હકીકત ફરી શકે એમ નથી. તા. ૧૩ મી એપ્રિલની કમલાગ્ય બપોરે જલિયાનવાળા બાગમાં કાંઈ પણ જાન ગયા નહોતા એમ પણ પુરવાર કરવાને તેઓ કોશિશ કરે.

નેશનલ બેન્કની લુટને બદલે આવું સડેલું મુઝું કયા જાદુથી મૂકવામાં આવ્યું તેની તપાસ કરવી એ કાંઈ મારું કામ નથી. અને આ કાગળની હું તમને તરફી આપું છું તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે, અમૃતસરના પોલીસમાં લાંચ રૂવત બાબતની માહિતી માટે મને લખીને લેકિાને વશ્વાસમાં લેવાની તમે ઇચ્છા ધરાવી છે જેની હિન્દમાં સઘળા જાહેર માણસો ઉંચી કિંમત આકે છે. આ બનાવ ઉપરથી જણાશે કે, લેકિા તરફથી ખરી હકીકતોને સત્તાવાળાઓના ધ્યાન પર લાવવાના પ્રમાણિક પ્રયત્નો નીચી પાયરીનાનોકરો શું ઉપયોગ કરે છે. અને ઓનરેબલ પંડિત માલવિયાના જેવા દરજ્જા તથા મોક્ષાવાળા શખસોએ જણાવેલી ખરી હકીકતોને કચનોની પસંદગીમાં પોતાના

તાબેદારોની ચુંટી કાઢેલી હકીકતો સ્વીકારવાને સત્તાવાળા કેટલા તત્પર હોય છે તે આ બનાવ ઉપરથી સિદ્ધ થશે અધિકારી તથા બિન અધિકારી વચ્ચે સરકાર માટે જે મોટી મોટી વાત વારંવાર કરવામાં આવે છે તેના વિષે પણ એ એક શોકજનક ટીકા છે.

મેં આ પત્રની સાથે એક ટુંક પત્ર લખ્યો હતો:—

“પંડિત મોતિલાલ નેહરુએ તેમણે તથા મેં બીજા મિત્રોની સાથે જાલિયાનવાસા બાગના કુવામાં શું જોયું તે હમણા કહ્યું છે. અને પોલીસ તથા બીજા દસ લાયક સાક્ષીઓની સમક્ષ કુવાને બરાબર રીતે તરનારાઓએ થોડા દિવસ પછી જોયો હતો એ બીના તદ્દન બિન ઉપયોગી છે. અમે જ્યારે ૨૯ મી જુનને રાજ કુવા આગળ ગયા ત્યારે ઓછામાં ઓછું એક મુઝકું તેમાં હતું તે વિષે કોઈ પણ ભતતો સંદેહ ઉદભવી શકે તેમ નથી. અને કુવા ગમે એટલો ઉપયોગ વિનાનો રહ્યો હોય તે પણ અમે નજરે નજર જે જોયું છે તેના ખુલાસો નથી. મારે ઉમેરું જોઈએ કે એક સડી જતાં મુઝકાંમાંથી નીકળતી દુર્ગંધ તથા વપરાશ વગર પડી રહેલા કુવાની વાસને પારખવા જેટલી અમારી ધારણદ્રિય પુરતી રીતે ખીલેલી છે.”

અમૃતસરના ડેપુટી કમિશનરે એ પત્રના જવાબમાં હેઝ મુજબ લખ્યું હતું:—

તમારા ૨૦ મી એગસ્ટના પત્ર માટે હું તમારો ઉપકાર માનું છું. એ બાબતની ગમે તે ખરી હકીકત હોય છતાં, જે તમે અમૃતસરની કોઈ મુલાકાત વખતે મને મળવા જેટલો વખત કાઢી શકશો તે હું ધારૂ છું કે હું તમારી ખાતરી કરી આપીશ કે તમે ખરા હતા એમ ધારવા માટે તેને જેટલા સારા કારણો હતાં તેટલાંજ સારાં કારણો તમે કુવામાં જે જોયું તેમાં તમે જૂલતા હતા તે વિષે હતાં.”

આ પત્ર એક ગ્રહસ્થ તરફથી બીજા ગ્રહસ્થ ઉપર હતો. હવે હું ધારૂ છું કે હકીકતો પુરતી રીતે સ્પષ્ટ છે અને તે વિષે બોલવાની હું જરૂર જાણતો નથી. કરવામાં આવેલા રીપોર્ટ સાથે ૧૦ લાયક સાક્ષીઓ પોલીસ બોલાવી લાગે તે પહેલાં અમે જોયેલું મુઝકું કુવામાંથી બહાર કાઢવામાં

આવ્યું હોય એ અસંભવિત છે એમ કોઈ પણ કહી શકશે ખરું? હું તેનો ન્યાય દરેક વ્યાજ્ઞી માણસને પોતાને માટે કરી લેવાને સોંપું છું.

હવે હું મીંચોમસન ઉપર વધુ વખત ગુમાવીશ નહિ. હું માત્ર આટલું જ કહીશ તે આ સભાનો એક નવિન સભ્ય છે. હું આ સભાનો જુનો અને કદાચ સૌથી જુનો સભ્ય છું. આ સભાની પ્રથા એવી હતી, જુની પ્રથા એવી છે કે આપણી સભામાં દાખલ થતા દરેક સભ્ય તરફ એક ગૃહસ્થ તરીકેનું વર્તન ચલાવવું. આ પ્રથાથી વિરુદ્ધ ચાલવાની મીંચોમસન મને ફરજ પાડશે નહિ એવી આશા છે. મને આશા છે કે મેં ખરી હકીકતો કહી છે એટલે હવે ગૃહસ્થ તરીકે તે વર્તશે અને સભાના મોઢાને અપમાનકારક ટીકાઓ પાછી ખેંચી લેશે.

હવે હું જલિયાનવાળા બાગના બનાવોના સંબંધમાં જનરલ સર હેવલોક હડસને કરેલી ટીકાઓના સંબંધમાં બોલીશ. આ બનાવોના ઉલ્લેખ કરવો મને દુઃખકર લાગે છે. ઇતિહાસના વાંચનમાં આ બનાવો કરતાં વધારે દુઃખજનક મને બીજું કંઈ જણાયું નથી. જનરલે ખુલાસો આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેણે હકીકતોની તકરાર કરી નથી તેણે તેને પુરી પાડવામાં આવેલી માહિતી પ્રમાણે ખુલાસો આપવાનો યત્ન કર્યો છે. જનરલ સાહેબ પર કોઈ પણ અંગત ગેર હકિકતનો આરોપ મુકતો નથી. તે આબરુદાર સોદગર છે. તે માત્ર તેમને પુરી પાડેલી હકીકતો ઉપરથી બોલ્યા છે. પણ મેં કરેલા આક્ષેપો જોતાં તથા આ કૌશલસિક બનાવ બન્યો ત્યારે ખુદ જલિયાનવાળા બાગમાં હતા તે શખસોએ ઘણી બાબતમાં કરેલા આક્ષેપો જોતાં, મારે દીલ્હીરી સાથે કહેવું પડે છે કે જનરલને પુરી પાડેલી હકીકતો ખોટી છે. પછી જનરલ સાહેબે જે લશ્કરી અમલદારને બિન લશ્કરી સત્તાવાળાઓ સાથે મળી કામ લેવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું તેના મનની શું સ્થિતિ હોય તેનું વર્ણન આપ્યું. તેણે જણાવ્યું, “જ્યારે લશ્કરી અમલદાર તે જગ્યાએ પહોંચ્યો ત્યારે જનમાલના રક્ષણના હેતુથી તેની પ્રથમ સંભાળ તેના લશ્કરની વ્યવસ્થા કરવાની હતી. તેની બીજી સંભાળ હુલ્લડના કોઈ પણ પ્રયત્નને દાબી દેવામાં જનરલસ્તી કરવી પડે તો તેનું શું પરિણામ આવશે તેની લોકોને ચેતવણી આપવી. આ પગલાંઓ ખરું જોતાં અમૃતસરના કમાન્ડિંગ ઓફિસરે લીધાં હતાં. ૧૧ મી તથા ૧૨ મી

તારીખે તેણે તેના લશ્કરોની ફરી વ્યવસ્થા કરી હતી અને ૧૨ મી તારીખે એક ટુકડીને શહેરની અંદર આસપાસ ફેરવી લઇ ગયો જેથી લશ્કરના દેખાવની લોકોના મન ઉપર અસર થાય. પછી જનરલે કહ્યું કે ૧૨ મી તારીખે સાંજે તથા ૧૩ મી તારીખે સવારે એક ઢંઢેરા ઠાઠવામાં આવ્યા. કમાન્ડિંગ ઓફિસર એક લશ્કર શહેરના મુખ્ય રસ્તાઓમાંથી લઇ ગયો અને દાંડી પીટાવીને જણાવ્યું કે જરૂર પડશે તો બળતો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. ઢંઢેરા સાબળવાને લોકોને એકઠા થવા દેવામાં આવ્યા હતા. ત્યાર બાદ તેણે જણાવ્યું કે લશ્કર હવે શહેરમાં હતું. કમાન્ડિંગ ઓફિસરને ખબર મળી કે તેના ઢંઢેરા છતાં હુલ્લડખોરોની એક સભા બપોરે સાડા ચાર વાગે જલિયાનવાલા બાગમાં મળનારી હતી. એક સભા ખરેખર ભરવામાં આવી હતી પણ શું ત્યાં એકઠા થયલા માણસો હુલ્લડખોરો હતા? એમ કહેવું એ સત્યનું ઉત્સાધન છે. હું એમ નથી કહેતો કે તે જનરલે કહ્યું છે, તે તો તેને કહેવામાં આવ્યું છે તે પાછું કહી જણાવે છે. પણ મારા માનવર! હું જણાઉં છું કે જે માણસો ત્યાં ભેગા થયા હતા—શસ્ત્ર રહિત, નિરપરાધી કુંભળી વચના છોકરાંઓ તથા ૫૬ માણસો તથા ખીજાઓ—તેમને હુલ્લડખોરો કહેવા એ ખુલ્લું છે. તેઓ હુલ્લડખોરો હોવાનું માની શકાય તેવું કાંઈજ તેમણે કયું હતું નહિ. પણ હું આગળ ચાલીશ કમાન્ડિંગ ઓફિસરને લગભગ બપોરે ખબર મળી કે સાડા ચાર વાગે જામ મળવાની હતી. તેણે પછી શું કયું? જનરલ હડસન કહે છે:—આ જગ્યા અઝાઉ સભાઓ માટે વાપરવામાં આવી હતી અને યુગવગ કરનારાઓના નેતાઓએ તા. ૨૬ મી તથા ૩૦ મી માર્ચ તથા ૨ જી એપ્રિલને રોજ મોટી સભાઓ સમક્ષ ભાષણ કયું હતું અને હડતાળ દરમિયાન ટુકડી-તારીખે જળરદસ્ત સભા એકઠી મળી હતી અને સરકારને તિરસ્કારમાં લાવવાના ઇરાદાવાળા બાપ્તિસ્ટ સંલગ્નાવવામાં આવ્યા હતા. તેથી કમાન્ડિંગ ઓફિસરને સ્પષ્ટ લાગ્યું કે તેના ટુકડોને જાણી જોઇને અનાદર કરવામાં આવશે. કમાન્ડિંગ ઓફિસરને આની મૂર્ખતા ભરેલી વસ્તુ કેમ સ્પષ્ટ જણાઈ વાડે? એ જગ્યાએ ચોક્કસ સભાઓ ઇરાદા હતી. કાંઈ બીજો પ્રસંગે ચોક્કસ ભાષણો કરવામાં આવ્યા ત્યાં અને કાંઈ પણ જૂથમ અથવા અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કર્યા વિના

સમગ્ર કામ શાંતપણે કરવામાં આવ્યું હતું તેટલા સમયસર કમાન્ડિંગ ઓફિસરે શું એમ અનુમાન કરવું જોઈતું નહોતું કે જે લોકોની સભા મળવાની હતી તે અગાઉની સભાઓની માફક શાંતિથી વિખેરાઈ જશે? તેના હુકમોનો જાણીજોઈને અનાદર થશે એ મતને પ્રતિપાદન કરવાને શું હતું? જો તે એવા અનુમાન પર આવ્યો છતાં પણ, લોકોને શું એવી ચેતવણી આપવાની તેની દરજ નહોતી કે, જો તેઓ વિખેરાઈ જશે નહિ તો તેમના પર ગોળીબાર કરવામાં આવશે? એવી કાંઈ પણ ચેતવણી આપવામાં આવી નહોતી. હું નમ્રતાપૂર્વક જણાવું છું કે આ એક કર્તવ્યનું મહાન, સૈથી વિશેષ પાપયુક્ત વર્જન હતું. અને જે બન્યું તેના વિષે જનરલ શું કહે છે? અમૃતસરના કમાન્ડિંગ ઓફિસરને ૧૩ મી એપ્રિલની લગભગ બપોરે, સીધો જો તેની સત્તાનો અનાદર કરીને યોજેલી સભા ભરવામાં આવે તો તેણે શું કરવું તેના નિર્ણય કરવો પડ્યો હતો. હું જણાવું છું કે જ્યારે તેણે સભા વિષે સાંભળ્યું ત્યારે તેની પ્રથમ દરજ એ હતી કે ઢાંડી પીટાવીને લોકોને ખબર કરવી હતી કે સદરજ સભા અટકાવવામાં આવી હતી અને જો તેઓ તેના હુકમોનો અનાદર કરીને ભેગા થશે તો તેમને જખ્મરદસ્તીથી વિખેરી નાંખવામાં આવશે. એવું કહેવામાં આવે છે કે અમૃતસરના થોડા ભાગમાં ઢઢેરો કાઢવામાં આવ્યો હતો. લોકો કહે છે, લાં રહે-નારાઓએ મને કહ્યું હતું, કે ઢઢેરો શહેરના સઘળા ભાગમાં પીટવામાં આવ્યો નહોતો પણ તે ચોક્કસ ભાગોમાંજ પીટવામાં આવ્યો હતો અને ખીજા ભાગના લોકોએ તે મુદ્દસ સાંભળ્યો નહોતો અથવા તેઓ પોતાના જાનનું જોખમ વહોરતે નહિ.

જનરલે જે ખીજા ખીના રજી કરી છે તે પણ એટલીજ અસંતોષ-કારક છે. તેણે કહ્યું કે “અમૃતસરના કમાન્ડિંગ ઓફિસરને, જો તેની સત્તાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે તો તેણે શું કરવું તેના ૧૩ મી એપ્રિલની બપોરે નિર્ણય કરવો પડ્યો હતો. તેના અમલ માટે યોગ્ય બ્યવસ્થા કર્યા પછી તેને લાગ્યું કે તેની પાસે માત્ર સાઈ લશ્કર નાનુંજ હતું. પરિસ્થિતિની ગંભીરતા પીછાનતાં, આ નાની દુકડીનો કમાન્ડિંગ ઓફિસર (૫૦ રાઇફલો તથા માત્ર કુર્કી સાથેના ૪૦ માણસો તથા જે લોખંડી ગાડીઓ) આ લશ્કરને લઈને સીધો જલીયાનવાળા બાગ તરફ કુચ કરી

ગયો અને રસ્તા સાંકડા હોવાને લીધે લોખંડની માડીઓ રહેવા દીધી
 બાગમાં પહેંચતાં વિરામ મંડળી જોઇ. કેટલાક હજારો માણસો હતા અને
 તેમની આગળ હિંચા પ્લેટફોર્મ ઉપરથી એક માણસ ભાષણ આપતો હતો.
 આ પં રાષ્ટ્રલો અને ૪૦ કુર્કીથી સજ્જ થયલા માણસોનું લશ્કર
 જનરલ આપણને માનવાને કહે છે તેવું નજીવું લશ્કર હવું વાર?
 થોડા હજાર તદ્દન શસ્ત્ર સજ્જત માણસોની સામે યવાને શું આ મુદ્દ
 સામગ્રી સહિતનું લશ્કર પુરતું નહોતું? એક હિંચા હોદ્દાદાર અમલ-
 દારના પ્રમાણથી મને કહેવામાં આવ્યું છે કે તેમાં ૧૭૦૦ સર્વિસ છુપેદ
 વાપરવામાં આવી હતી જ્યારે કેટલાકે ૨૮૦૦ વાપરવામાં આવ્યાનું
 જણાવે છે. જેમ એક લશ્કર ખીજા લશ્કરની સામે યાય છે તેમ શું
 આ થોડા હજાર માણસો સામા યથા હતા ખરા? શું કોઈ પણ રીતે
 તે પ્રતિપાદન થઇ શકે ખરું? હું નમ્રતાપૂર્વક તેનો છન્કાર કરું છું.
 જનરલે આગળ જણાવ્યું કે જેખમ ખ્યાનમાં લેતાં આ ગેરકાયદેસર
 મંડળીને વિખેરી નાખવાની ઓફિસરની રૂપરૂ રીતની દરજ્જ હતી. ઠીક,
 હું કશુંક કરું છું કે તેમ હવું. ભારે તો, લોકોને એવું જાહેર કરવું હતું
 કે જો તેઓ વિખેરાઇ જશે નહિ તો તેમના ઉપર ગોળીબાર કરવામાં
 આવશે અને આથી તેમનું કર્તવ્ય બળવી શકાત. તે દિવસે રાયદ
 એકદના સંબંધમાં મેં ઉલ્લેખ કર્યો હતો. હું ધારું છું કે તે જ્યોર્જ
 ૧ લાના રાજ્યમાં પસાર થયો હતો. તે કાયદામાં એવું ઠરાવેલું છે કે
 હુલ્લડખોરાની મંડળીને વિખેરાઇ જવાનો દંડેરો વાંચી સંભળાવ્યા પછી,
 તે મંડળી ઉપર ગોળીબાર કરવામાં આવે તે પહેલાં દંડેરો વાંચ્યાના
 વખતથી એક કલાક પસાર થવો જોઇએ. આ દમારીસ કરાવ હતો. જો
 તમને એમ લાગે કે એક કલાક પણ ચોક્કસ જોઇએ નહિ તો નહિ થોમો.
 પણ લોકોએ દંડેરો સાંભળ્યો છે અને પરિસ્થિતિ શું છે તે તેઓ સમજ્યા
 છે તેની ખચ્ચિતપણે તમારે ખાતરી કરવી જોઇએ. અને તેમને વિખે-
 રાઇ જવાને કહેવામાં આવ્યા પછી તેઓ જ્યાં હતા ત્યાં ઉભા રહે તોજ
 અને તેમ કરે તો તેમને કેટલું જોખમ હતું તે બતાવ્યા પછીજ,
 ગોળીબાર કરવાનો હતો. માત્ર ત્યારેજ તમે તેમના પર ગોળીબાર કરી
 શકો પણ છતાં પણ તેમને મારી નાખવામાં આવે તેવી રીતે તો નહિજ,
 પણ તેઓ કેવા જોખમમાં છે તેવું તેમને જ્ઞાન કરાવવા તથા તે જ્ઞાન

એથી તેમને હાંકી કાઢવા પુરતોજ બાર કરવો જોઈએ. આ બાબતમાં કેવી રીતે કરવામાં આવ્યું હતું વાર ? જનરલે જણાવ્યું કે “તેના નાના લશ્કરને જે જોખમ રહ્યું હતું તે જોતાં, અને ૧૦ મી એપ્રિલે વ્યવસ્થા સ્થાપવા સારૂ લીધેલાં પગલાં અપુરતાં હતાં તે જોતાં તેણે ગોળીબારનો હુકમ આપ્યો. લોકો વિખેરાઈ ગયા અને લશ્કર ચાલ્યું ગયું.”

આ વાંક્યોમાં કેટલું બધું દુઃખ છુપાયેલું છે ! લોકોના પર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો. તેઓ પોતાનો જીવ બચાવવા સારૂ જલિયાનવાળા બાગને ખુણે ખુણે દોડવા લાગ્યા. અને તેઓ નાસતા હતા ત્યારે પણ તેમના પર ગોળીઓ છોડવામાં આવી હતી. હું તે જગ્યાએ ગયો છું અને લોકોએ કહ્યું કે એક પછી એક એમ મુઠ્ઠાઓનો ઢગ થઈ રહ્યો હતો. બચવાને સારૂ લોકો ભિંત ઉપર ચઢી જતા હતા. મને કહેવામાં આવ્યું છે કે જલિયાનવાળા બાગમાં એક કરતાં વધુ જગ્યાએ મુઠ્ઠાની ભીંત કરવામાં આવી હતી. મેં પાંચ ફુટ જેટલી સાંકડી ગલી જોઈ છે તેમાંથી લોકો જીવ બચાવવા દોડી જતા હતા અને ત્યાં તેમના પર ગોળીઓ છોડવામાં આવી હતી. ત્યાં એક ખાડો હતો તે લોહીથી ભરેલો હતો. સભા વિખેરી નાંખવાને જીવ બચાવવા દોડી જતા હતા ત્યારે ગોળીબાર ચાલુ રાખવો શું જરૂરનો હતો ? લશ્કરી સત્તાવાળાઓને તેની બરાબર ખબર હતી અને ધણું ખરું જનરલ હાસન પણ તે જાણતો હતો. સંખ્યાબંધ માણસો ગોળીથી બચવા સારૂ ચત્તાપાટ સુધી ગયા હતા. એ માણસોમાંના એક જણે મને કહ્યું કે ચત્તાપાટ સુધી પડેલો હતો ત્યારે એ ગોળીઓ તેના ઉપરથી ચાલી ગઈ હતી અને ત્રીજી તેને પગમાં વાગી હતી અને છાંદગી પર્વત તેને લગડો કરી નાંખ્યો હતો. જ્યારે જનરલ હાસન સરકાર તરફથી બોલ્યા ત્યારે શું આ હકીકતો ખુલ્લી કરવી જોઈતી નહોતી અને કાંઈ ખુલાસો આપવો જોઈતો નહોતો ? જલિયાનવાળા બાગમાં સભા વિખેરી નાંખવાના નામે સૌથી અન્યાયી કતલ ચલાવવામાં આવી હતી. જનરલ હાસન આ સભાને યુક્તિસરનો બગવો કહેતા હતા. એ વિષે શું કહેવું તે મને સમજતું નથી. રાજ સામે બગવો ઉઠાવવાનો જે મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો તેવાઓ વિષે આવા કાંઈ પણ ચર્ચો સાંભળના દોષગીરી થાય છે. મેં કહિનિસનને જણાવ્યું છે કે ત્યાં એક માણસ

૭ મહિનાના છોકરાં સહિત હતો. ત્યાં કેટલાએક ૧૨ થી ૧૮ વર્ષ ॥
 છોકરાઓ હતા. કેટલાક જુવાન માણસોને ધબ્બ ચપેલી મેં જોઈ છે.
 મેં તેમની સાથે વાત કરી છે. દુલ્લહના હેતુથી તેઓ સભામાં ગયા
 હતા નહિ. જો તેમને એવો કાંઈ પણ ધરાયે હોત તો તેઓ શસ્ત્રો
 લઈને કાંઈ નહિ તો લાડીઓ લઈને ગયા હોત. તેઓ તદ્દન શસ્ત્ર
 વગર નિર્દોષ અને નિરાધાર હતા અને તેમના ઉપર ગોળાંબાર કરવામાં
 આવ્યો હતો. એ આખા વિષયને કાંઈ પણ લક્ષણ આપવાનો હું
 પ્રયત્ન કરીશ નહિ. મારી લાગણી એટલી બધી હિંદી છે કે જેથી હું
 તેમ કરવા અશક્ત છું.

હવે લોકોને હાથપર તથા ઘુંટણીએ ચલાવવામાં આવ્યા હતા તે
 અનાવ વિષે બોલીશ જ્યારે આ કામ કરવાનું કેટલાક માણસોએ ઐતિહાસિક
 પછે માથે લીધું હતું એમ કહેવામાં આવ્યું ત્યારે કાઉન્સિલના કેટલાક
 ભાગમાં કાંઈ હસાહસ ચાલી હતી તે જોઈ મને આશ્ચર્ય થયો હતો.
 કાઉન્સિલનો કાંઈ પણ સલાહ આ ઓરડામાં તેમ કરવાને ઐતિહાસિક પછે
 પસંદ કરશે કે કેમ તે મારી જાણવાની ઇચ્છા છે. હું એ વિષે કાંઈ પણ
 વધુ બોલીશ નહિ.

પણ અમૃતસરની ખાખત હું પુરી કરું તે પહેલાં વીજળીના દીવા
 તથા પાણી બંધ કરવાના સંબંધમાં બે શબ્દ બોલીશ. એક ખુલાસા
 તરીકે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે લોકો વોટર પંપના રેશનપર
 હુમલો કરવાના હતા એવો ભય હતો અને તે હું બાળખી ખુલાસા
 તરીકે સ્વીકારી શકતો નથી. પણ કાંઈ પણ હુમલો ખરેખર કરવામાં
 આવ્યો હતો એવું કાંઈ કહેવામાં આવ્યું નહોતું. એવું કહેવામાં
 આવ્યું હતું કે પાણીમાં ઝેર ભેળવામાં આવ્યું હતું એવી શંકેરમાં
 અફવા ચાલી હતી. અને તેથી પાણી બંધ કરવું ઝડપથી બરેલું ધાર-
 વામાં આવ્યું હતું. પણ પાણી સિવિલ રેશનમાં બંધ કરવામાં આવ્યું
 નહોતું. અને જો એવી અફવા ચલાવવામાં આવી હતી, તો શું તેને
 પેતાલી સેલ, બંધ પરી જ્યાં રહી જોડાતી નહોતી? શંકેરના લોકો જો
 એવું કાંઈ સાંભળે તો તેને વજન નહિ આપવાનું તેમનાથી શું ન બની
 શકત? અફવાને દાખી દઈને લોકોને તરસ છીપાવવા પાણી આપીને
 સુખી રહેવું એ શું સાથી સરસ રસતો નહોતો? હું કહું છું કે લોકોને

ધયતા કૂર અન્યાયનો આ સૌથી નિર્બળ ખુલાસો છે. પછી વીજળીના દીવા સંબંધી શું ? શું તેમાં પણ કાંઈ ઝેર ભેળવામાં આવ્યું હતું ? તે શા માટે બંધ કરવામાં આવ્યા હતા ? મેં કાઉન્સિલમાં અગાઉ કદી આવી નિર્ણય દલીલ સાંભળી નથી.

હવે ગુજરાનવાળાના બનાવો સંબંધી બોલીશ. જનરલ હાસન સામે મને કાંઈ પણ અંગત ફરિયાદ નથી એ તો મેં સ્પષ્ટ કયું છે એમ માફ ધારવું છે. હું માની લઉં છું કે હેવાલ પુરો પાડવાને જોખમદાર માણસોએ તેમના હાથમાં જે હેવાલ રજુ કર્યો છે તેજ તેમણે આગળ ધર્યો છે. પણ મારે જણાવવું જોઈએ કે ગુજરાનવાળામાં વિમાનોનો ઉપયોગ કરવાનું કાંઈજ કારણ નહોતું. તે વખતે સિવિલ અને મિલિટરી ગેઝેટમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે લોકોનાં ટોળાં હદી જતાં હતા. એટલે કે જ્યારે લાહોરથી વિમાનો આવ્યા ત્યારે વિખેરાઈ જતા હતા. હવે જે લોકો વિમાનો આવ્યા તે પહેલાં વિખેરાઈ જતા હતા ત્યારે તેનો ઉપયોગ કરવાની શું જરૂર હતી ? જોખમ ગોળા અને યાંત્રિક તોપો વડે આટલી બધી ખુવારી કરવાની શું જરૂર હતી ? રેલ્વે ગુડસ શેડ જેને આગ લગાડવામાં આવી હતી ત્યાંથી ઠેકાણે ઠેકાણે એક માઇલ, દોઢ માઇલ જોખમ ગોળા શું કામ ફેંકવામાં આવ્યા હતા ? ગોઝાંક, બાગલાવાનપુર અને ધુલાના ગામોમાં વિમાનોમાંથી જોખમ ફેંકવાની શું જરૂર હતી ? જનરલ હાસને ગુજરાનવાળાનું જે ચિત્ર આપ્યું છે તે ઉપરથી તો ત્યાં લગાઈ હોય એવું જણાય. વિમાનોમાંથી વાકવાની મુશ્કેલીઓ જણાવીને તે કાંઈક ખુલાસા તરીકે રજુ કરવામાં આવી હતી. શું ગુજરાનવાળામાં વિમાનોની વિરૂદ્ધના કાંઈ યંત્રા હતા કે જેથી તેમને બહુ ઉંચે ઉડવું પડતું અને નિશાન ચુકવી પડતી ? મને લોકો તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે કે લગભગ ૧૦૦ પુટની ઊંચાઈએથી જોખમ ફેંકવામાં આવ્યા હતા. ૫૦, ૬૦ કે ૧૦૦ માઇલની ઊંચાઈએથી જોખમ નાંખવામાં આવે તો તે જે જગ્યાએ તાકેલી ચીજ હોય તેનાથી એક માઇલ અડધો માઇલ શું છોટે પડે ? આ ધરજક ગામ કે જેની મેં મુલાકાત લીધી હતી તે લોકો એકઠા થયા તે જગ્યાએથી લગભગ માઇલ કે અડધો માઇલ દૂર હશે. મને કહેવામાં આવ્યું કે જે ખેતરમાં જોખમ ફેંકવામાં આવ્યા હતા ત્યાં કેટલાક નાના છોકરાઓ રમતા હતા.

માત્ર સારા નસીબથીજ તેઓને કાંઈ ધન થઈ નહોતી. ગુજરાનવાળામાં ખાલસા બોરડિંગ હાઉસ મેં જોયું છે. તે તળ શહેરથી આસરે એક માઈલ દૂર છે. એ સંસ્થામાં જે જગ્યાએ બોમ્બ પડ્યો હતો તે મેં જોયો છે. બોરડિંગ હાઉસના ૧૬૦ વિદ્યાર્થીઓ તેજ વખતે વિમાન જોવાને બહાર ગયા હતા એટલું સારું ભાગ્ય હતું નહિ તો કેટલાકોના મરણ નીપજ્યાં હોત. તે બોમ્બોથી ભીંતોને ચઢ્યું તુકસાન મેં જોયું છે. ધુલામાં એક સ્ત્રી તથા છોકરું માર્યા ગયાં હતાં. ગુજરાનવાળામાં વ્યવસ્થા જળવવા અથવા સ્થાપવા માટે, હું પ્રશ્ન કરું છું કે શું આ સર્વ જરૂર હતું? હું નમ્રતાપૂર્વક ઇન્કાર કરું છું. જનરલ હાસને સિપાઇના સંબંધમાં જે કડ્ડુરસિક રીતે દલીલ રજુ કરી હતી તેના વિષે હું હવે પછી બોલીશ. જનરલ હાસને છે તેના કરતાં, એક લશ્કરી સિપાઇની છાંદગી માટે મને કાંઈ ઓછું માન નથી પણ વસ્તુ સ્થિતિને ખરા પ્રમાણમાં નિહાળવી જોઈએ. લશ્કરી સિપાઇઓ તથા શહેરના લોકોની વ્યવસ્થાના વખતે શું ફરજો તથા જવાબદારીઓ છે તે આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોવાની છે.

હવે હું ઓન. લૉ મેમ્બરના બાપજીના સંબંધમાં બોલીશ. તેમણે ખરડાની વિરૂદ્ધતાને ઉપહાસપાત્ર કરી નાંખી હતી તેણે ઓ. રામ સર રામપાલસિંહની પણ હાંસિ કરી હતી અને જણાવ્યું હતું કે તે દિવસે કાઉન્સિલમાં આપણું બાપજી તેમણે લખેલું નહોતું પણ કોઈ બીજા પાસે લખાવેલું હતું. આ કથન અસત્ય હતું અને તે રામ સર રામ-પાલસિંહનું નિષ્કારણ અપમાન હતું. રામ સર રામપાલસિંહ પોતાના બાપજો લખવા સમર્થ છે અને પોતાના બાપજો જાતેજ લખે છે તે હું જાણું છું અને એ તોહમતનો જવાબ આપવા સારું અહીં આવી પહોંચ્યા મેં તેમને તાર કર્યો. પણ તે નામદારને તાર જરા મોડો પહોંચ્યો અને તેથી મને તેમણે તારથી જણાવ્યું છે કે “તાર મોડો મળ્યો. વખતસર આવી પહોંચાશે નહિ. લાઉન્ડસને આરોપ એરબ્યાનખી અને અરધાર મરતો છે. બાપજી મેં લખેલું છે, વિચારો મારા પોતાનાજ છે, સરકાર ખોટી છે.”

હવે, મારા માન્યવર, જે બીજા શખસ ઉપર દુમતો કરવામાં આવ્યો હતો તે મી. સિંહા હતા. જે તેણે ઓ. લૉ મેમ્બરની પસંદગી

મુજબનું ભાષણ કયું હોત તો, મીસિસ બેઝન્ટ, મી. હોનિમન, મી. શાર્ટી તથા મી. ગાંધીના વચનો જેમ ટાંકવામાં આવ્યા છે તેમ તેના વચનો પણ ટાંકાવવાનું તેને માન મળત. પણ કમનસીબે તેણે એવા અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા જે ઓ. લૉ મેમ્બરને સ્વીકાર્ય નહોતા. અને મી. સિંહાપર પણ અન્યાયભરેલી ટીકાઓ કરવામાં આવી.

મારા મિત્ર મી. ચંદાનું પણ એજ પ્રમાણે થયું. હું મારા પોતા વિષે બેલીશ નહિ કારણ કે સરકાર તરફના કેટલાક સભાસદોની ટીકાઓ તરફ હું શાંતપણે અને વિચારપૂર્વક જોઉં છું. ખરેખર કહેવું એ એક ઘણી દુઃખદાયક ફરજ છે અને કેટલેક પ્રસંગોએ ખરેખર સાંભળવું એ તેથી પણ વધારે દુઃખદાયક થઈ પડે છે. પણ હું મારા દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રમાણે સત્યને આગળ ધરવાની કોશિશ કરું છું. હું તેમ કરવામાં કેટલીક વખત હું ભૂલ કરું છું. કદાચ હું ખીજાઓ કરતાં વધારે ભૂલ કરું છું. જે તેમ હોય તો, હું તે માટે દિલ્ગીર છું પણ જે મને ખરું લાગે છે તે હું અંતઃકરણપૂર્વક રજુ કરું છું અને સરકાર પક્ષની ગેરવ્યાજખી ટીકાઓ તથા તેમની નીપુણી છતાં હું તેમ કરવું ચાહું ફેરાખીશ. વિદ્વાન લૉ મેમ્બરે દૂરની જગ્યાએથી આવનારાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. “એક જણ આઉધના કિલ્લા અથવા મહેલમાંથી” આવેલ છે એમ તેણે જણાવ્યું હતું તેણે વાપરેલા ચોક્કસ શબ્દો મને યાદ નથી.

ઓ. મી. સિંહા—આઉધના કિલ્લામાંથી.

ઓ. પંડિત માલવિયા—હા, ખરેખર, એક આઉધના કિલ્લામાંથી, ખીજે આસામમાંથી, ત્રીજે બિહારમાંથી અને ચોથો અલ્હાબાદમાંથી આવેલો હતો. અને તેણે જણાવ્યું કે પંજાબમાંથી આવનાર કોઈ પણ સભાસદે એ ખરડો પત્તાર કરવાની ના પાડી નથી. મારા માન્યર, પંજાબના લોકોને પોતાનો પ્રતિનિધિ ચુંટવાની તક ન આપવામાં તમે અન્યાય કરો છો. તમે તમને રૂચે તેને નીમો છો અને પછી તમે તેમની તરફ ફરીને કહો છો કે પંજાબમાંથી અહીં જે સભાસદો છે તે એમ કહેવા નથી કે ખરડો પત્તાર કરવો નહિ. હું પંજાબના સભાસદોની કાંઈ પણ અવગત કરવા કમ્પજતો નથી પણ તમે પોને આ કોન્સિયન્સમાં પ્રવેશ પોકાર આવેલો બંધ કરો અને તેથી તમારે ફરીને એ ખીનાનો ઉપયોગ

તમારાં પગલાંના ટેકા વાસ્તે કરવો એ શું ઘટારત છે ? શું એ વ્યાજબી છે ? હું તેનો ઇન્કાર કરું છું. હું જાણું છું કદાચ એક સલાસદ સુંદા-યલો છે. પણ તમે પંજાબને કેટલા સલાસદો સુંદવાનો હક આપ્યો છે વાર ? લોકોને જેમનામાં વિશ્વાસ હોય તેમને પ્રતિનિધિ તરીકે સુંદવા દો અને તમે, જેમ પીજા પ્રાંતોમાંથી ખુલ્લી રીતે દર્શાવાતા મત સાંભળો છો તેમ તેમના પણ સાંભળશો. મારા માન્યવર, ઓ. લૉ મેમ્બરે મીસિસ બેઝન્ટ તથા મી. હૉનિમૅનના અભિપ્રાયો ટાંક્યા હતા. અને તેણે, તેમના નામ આગળ “મીસ્ટર” મૂકવાની પણ સમ્મતા વાપરી હતી નહિ. અને તેણે અથવા તો મી. હેલીએ મી. શાસ્ત્રીના વચનો ટાંક્યા હતા. જ્યારે પંજાબના શોકજનક બનાવો ધણાજ તાજા હતા અને ખરેખરી હકીકતો શું હતી તેની તપાસ કરવામાં પણ હજી આવી નહોતી, જ્યારે હિન્દુસ્તાન સરકારના ટેકા વડે પંજાબની સરકાર ત્યાંની પરિસ્થિતિની ખરેખરી હકીકતો ખુલ્લી પડવા દેતી નહોતી, જ્યારે બનેલા બનાવોથી લોકો હેરાત પામી ગયા હતા અને ખરી હકીકતોની તપાસ કરવાનો વખત કે તક નહોતી તેવે વખતે મી. હૉનિમૅને પોતાના પત્રમાં જ્ઞાવિલા મતપર કાઉન્સિલ સમક્ષના ખરડાના ટેકામાં ઓ. લૉ મેમ્બરે આધાર રાખવો પડે તે માટે હું દિલ્હીર છું. હમણા જાણાર્ધ છે તેમ જો બધી હકીકતો વિદિત હોત તો મારી ખાતરી છે કે મીસિસ બેઝન્ટ, મી. હૉનિમૅન કે મી. શાસ્ત્રી કોઇ પણ તેમણે દર્શાવેલા મતને વળગી રહેશે નહિ અને તેઓ હવે દર્શાવે તે અભિપ્રાયોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી હકીકતો જોતાં ધણે ફેરફાર થશે.

પછી મારા મિત્ર લૉ મેમ્બર જરા આગળ ગયા અને અમારા વિશે સ્વનિયોજિત કમિશનરો તરીકે તિરસ્કારપૂર્વક બોલ્યા હતા. દિલ્હી ખાતેની છેલ્લી કોન્ગ્રેસમાં હિન્દના સંધના ભાગોમાંથી મળીને લગભગ ૫૪૦૦ પ્રતિનિધિઓએ હાજરી આપી હતી. એક દર્શાવેલી રીત પ્રમાણે તે નિયમસર દર વર્ષે પોતાના કારોબારી તરીકે સમસ્ત હિન્દની કોન્ગ્રેસ કમિટી નીમે છે. આ સમસ્ત હિન્દની કોન્ગ્રેસ કમિટીમાં પ્રમુખના બધા ભાગ હોય છે. પંજાબના હાલના બનાવો જોતાં આ કમિટીએ મળીને પરિસ્થિતિપર વિચાર ચલાવ્યો હતો અને એક પેટા-કમિટીની નિમણૂક કરી. એ કમિટીનો હું હોદ્દાની રૂપે પ્રમુખ છું. અને મારા માનવંત મિત્ર

પડિત મોતિલાલ નેહરૂ તથા ટ્રેન્ડેસના બીજા જાણીતા સખસો સલાસદ
 છે જે તપાસ ચલાવવાનું સરકારે જણાવ્યું તેમાં મદદ કરનાની ગોઠવણ
 કરવાનો આ કમિશનને હેતુ હતો હવે આ પ્રમાણે કામ ચોપાયાથી અમે
 થોડો નખત પગલમાં ગાળ્યો હતો અને અમારી નિમણૂક અમે જાતે
 કરી નથી પણ એક માનપ્રદ સરચા કે જેના તરફથી અખત્યાર લેવો એ
 એક માન છે તેણે અમારી નિમણૂક કરી હતી અમે હકીકતોની તપાસ
 કરી, જે જગ્યાએ આ શોકજનક બનાવો બન્યા તેની અમે મુલકાત
 લીધી ધરો તથા દેવળોને આગ લાગેલી હતી એ ચિહ્નો જોઈ અમને
 ઘણી દિગ્ગીરી થઈ જલિયાનવાના બાગમાં જે ખુસારી થઈ હતી તેના
 ચિહ્નોથી પણ અમને ઘણી દિગ્ગીરી તથા દુઃખ થયા અને બીજા
 જે મરણો થયા હતા તેના દુઃખદાયક હેવાલો અમે સાંભળ્યા અમે
 જગ્યાએ જઈને તપાસ કરી ત્યાં મુખી અમારો અગત અભિપ્રાયો કાઢી
 દર્શાવ્યો નહોતો પછી બીજા શુ પગલું મે આગ લીધું? મારી તથા
 નાગ સહકારીઓની તપાસના પરિણામો સખ્યાબધ પ્રતોના રૂપમાં મે
 સરકારને મોકલ્યા અને અમે કરેના જુદા જુદા આલેખોના સંબંધમાં
 અમને માહિતી આપવાને જણાવ્યું

આથી અમે સરકારી હકીકતો જાણના સર અને તેઓ ન જાણતા
 હોય તો તેની તપાસ કરવા સારૂ ઉત્તમ રિયતિમાં મૂકી હતી અને હવે
 આપણી સમક્ષનો ખરડો સરકાર પસાર કરે છે ત્યારે, તે પસાર કરવામાં
 આવે તે પહેલાં, નીમાઈ ચૂકેની કમિશનને આ આલેખોના સંબંધમાં
 તપાસ ચલાવવી જોઈએ એ મુદ્દાસર હું ખરડાની વિરૂદ્ધ પડવું માઈ કર્તવ્ય
 સમજું છું સરકારી રીપોર્ટના ગીપોર્ટ ઉપરથી જાણને કે મે એક
 કરતા વધુ વખત સ્પષ્ટપણે જાણ્યું છે કે હકીકતોની તપાસ કરવી
 જોઈએ તમે તપાસ માટે જે કમિશન નીમી છે તેને તેની તપાસ કરવા
 દો અને હકીકતો શું છે તે આપણે જાણીશ ત્યારે, સરકાર તથા કાઉ
 ન્સિલ સાથે મેસી ક્યા કૃત્યો આ કાઉન્સિલે બ્યાન્બી દગરના જોઈએ
 ક્યા કામો કેળવા લેકોને પોતાની કરજ જાળવના કમનસીબે કરવા
 પડ્યા હતા, અને ક્યા કૃત્યોના સંબંધમાં તેમને દોષમ્મ કરવાના જોઈએ,
 એ સમગ્ર જાનતોનો વિચાર કરવો છે આ કાગજસ દુ ખાતની
 વિરૂદ્ધ પડવું આ જ આવાંબિ દરમિયાન દુ પગલના સખ્યાબધ

માણસોને મળ્યો હતો. તેમાંના કેટલાકની આપણી માફક સ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં આવી છે. મેં એ બેઠ જાતના માણસો સાથે પુછપરછ કરી છે. હું એવા સંખ્યાબંધ માણસોને મળ્યો છું અને તેમની પાસેથી ખરેખરી હકીકતો મેળવી છે. કેટલાકોને મોતની સજા કરવામાં આવી હતી અને તેમનું શું થશે તેની ચિન્તામાં દિવસો ગાળતા હતા. એવા શખસોને મ્હોડેથી પણ મેં કેટલીક હકીકતો મેળવી છે. મેં હકીકતો બેફિકરાપથી રજુ કરી નથી; એ હકીકતો સરકારના પ્લાનપર લાવવી એ હું મારી ફરજ સમજું છું. કોન્ગ્રેસ કમિટી તરફથી મને કાંઈ પણ અપસાર મળ્યો નહોત તેપણુ, મારા દેશબંધુઓને થયેલા અન્યાયની તપાસ કરવા અને તે અન્યાયને પ્રકાશમાં લાવવા એક સ્વનિયોજિત કમિશનર તરીકે પંજાબમાં જવા માટે મને મગરૂથી યાદ હોત અને હૃદયનો આભાર માન્યો હોત. મારે મારા દેશબંધુઓ તરફ ફરજ બજાવવાની છે. બ્યારે બેલજીયમમાં અત્યાચાર થયો ત્યારે લોડ્સ બ્રાઇસ જે કમિશનના પ્રમુખ હતા તે કમિશન કોણે નીમ્યું હતું? તે કમિશન બેલજીયમની સરકારે નીમ્યું હતું વાર? નહિ. મને યાદ છે ત્યાં સુધી તો તે વખતના ઇંગ્લાંડના વડા પ્રધાને લોડ્સ બ્રાઇસ તથા બીજાઓને બેલજીયમ જઈને ત્યાં જે અન્યાય થયેલો કહેવામાં આવ્યો હતો તે ઉપર રીપોર્ટ કરવાને કહ્યું હતું. જે પગલાં પોતાના કર્તવ્ય તથા માનને ખાતર લેવાને દિન્દુસ્તાન સરકાર બંધાયેલી હતી ને જો તે ન લેવ તો, જે પગલાં લેવાને પંજાબની સરકાર નામદાર લહેનશાહ તથા પ્રજા પ્રત્યેના માન તથા કર્તવ્યની ખચર લેવાને બંધાયેલી છે તે ન લે તો, હકીકતો નક્કી કરવા તથા થોડા ઇલાજો લેવાની તજવીજ ન કરવામાં આવે તો, પંજાબમાં જ્યાં મનુષ્ય જાતના હિત અર્થે જે વખત તથા લાભોનો ભોગ આપવાની પરિસ્થિતિને લઈને આવશ્યકતા હતી તે ભોગ આપીને પંજાબ જવામાં મેં તથા મારા મિત્ર પંડિત મોતિલાલ નેહરૂ તથા બીજા સહકારીઓએ પાપ ક્યું નહોતું. હવે હું મારા સખગા મિત્રોને, સખગા અધિકારી તથા મિત્ર અધિકારી મિત્રોને સમસ્ત પ્રજાનો આજ્ઞાપી રીતે વિચાર કરવા વિનંતિ કરું છું. ભાપજોથી બધી ચીજો જેમ તેમ સમજાવી કહાય નહિ. ખરી હકીકતો શોધી કાઢવાને આપણે બેગા મગરૂં જોઈએ. આ દુઃખ બનાવોના સંબંધમાં મેં કેટલાંક જાલકાદાર ભાપજો સાંભળ્યાં છે, જેમન

દષ્ટિબિન્દુ વકતાની સાથે મળતા હતા તેમણે એ ભાષણો માટે તાળીઓના પોકાર કર્યા હતા. મારા માન્યવર, બેદશ્યનના અત્યાચાર વિષે એક લેખકે ટાંકેલી મિલ્ટનમાંની કેટલીક કડીઓ મને યાદ આવે છે તેમાં તે કુદરત વિષે બોલતાં એક ભવાનક દશ્ય ચિતરે છે:—માત્ર સુંદર રાખ્દોથીજ અનિલ સહ સ્નેહ કરી અને પોતાના પાપમય અંગને પવિત્ર બરફથી આચ્છાદિત કરી પાપથી ક્ષાંકિત થયેલી પોતાની અપકીર્તિ પર જાણે નિર્દોષ કૌમાર્ય સૂચક શ્વેત વસ્ત્ર ન ઓઢ્યું હોય ! પોતાના દોષોની સમીપ ઢળેલી જોઈ ગભરાઈને કુદરતે પોતાના પાપમય અંગને પવિત્ર હિમથી આચ્છાદિત કરીને જાણે ક્ષાંકિત થયેલાં પોતાના નમ્ર સ્વરૂપ પર નિર્દોષ કૌમાર્યમૂક દૈવીવસ્ત્ર ન ઓઢ્યું હોય એમ જણાય છે !

મારા માન્યવર, જે કાર્ગા કૃત્યો કરવામાં આવ્યાં છે તે હૂપાવવા સારે ભાષણો બસ નથી. મને લાય છે કે જે લખકર અત્યાચારો કરવામાં આવ્યા છે તે વિષેનો અધિકારી પક્ષમાંના કેટલાકોને હજી પણ ખ્યાલ આવ્યો નથી. માત્ર ભાષણોથીજ તેનો નિકાલ નહિ કરવા પણ હકીકતનું બારીક અવલોકન કરવા અને જો સસ લોકો કહે છે ત્યાં હોય તો તે સત્યનો સ્વીકાર કરવા હું તેમને વિનંતિ કરું છું. જ્યોર્જ હર્બર્ટ તમારો સાથી પવિત્ર ધર્મગુરુ છે. તેને પ્રભુની સમીપમાં પહોંચવા સ્નેહના વિરહથી બળતો વર્ણુવામાં આવ્યો છે. તેણે આ ભાવના ઘણી ઉત્તમ રીતે બતાવી છે અને હું તે મારા મિત્રો આગળ કહી સંભળાવીશ તે એક મર્મ વચન તરીકે હું કહીશ. સમય એટલો બધો ગંભીર છે કે તેમ હું કહી શકું એમ નથી, પણ હું તે અલંત નમ્રતા અને સત્યનિષ્ઠાથી કહું છું. સંપૂર્ણ ત્રીણી લાગણીઓ અને ઇર્ષ્યાઓ, જાતીય ભાવની બારીક લાગણીઓનો ત્યાગ કરીને આપણે તથા સરકારી અમલદારોએ સત્ય શોધી કાઢવા એકત્ર થવું જોઈએ. ન્યાય કરવા સારું સત્ય પુરવાર કરો. જ્યોર્જ હર્બર્ટ કહે છે કે જો સસ તારા મિત્ર તરફ હોય તો બેઠીની તરફથી લે જે, વિજ્યમાં ભાગ લે જે અને સસ કબૂલ કરજે.” જો સત્ય, વિરહ પક્ષના મારા મિત્રો તરફ હોય તો મારા માન્યવર, હું ગંભીરપણે અને વિચાર પૂર્વક કહું છું કે હું તેમને તાબે થઈશ અને તે પુરવાર કરવા માટે હું તેમનો આભારી થઈશ પણ જો સત્ય બીજી બાજુએ હોય તો, ઇશ્વરની ખાતર,

બ્રિટિશ સરકારના લલાં નામની ખાતર, તેનું શોધન કરીને પુરવાર કરે અને પછી કયા કૃત્યો વ્યાજબી કરાવવા અને દોષભાષી મુક્ત રાખવા તેને નિર્ણય કરવા કાઉન્સિલ બારે.

મારા માન્યવર, હવે માત્ર એ પ્રશ્નના એકજ સ્વરૂપ તરફ મારે ધ્યાન ખેંચવાનું છે. હું દિલ્લીગીર છું મારે જે કહેવું છે તે સઘળું કહેવાની આ વખતે મારામાં શકિત નથી પણ હું તેનો અંત લાગી શકતો નથી. સરકાર આ ખરડાનો સ્વીકાર કરે તો જે મહોટી ભુલ કરશે તે ભુલ કરતાં તેમને અટકાવવા સાર ખરા લાવથી એક છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યા વગર હું બાપણુ બંધ કરું તો આ કાઉન્સિલ તરફ, તથા નામદાર શહેનશાહ કે જેમની તરફ હું વફાદારીથી બંધાયેલો છું તેમની તરફની મારી દુરળ મેં અદા કરેલી ગણાશે નહિ. ઓ. સર જ્યોર્જ લાઉન્ડસે રજુ કરેલી દલીલોમાંની એક એ હતી કે મુકિતનો ખરડો એક આવશ્યકતા હતી. તમે નામદારને પણ શરૂઆતના બાપણુમાં એમ કહેવાની સલાહ આપવામાં આવી હતી કે તપાસનું ગમે તે પરિણામ આવે તો પણ, અમે અમારા અમલદારોનું રક્ષણ કરવાને બંધાયેલા છીએ. ઘણા માનસહિત હું એ વિચારથી જુદો પડું છું. તપાસનું ગમે તે પરિણામ આવે તો પણ મુકિતનો ખરડો પસાર કરવો જોઈએ એમ કહેવું એ ખરું નથી. લૉડ એલફવર્થન કે જેના શબ્દો મેં ગઈ કાલે ટાંક્યા હતા તેમણે અમીર સમામાં ૧૮૧૮ ની ચર્ચામાં કહ્યું હતું તેમ “જેમણે તે કાર્યો કર્યા તેમને જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરતાં પડેલાં, તે કૃત્યો જરૂરનાં અને ચોખ્ખા હોવા વિષે ધારાસભાને ખાતરી આપવી જોઈએ”

હવે, મનુષ્યના હકો ખાસ ચારિત્ર ઉપર અથવા બંધારણ ઉપર આધાર રાખતા નથી, એલ્કઝાંડર હંમિન્ટને ચોખ્ખી રીતે કહ્યું હતું તેમ “મનુષ્યના પવિત્ર હકોના સંશોધન માટે જીર્ણ પુસ્તકો કે લેખોનું અવલોકન કરવાની કરી જરૂર નથી કારણ કે માનવ સ્વભાવમાં મનુષ્યના સ્વદસ્તથીજ સર્વના ઊંચાની માફક જવલંત રેવાઓથી તે લખાયેલા છે અને કોઈપણ મનુષ્ય સત્તાથી તે ભુંસી શકાય એમ નથી.”

આ હકોમાં જનમાલના રક્ષણનો હક છે. દરેકદરેક સખસ પછી તે ગમે તેવો હુલ્લો હોય તો પણ પોતાની સરકારના હકનો દાવો કરી

શકે. નામદાર શહેનશાહની સરકારે પણ પોતાની પ્રજામાં દરેક શખસને આ હકનું વચન આપ્યું છે. જે કોઈ માણસને ઇજ્જત થઈ હોય, જે તેનો જાન લેવામાં આવ્યો હોય અથવા કોઈ અંગનો નાશ કરવામાં આવ્યો હોય અથવા તો તેની સ્વતંત્રતા અથવા માન ખુંચવી લેવામાં આવ્યા હોય તો તેને અથવા તેના સગાંવહાલાંને તેને થયેલા અન્યાયની દાદ માંગવાનો હક છે. જે તમે એમ ઇચ્છતા હો કે જે શખસને જાન, અંગ, સ્વતંત્રતા અથવા માન ને હાનિ પહોંચી હોય તેને કોઈ પણ દાદ મેળવી શકવા દેવો નહિ તો તેને સમજી શકાય અથવા તેની તે કદર કરી શકે એવા કોઈ ધોરણે તમારે તેનો ઠરાવ કરવો જોઈએ. પાર્લામેન્ટ ચોક્કસ કૃત્યોની માફી આપી શકે. સમાજ અથવા જાહેર પ્રજા કે જેના પ્રતિનિધિ તરીકે પાર્લામેન્ટ અથવા કાઉન્સિલ છે તે, બનેલા બનાવોની તથા જે સંજોગોમાં તે બન્યા તેની ખબર લઈ શકે અને એમ પણ જણાવી શકે કે જે કે કેટલાંક ખોટાં કામો કરવામાં આવ્યાં હતાં તોપણ પરિસ્થિતિ જોતાં, તથા વિશેષ માણસોનું અત્યંત હિત વિચારતાં, આ શોકજનક કૃત્યોની માફી આપવી જોઈએ. વ્યક્તિ એ નિર્ણય કબૂલ રાખે છે. તેના પર જીલ્લમ કરનાર અથવા હુમલો કરનાર અથવા તેને ઇજ્જત કરનાર સામે ફરિયાદ માંડવાનો તેનો હક જતો કરે છે. એ બાબતમાં જે શખસને અત્યંત હિત હોય છે તેની ગર્ભિત સંમતિથી કરવામાં આવે છે. આ બાબતમાં તો તમે એક એવા ખરડા માટે સંમતિ આપવા કહો છો કે જેનો હેતુ, તપાસની જરૂર છે એવા કૃત્યો વ્યાજબી ઠરાવવાનો, તથા જે કૃત્યોના કાયદેસરપણા, ચોખ્ખા તથા દયાલાવ વિષે હજી વિચાર આવે છે તથા હજી તપાસ થવાની છે તે કૃત્યોની જવાબદારીમાંથી સરકારી અમલદારોને મુક્ત કરવાનો છે. હું નિવેદન કરું છું કે તમે જે પદ્ધતિ અનુસાર આવે છો તે તદ્દન ખોટી છે. હું કદી ચૂક્યો છું તેમ એક મુક્તિના ખરડાનો મુખ્ય આધાર, લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવો જરૂરનો અને પ્રજાના દિત માટે દત્તો કે કેમ તે ઉપર રહેલો છે. તમે તે આધાર લઈ લીધો છે અને છતાં તમારે એ ખરડો પસાર કરવો છે. એમ કરવું વ્યાજબી નથી. ડાઈસીના રાજ્ય જવાબદારીના કાયદામાં ૫૪૨ માં પાને દર્શાવેલો સર જેન્સ મેકિન્ડોસનો મત કાઉન્સિલ સમક્ષ હું કદી સંબોધીશ.

કચેલા ગેરકાયદેસર કામમાં રક્ષણ માની શકે નહિ અથવા મંજુરું નોંધ્યું નહિ એ એક સ્થાપિત નિયમ છે. જો એક તાખાના અમલદારને પોતાના ઉપરી તરફથી કોઈ ગેરકાયદેસર વસ્તુ કરવાનો હુકમ મળે તો તે નહિ પાળવો એ તેની ફરજ છે. રાજા પણ કોઈ ગેરકાયદેસર કામ કરવાનો હુકમ આપી શકે નહિ. આ મતના ટેકામાં હું ડાઘસીના પુસ્તકમાં ૨૮૩ માં પાના તરફ ધ્યાન ખેંચીશ. તે કહે છે:—

“જો કોઈ માણસને વારંટ વગર, રાજાની આજ્ઞાથી પણ પકડવામાં આવે તો તેની તેને મારી મળશે નહિ પણ ગેરકાયદેસર કેદ માટે તેના પર કામ ચલાવી શકારો. કાયદાનો એ સ્થાપિત નિયમ ધણોજ જુનો છે અને એડવર્ડ ચોથાના વખતથી ચાલતો આવ્યો છે. રાજાના વિશેષ અધિકારોને ખાસ રીતે મર્યાદિત કરવાને આ કાવવામાં આવ્યું નથી, પણ રાજાના હુકમોથી કરવામાં આવતા કાયેની, એક વ્યક્તિ તરીકેની જોખમદારી જે અપકારક કૃત્યોના સમસ્ત કાયદામાં સમાવલી છે તે લાગુ પાડવા માટે છે.”

મારા માન્યવર, ગવર્નર જનરલ નામદાર શહેનશાહના કરતાં કોઈ વિશેષ હકનો દાવો કરી શકે નહિ. અને રાજાની બાબતમાં પણ કાઉન્સિલને મારે માદ આપવું જોઈએ કે ચાલ્સ' પહેલાએ રજેક્શન, “પાર્લામેન્ટ તારા માથાનો એક પણ વાળ પાંકો કરશે નહિ.” એવું જે વચન આપ્યું હતું તે પાર્લામેન્ટના ન્યાયયુક્ત કોષમાંથી તે અધિકારીને બચાવવાને અપુરતું હતું. કાઉન્સિલ પોતાના અમલદારનું રક્ષણ કરવાને બંધાયેલી છે એ દલીલને પણ કોઈ વગ્ન આપી શકાય એમ નથી. કાઉન્સિલે કોઈ પણ માણસને રક્ષણ આપવાને વચન આપ્યું હતું નહિ. જો કારોબારી અમલદારોએ તેવું વચન આપ્યું હોય તો કારોબારીઓના અધિકારોની કેટલી હદ છે તેનો તેમણે વિચાર કરવો જોઈએ. અને આ શેકજનક બનાવેલું એક પરિણામ એ આવશે કે લશ્કરી સિપાઇઓની તથા જાહેર અમલદારોની લોકો પ્રત્યે શું ફરજ છે તે તેઓ શીખ્યા હશે એવી મારી આશા છે. જો કોઈ પણ સરકારી અમલદારો પોતાના અધિકારની હદ ઓળંગી ગયા હોય અથવા દયાભાવ વિના વર્ત્યા હોય તો તે માટે તેમણે ઇન્સાફ માટે ખમ થવું જોઈએ અને એ સોદમતનો જવાબ આપવો જોઈએ. સિવિલિયનોના જન માણસું રક્ષણ

કરવાને સિપાઇઓને કહેવામાં આવ્યું હતું તે વિષે ઓ. લૉ મેમ્બર તથા હોમ મેમ્બર ખાસ બોલ્યા હતા. તેમણે વધુ જણાવ્યું હતું કે જો તેમને દોષમુક્ત કરવામાં ન આવે તો લશ્કરી સિપાઇઓ ભવિષ્યમાં કામ કરવાની ના પાડશે. મારા માન્યવર, હું નથી ધારતો કે આવું કાંઈ અનિષ્ટ પરિણામ ભવિષ્યમાં આવે. જે કાંઈ પરિણામ આવશે તે બેઉ સિપાઇઓ તથા સિવિલિયનો માટે હિતકારક હશે એવું મારું ધારવું છે. એ દલીલ તદ્દન ખોટી છે. બીજા શહેરીઓની માફક બળનો બળથી અટકાવ કરવાનો તથા જનમાનસના રક્ષણ માટે સધળાં યોગ્ય પગલાં લેવાનો અનિકાર છે. પણ જો સિપાઇઓ, હથિયાર વગરના તથા સામે નહિ થનાર માણસોને મારી નાંખે અને બેરાં છોકરાંઓને કદરૂપા કરે, લંગડાં કરે અથવા મારી નાંખે, જો સામે નહિ થનારા માણસોને કાપી નાંખવામાં આવે, પછી લશ્કરથી હોય કે નહિ, તો તે ખુન કહેવાય અને તે માટે પક્ષકારોનો દેશના કાયદાની રૂએ ઇન્સાફ થવો જોઈએ.”

હું મારા માનવંત મિત્ર લૉ મેમ્બરને આર. વિરૂદ્ધ બેઠેલો ૪ બી. અને અલ્ફા. ૩૨૩ પાને ૩૨૭ મે આપેલો મુકદ્દમો જોવાને કહ્યું છું. લૉ બ્લેકીસ બેલીનો ચુકાદો આપેલો છે કે જેમાંથી મેં ઉપરના શબ્દો ટાંક્યા છે.

પણ એવું કહેવામાં આવે છે કે સિપાઇઓ જો લશ્કરી અમલદારોએ આપેલા હુકમો ન પાળે તો તેમને કોર્ટ-માર્શલમાં ઉભા કરવામાં આવે છે. આ બાબતમાં પણ કાયદો સ્પષ્ટ છે. સિપાઇઓ હુકમો પાળવાને બંધાયેલા છે પણ ગેરકાયદેસર હુકમો નહિ. જે હુકમો દેખીતી રીતે અને સ્પષ્ટપણે ગેરકાયદેસર હોય, દાખલા તરીકે, જલીયાનવાળા બાગમાં ગોળાબાર ચલાવવાનો હુકમ હતો તેમ, તે પાળવાને બંધાયેલા નથી. હું ફરીથી ડાઇસીના શબ્દો ટાંકીશ. તેમાં આ અભિપ્રાય ધણીજ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલો છે. તે કહે છે:—એક સિપાઈ પોતાના લશ્કરી ઉપરી તરફથી મળે તેવો કોઈ પણ કાયદેસર હુકમ પાળવાને બંધાયેલો છે. પણ, જેમ એક સિવિલિયન ન કરી શકે તેમ, કાયદાના લંગ માટેની જોખમદારીમાંથી એની દલીલથી છટકી શકે નહિ કે તેણે હુકમોને, (દાખલા તરીકે ક્રમાંડર ઇન ચીફના હુકમોને) ખરેખરી રીતે પાળવામાં કાયદાનો લંગ કર્યો હતો. વાસ્તે એક સિપાઇની સ્થિતિ.

પ્રમાણે મુશ્કેલીવાળી છે અને વ્યવહારમાં પણ કદાચ મુશ્કેલી ભરેલી જ હશે. જો તે હુકમનો અનાદર કરે તો કેટલે માથાંલ ગોળાથી, મારી નાંખે અને જો તે હુકમ પાળે તો જજ અને જ્યુરી તેને ફાંસીએ લટકાવે; એ યોગ્ય રીતે કહેવામાં આવ્યું છે. તેની સ્થિતિ તથા તેની ફરજની અટકળ સિપાઈઓએ એવે પ્રસંગે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તેનો વિચાર કર્યાથી, બાંધી શકાય.”

હવે હું વધારે આગળ જમ્પ નહિ, જો કે પછીનું લખાણ બહુ અગત્યનું છે અને ઓ. લૉ મેમ્બરે ઉઠાવેલા પ્રશ્ન પર સારો પ્રકાશ પાડે છે. આખો કાયદાનો સાર કાંઈસીએ પોતાના કિંમતી પુસ્તકના ૩૦૨ માં પાના પર ધણીજ સારી રીતે આપેલો છે તે કહે છે:—

આ અગવડતાથી સિપાઈની સ્થિતિમાં ઉદભવતું દુઃખ, ગેરકાયદેસર શિક્ષાની મારી આપવાના ચહેનચાહના હકથી ધણું ઓછું ધર્મ જાય છે. એક સાધારણ છુદ્દિનાં માણસને પ્રમાણિકપણે કાયદાનો ભંગ ન લાગે એવા હુકમો પાળવા માટે સિપાઈને કાંઈ મોટું જોખમ વહોરવું પડતું નથી. છતાં, લશ્કરી રીતે તેણે જે વર્તન ચલાવ્યું તેની બિન-લશ્કરી અદાલતમાં તપાસ થવીજ જોઈએ, તેમાંથી તેને કાંઈ પણ રીતે છટકવાનો સંભવ નથી. કાંઈ સામાન્ય છુદ્દિના સખસે જેને મુન્હો ગળ્યો હતો તેવા કામ માટેની જોખમદારીમાંથી છટકવા સાર ઉપરી અમલદારોના હુકમો પાળ્યાની દલીલ લાવી શકે નહિ.”

મારા માન્યવર, હું નમ્રતાપૂર્વક જણાવું છું કે આથી આ માન્ય તર્ક કાયદેસર સ્વરૂપ તદ્દન સ્પષ્ટ થાય છે. હવે હું માત્ર એક જ બીજો પારેમાર્ષ ટાંકીશ. તે જસ્ટીસ સ્ટીવનના ચુકાદામાંથી લેવામાં આવ્યો છે અને તે કાંઈસીના પુસ્તકના ૩૦૧ માં પાને આપેલો છે અને મને તે ઘણાજ બંધબેસતો લાગે છે. તે હેઠળ મુજબ છે:—

“સિપાઈઓ વ્યાજબીપણે એમ ધારી શકે કે એક અન્યવસ્થિત ટોળાં ઉપર ગોળાગ્રારનો તેમને હુકમ કરવા માટે તેમના અમલદારને સારાં કારણ છે. તે ટોળું તે વખતે કાંઈ જોખમકારક જીલમનાં મંદિયાંમાં રોકાયેલું તેમને લાગ્યેજ લાગતું હોય. પણ જ્યારે કાંઈ પણ

“હું હૃદયક યતું ન હોય અથવા તેમ ચવાનો ભય ન હોય ત્યારે

શુભેના ટોળાવાળા મહોલ્લામાં એકસરખો ગોળીઝાર કરવાનો હુકમ
 રવાને તેમના અમલદારને કાંઈ પણ સારાં કારણો હોઈ શકે તેનો તેમને
 અગેજ ખ્યાલ આવી શકે. ગમે તે સંજોગોમાં પણ એક સિપાઈ
 તાના ઉપરી અમલદારના હુકમ પાળવાને બંધાયેલો છે એ સિદ્ધાંત
 સ્કરી શિસ્તને હાનિકારક થશે. કારણ કે, એક સિપાઈ ક્રૌંટનના
 કમથી કનૈઞને ગોળી મારવામાં અથવા તુરતના ઉપરી અમલદારના
 કમથી રથુક્ષેત્ર ઉપર શત્રુ તરફ જવામાં બ્યાજખી રીતે વર્તેલો ગણાય.
 ઉપરી અમલદારોના હુકમોથી નિર્દોષ શહેરીઓ પર સુલેહના વખતમાં
 તથા ચક્ષાવવામાં અથવા હુલ્લક વખતે બૈરાં છોકરાંની કતલ જેવા
 મમાનુષી ધાતકી કામો કરવામાં એક સિપાઈ ન્યાયપુરઃ સર વર્તેલો
 ગણાય એમ અનુમાન કરવું એ કાંઈ ઓછું ભયંકર નથી."

વાસ્તે હું નમ્રતાપૂર્વક અને વિશ્વાસથી રજુ કરું છું કે ઓ. હા.
 મેન્નરે રજુ કરેલો અભિપ્રાય ખરો નથી અને બેઠિ કાયદા તથા હકી.
 કતોના આધારે આ ખરડો અકાગિક છે. હિન્દી પ્રધાન તથા તમે
 નામદારની સરકારે જે તપાસ કરવાને કબુલ કર્યું છે તે તપાસના
 પરિણામ માટે હું સરકારને તથા મળને થોભવાને કહું છું. તે તપાસનું
 પરિણામ જણાયા પછી, આ બાબત કાઉન્સિલ સમક્ષ વધુ વિચાર માટે
 મૂકીને અને લાગતાવળગતા દરેક સખસે ખાતરી રાખવી કે જે લશ્કરી
 સિપાઈઓ તથા જાહેર અમલદારોએ ચોખ્ખી રીતે પોતાની ફરજ બજાવી
 છે તેમને જે બ્યાજખી રક્ષણ આપવું જોઈએ તે દરેક માથુસ આપશે.
 હું એકવાર ફરીથી આપ નામદારને અત્યંત આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરું
 છું કે આ ખરડો પસાર કરવો નહિ અને આવતી બેઠક સુધી તે
 મુલતવી રાખવો.

હોમ રૂઠ લીગે નીચે જણાવેલાં દેશભક્તોના સૂત્રો
છંપાવી લીધેલાં છે. જે કાંઈ શાખાને એ બેઠતા
હોય તે અમને જણાવશે.

દરેક સુત્રની કીંમત ફક્ત રૂ. ૦-૧-૬ રાખવામાં
આવેલી છે.

૧

અસહ્ય દુ.ખોનો ઇલાજ સત્યાગ્રહજ છે.

સત્યાગ્રહી કેવળ ઇશ્વરથીજ ડરે, બીજી કાંઈ પણ સત્તા તેને બધ
ઉપજાવી શકતી નથી.

ગાંધીજી.

સમર્થ માણસ પોતાનું તેજ નાશ શબ્દો પણ નિશ્ચય ભરેલા
કાર્યોથીજ બતાવે છે. તે ઉકલતો નથી તેમ બ્હીતો પણ નથીજ.

૧૨

ચેરદર ફીલ્ડ.

૨

બંદીખાનાથી સત્ય ક્યારણુ નથી તેથી તે સહુભર અટકે,
ધડીભર તેને વિલંબ થાય, પરંતુ બંદીખાનાની દીવાલોમા તેને વીજળીવડ.
બળ મળે છે. તેથી તે વધે છે. અને બહાર નિકળતાં જગતને ઉધાવી
નાંખે છે.

ચાર્લ્સ ચેડલો.

મને મહમદઅલી માટે શોક ઉત્પન્ન થાય છે કારણ કે ૧૧૧
પોતાના દેશ અને કામ પ્રત્યે કરેલી સ્વાર્થ વગરની સેવા માટે કીર્તિ
મળવાને બદલે, આ સમયે તેઓ અન્યાયયુક્ત અને અયોગ્ય કેદખાતું
ભોગવે છે.

અબદુલ લતીફ આહમદ.

૩

અસ્લાહ મદદગાર છે. ફત્તેહ નજદીક છે.

કુરાન.

રશીઆમાં આત્મભોગો આપનાર દેશલકતોના પોકારનો જવાબ
રશીઅન સરકારના નાશથી મળ્યો છે, આવર્તકના આત્મભોગ આપ-
નારાઓના પોકારથી પાલ્લમિ ટોની માતા ખ્રીષ્ટીશ પાલ્લમિંટ ધુજી રહી છે.
હિંદમાં પણ આત્મભોગ આપનારા દેશલકતો છે. હિંદમાં પણ આપખુદી
સત્તાવાળુ રાજ્યતંત્ર છે. પરંતુ હજી તેના પોકારનો જવાબ મળ્યો
નથી, છતાં મળશે હવે બહુ વખત નથી.

પાલ્લમિંટ જવાબ આપશે—કે પછી ઇશ્વર.

અંની બેસટ.

૪

હિન્દીઓને પોતાના દેશની વ્યવસ્થામાં કોઈ પણ જાતનો અવાજ
નથી, અને હશે તો તે નહીં જોવો છે. સરકારનું કોઈ પણ કાર્ય જો તમને
રચતું નહિ હોય, તો તેના પર તેઓ વિચારજ કર્યા કરે છે, અને બહારથી
સુખ સંતોષ બતાવે છે. જ્યારે તેમના મગજમાં તો અસંતોષની
લાગણી ધુમ્મા કરે છે. સરકારના કેટલાએક કાર્યોની તમે નમારા ધરમાં
તેમજ મિત્ર મંડળમાં નિંદા કરો છો. પણ જ્યારે તમે યુરોપવાસી
ગૃહસ્થોની મુલાકાતે જાઓ છો, સારે તેજ કાર્યોના ઉદાપત્ર તથા ન્યાયના
સંબંધમાં તમે તદ્દન સંતોષ જાહેર કરો છો આ રીતિ દેશના કિન્ને
નુકશાનકારક છે.

સર સૈયદ

હિન્દના રાજ્ય વહીવટની હાલની પદ્ધતિમાં જુદી જુદી અને દેખીતી ખામીઓ હિન્દના જુદા જુદા અભિપ્રાયવાદી ન્યાય મૂર્તિઓએ નિંદાયુક્ત ગણેલી પદ્ધતિને રૂંદે ભોળા અને નિર્દોષ પ્રજા પર, પોલીસ તરફથી રોજ ગુજરાતાં અકચરીમ જીલ્લો, હિન્દી લોકોની ત્રાસજનક ગરીબાઈથી દુકાળનાં ભોગે થતી પાપમાલી હિન્દીઓનું લોહી ચુખી લઈને તથા તેમને પ્લેગ, મરડી અને દુકાળના ભોગ ખનાવીને અદીથી ધસી લઈ જવાનો અસંખ્ય પૈસા એ સર્વજનીનાઓ જવારે માદ બાવે છે ત્યારે આવી દુઃખદાયક સ્થિતિમાં મુકનાર સરકારની પદ્ધતિ, જેની વિરૂદ્ધ સખ્ત દોષારોપણ થઈ શકે એમ છે, તેમા તાકીદે સુધારા કરવાની જરૂર છે, એમ મને લાગ્યા વગર રહેતું નથી, આપણી અભિ-લાષાઓના લક્ષ્યને પહોંચવાને જે કંઈ પણ આત્મભ્રમ આપીએ તે ઓછો છે.

અબદુલ લતીફ આદમદ.

આપણી સ્વતંત્રતા આપણા હાથમાં છે. બીજા આપણે તે હાજીના પૈસાની પેઠે તે સાચવી રખાશે નહીં.

ગાંધીજી.

જે પ્રજા સ્વતંત્રતા મેળવવા નિશ્ચય કરે છે તેને તે મળ્યા વગર રહેતી નથી.

ગેરી બોદી.

હિન્દ જનકાયદું છે, પણ સ્વતંત્ર થવાનો તેને નિશ્ચય કયો છે.
એની ખેસદ.

સ્વતંત્રતા પ્રથમ કાયદાઓ તોડે છે, અને પછી સ.ચા સ્વતંત્ર માટે નવા કાયદાઓ પડે છે.

કામર.

ઉત્તમ પંરદેશી રાજ્ય સ્વરાજ્યની તોલે કદી આવી શકે નહિ.
બેનરમેન.

જે રાજ્યતંત્રને પ્રજાની સંમતી તથા ટેકો ન હોય તે રાજ્યતંત્ર
કદી પણ સાફ નીવડે નહિ.

અબદુલ રમુલ.

જુલમનું ખરાબમાં ખરાબ રૂપ એ એક પ્રજા ઉપર ખીજ પ્રજાનું
રાજ્ય છે.

મેકોલે.

દેશ વગર તમારું નામનિશાની નથી. તમને અવાજ નથી, હસ્ત નથી,
પ્રજાઓના મંડળમાં સ્થાન નથી, તમે મનુષ્ય જાતીમાં વર્ણશંકર છો.
મૅંઝીની.

તમારા દેશની સેવામાં તમારી જાંઘળી અર્પણ કરો.

સર હેનરી કૉટન.

એક થાઓ, મંડ્યા રહો, અને સ્વરાજ્ય મેળવે કે જોઈ ગરીબી,
દુકાળ અને મરકીના ભોગ થતા લાખો માણસો, અને માત્ર અદ્ય અત્તને
લીધે જુએ ટળવળતા કરોડો જીવોને બચાવી શકાય, અને જગતની
મોટામાં મોટી અને સંસ્કારી પ્રજાઓમાં હિંદુસ્થાન પોતાનું અસહનું
ગૌરવ એકવાર ફરીથી પ્રાપ્ત કરે.

દાદાસાહ નવરોજી.

મુસલમાન અને હિન્દુ-હિન્દની બે આંખો છે, એકને ધ્મન કરગો
તો બીજાને પણ ધ્મન થશે.

સર સૈયદ આહમદ.

આપણે એકજ રાજદારી ગાંઠથી બધાયલા બેએ માટે આપણે
એકજ પ્રગ્ન છીએ.

રાજેન્દ્રલાલ રીત.

મને ખાતરી છે કે મેસ્સેમ લીગના સર્વે સભાસદો પોતાની સ્થિતિની
પુરેપુરી જોખમદારી ધ્યાનમાં લઈને હિન્દની લિન્ન લિન્ન કામો સાથે
એક દીલથી અને દેશના હિતમાં નિઃસ્વાર્થ ભક્તિથી કામ કરતાં રહીખશે.

અખડુંલ લતીફ આહમદ.

૧૧

હિન્દના દુઃખો, તેના ઉપર યતો બારે બૂલમ દૂર કરવાનો રસ્તો
એક સ્વરાજ્યજ છે.

દાંદાલાલ નવરોહ.

જો મળને સુખી કરવાની હોય, જો આજે ઉભી થતી હજારો
કમીષો દૂર કરવી હોય તો પ્રથમ હાલતુ રાજ્યતત્ત્વ ફેરવો.

તીલક.

૧૨

રાજ્ય કારભારમાં જેમ બીજાંઓ ભૂલ કરે છે, તેમ હમો પણ
રશું, અને બીજાંઓ પાછળથી સુધારે છે, તેમ હમો પણ સુધારીશું.

જેમ બીજાંઓને ભૂલ કરવાનો અને સુધારવાનો હક છે, તે હકક
મોને પણ છે

તીલક.

